

Балабушка Є. О. кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри військової політології,
Військовий інститут КНУ ім. Тараса Шевченка
<https://orcid.org/0000-0002-7168-2171>

Зик Г. С. студент Бориспільського факультету
муніципального менеджменту при
Міжрегіональній академії управління персоналом
<https://orcid.org/0009-0007-1555-2560>

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІНСЬКИХ НАВИЧОК ОФІЦЕРІВ У БОЙОВІЙ ОБСТАНОВЦІ

У статті проаналізовано психологічні особливості управлінських навичок офіцерів у бойовій обстановці. Зазначається, що у динамічному аспекті вони виявляються у різній швидкості їхньої актуалізації у зв'язку з обстановкою, що виникає/змінюється; часом та зусиллями, які переважно витрачаються на вчинення певних дій; проявляються на різних етапах діяльності помилками та утрудненнями офіцера; у структурно-змістовному аспекті: різною мірою відповідності навичок актуальній обстановці, характеру вирішуваного бойового завдання; різному рівні повноти/фрагментарності освоєння офіцерами певних груп управлінських навичок (дослідницько-діагностичних, корекційно-регулюючих та проектувально-плануючих).

Ключові слова: управлінські навички; офіцер; бойова обстановка; бойове завдання; динамічний аспект; структурно-змістовний аспект.

Вступ. Проблема дослідження прямим чином пов'язана з ключовою фігурою у Збройних Силах України - офіцером і обумовлена необхідністю підвищення ефективності його функціонування, перш за усе, у бойовій обстановці. Саме через збільшення навченості офіцерів, освоєння ними реальних навичок управління можливе якісне підвищення професіоналізму, бойової майстерності, злагодженості дій підлеглих військовослужбовців і підрозділів. Натомість бойові дії останніх років виявили як позитивні, так і негативні сторони у професійній підготовці офіцерського корпусу. Це насамперед стосується професійних навичок та вмінь, дефіцит яких, у поєднанні з недостатньою психологічною готовністю молодших офіцерів вирішувати складні завдання у бойовій обстановці часом є причиною не лише невисокої ефективності при виконанні бойових завдань, а й необґрунтованих втрат серед підлеглого особового складу.

Вивчення управлінських навичок, професіоналізму офіцерів та умов їхнього розвитку міститься у низці військово-психологічних досліджень, виконаних на

основі аналізу досвіду локальних воєн та військових конфліктів [1; 3; 4 та ін.]. Особливо виокремлюються такі групи досліджень, у яких вирішувалося завдання вивчення професійної діяльності при вирішенні таких проблем, як:

виявлення умов удосконалення професійної та психологічної підготовки офіцерів, формування у них професійно важливих якостей;

організація психологічного забезпечення професійної діяльності офіцерів, підвищення їхньої психологічної готовності до бойових дій;

подолання в офіцерів негативних станів та розладів, зумовлених особливостями професійної діяльності;

вдосконалення соціально-психологічних умов, що впливають на професійну ефективність офіцерів;

виявлення психологічних особливостей різних видів професійної діяльності офіцерів та обґрунтування психологічних чинників її ефективності [2].

Мета статті – проаналізувати психологічні особливості управлінських навичок офіцерів у бойовій обстановці.

Теоретичне підґрунтя. Управлінська проблематика розглядалася у роботах як вітчизняних, так і закордонних вчених. Поряд з цивільними (Л.М. Карамушка, Л.Е.Орбан-Лембрик,) вагомий внесок у її розробку здійснили українські психологи сектору безпеки та оборони - В.І. Алешенко, В.І. Барко, М.С. Корольчук, В.О. Лефтеров, Г.В. Ложкін, О.А. Матеюк, В.І. Осьодло, О.Д. Сафін, В.А. Шимко, О.В. Тімченко та ін.

Методи дослідження: аналіз, синтез, моделювання, опитування.

Результати і обговорення. У психології вивчення навичок, крім традиційної загальнопсихологічної проблематики (співвідношення з вміннями, місце та роль у структурі діяльності, психофізіологічні кореляти формування та реалізації) становить інтерес з точки зору вироблення науково обґрунтованих психолого-педагогічних рекомендацій щодо професійної підготовки фахівців, оптимізації умов та режимів праці за рахунок зниження різних видів навантаження, виключення травматизму тощо. У вітчизняній психології проблема дослідження навичок пов'язана з різними поясненнями таких її аспектів: співвідношення навички та дії; співвідношення навички та свідомості, співвідношення навички та вміння [5]. Узагальнюючи різні точки зору провідних у цій галузі дослідників, можна виокремити найбільш суттєві моменти у розумінні навички, що дозволяють уточнити функціональну специфіку управлінських навичок, їхнє місце у структурі діяльності та управлінської компетентності офіцера. Більшістю вчених навичка сприймається як спосіб (або особлива якість) виконання дії, сформована шляхом повторення (вправи) і яка характеризується: високою мірою освоєння; автоматизованістю виконання; відсутністю чи згорнутістю свідомого контролю; раціональністю, економічністю (без зайвих витрат фізичної та психічної енергії), швидкістю та правильністю [6]. Динаміка формування навичок передбачає проходження низки етапів, до яких слід віднести: зміну прийомів виконання рухів,

їхнє злиття, прискорення; зміну прийомів сенсорного контролю за дією; зміну прийомів центрального регулювання виконуваних дій [7].

Для класифікації навичок є різні підстави. Виокремлюються навички, що виявляються у тій чи іншій сфері психіки (рухові, перцептивні, інтелектуальні). За ступенем узагальненості можна виокремити навички конкретно-ситуативні та інтегративно-пластичні. За генезою формування: уперше або вдруге автоматизовані. Залежно від місця у діяльності, а також функціонального відношення (позиційності) до керованої системи доцільно виокремити навички дослідно-діагностичні, проектувально-плануючі, виконавчі, контрольно-оціночні, коригувальні.

Особливу групу навичок представляють такі управлінські навички, що розглядаються з позицій ресурсного підходу як значущий елемент професійної компетентності, як «оператор» діяльності, що актуалізує відповідні засоби та умови зовнішнього і внутрішнього (по відношенню до керованої системи) середовища з метою підтримки (переведення) керованого об'єкта у необхідному стані. При цьому професійна компетентність (ПК) сприймається як багаторівнева освіта з компонентами когнітивного, експресивного (поведінкового) та інтерактивного характеру. Це складна єдина система внутрішніх психологічних складових, що містять знання, навички та вміння, а також властивості особистості фахівця, які функціонально співвідносяться з етапними моментами діяльності та її загальною ефективністю.

Моделне уявлення управлінських навичок та його прояви у управлінській діяльності офіцера у бойовій обстановці подано на рис. 1. На структурно-логічній схемі показано, що при виникненні ситуації управління обов'язкова наявність таких елементів: суб'єкта управління (офіцера, як основної ланки управлінської діяльності (УД) у бойовій обстановці, об'єкта управління (підрозділи, окремого військовослужбовця); (сфери) дії, щодо

якого здійснюється активність суб'єкта та об'єкта управління (противник як об'єкт впливу керованої системи) У цьому аспекті процес управлінської діяльності спрямований на використання потенціалу (ресурсу) самого офіцера, підпорядкованого підрозділу та

зовнішнього (предметного, соціального) середовища вирішення бойових завдань шляхом цілеспрямованого на різні параметри керованої системи (зміст конкретних управлінських дій подано у поясненні до рис. 1).

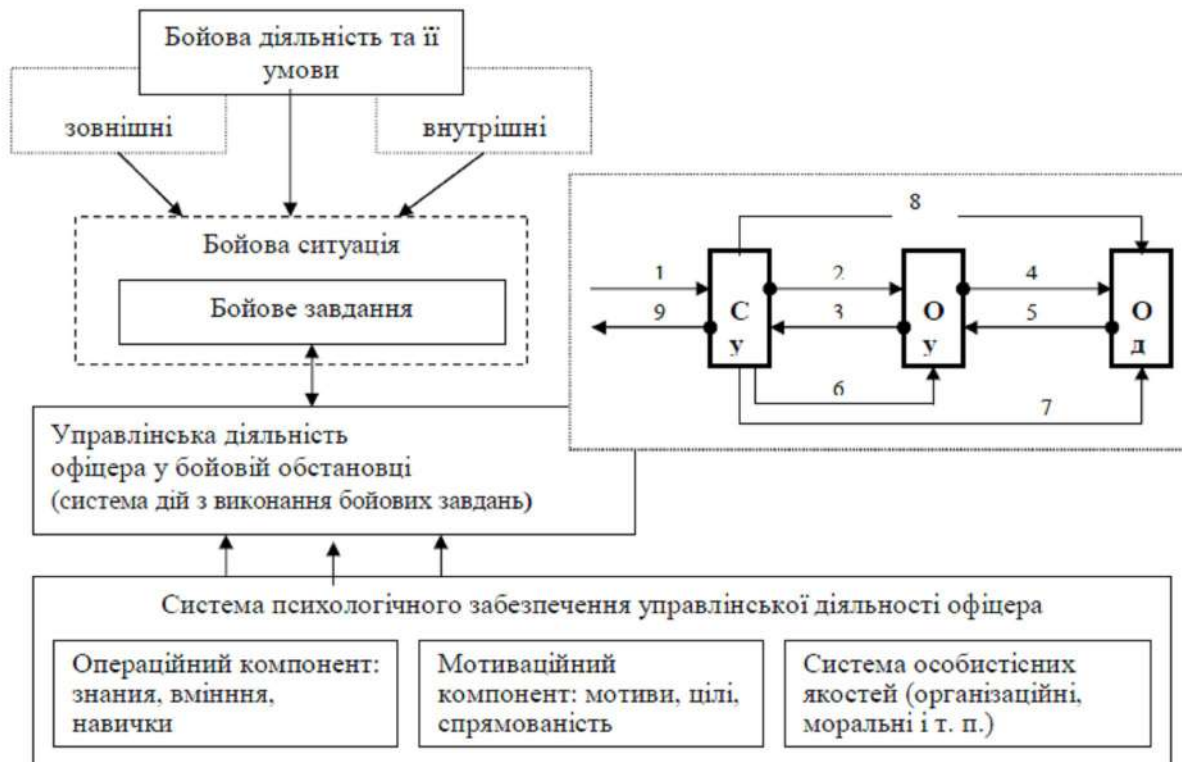

Рис. 1 - Модельне уявлення управлінських навичок та його прояви у управлінській діяльності офіцера у бойовій обстановці

Примітка: Су – суб'єкт управління (офіцер); Оу - об'єкт управління (окремий військовослужбовець, підрозділ, сам офіцер); Од – об'єкт діяльності (те, на що спрямована виконавча діяльність Оу); 1 – отримання завдання від старшого начальника, самостійне реагування на стимульну ситуацію бою; 2 – управлінські команди, сигнали, розпорядження офіцера; 3 - зворотний зв'язок (відповіді, реакції підлеглих на команди Су); 4 – практичні дії підлеглих (Оу); 5 – контроль підлеглих за результатами своєї діяльності; 6 – контроль офіцера за діями підлеглих; 7 – контроль офіцера за результатами діяльності підлеглих; 8 – особистий приклад офіцера; 9 – інформування старшого начальника про перебіг виконання поставленого завдання.

Модель прояву управлінських навичок офіцерів у бойовій обстановці містить такі основні компоненти: стимульна ситуація бою – образ бойової ситуації – психологічна готовність до дій – актуалізація/блокування необхідного інтелектуально-поведінкового патерну бойової поведінки [2]. Управлінські навички офіцера у бойовій обстановці являють собою стереотипізовані способи виконання дій, спрямовані на своєчасну оцінку, проектування та регулювання психологічних процесів, станів та умов, що забезпечують підтримку керованої системи (підлеглий підрозділ, окремі військовослужбовці, сам офіцер) у стані

постійної готовності до виконання завдань, а також скоординовані дії військовослужбовців в процесі виконання. Свій безпосередній прояв управлінські навички, відрізняючись рівнем узагальненості (конкретно-ситуативні, інтегративно-пластичні), знаходять у спеціально-професійній, індивідуально-особистісній та соціально-психологічній сферах.

Як видно з рис. 1, зміст і специфіка прояву управлінських навичок офіцерів у бойовій обстановці визначаються об'єктивними психологічними умовами, які містять характеристики бойової обстановки, що склалася на конкретний

момент часу; співвідношення сил та засобів своїх військ та противника, характер відносин із місцевим населенням, природно-кліматичні особливості; зміст бойового завдання та нормативні вимоги щодо його виконання, наявність та якість засобів ведення бойової діяльності; характер впливу супротивника. До найбільш значущих суб'єктивних умов, високий детермінаційний статус яких підтверджено у низці військово-психологічних досліджень, слід віднести: психологічну готовність офіцера до дій у бойовій обстановці, самоуправління та управління підлеглим підрозділом; образ бойової ситуації, що складається у офіцера і сприймається ним як стимульна чи нейтральна для запуску/блокування певного інтелектуально-поведінкового патерну бойової поведінки; попередньо освоєний офіцером репертуар сенсорно-гностичних, інтелектуальних та поведінкових зразків-приймів вирішення професійних завдань, що відрізняються за параметрами узагальненості, автоматизації, міцності, функціональної пластичності [2].

Узагальнення наукових поглядів щодо проблеми управлінських навичок та визначення теоретико-методичних передумов вивчення зазначеного феномену дозволило провести констатувальний експеримент, у якому основним об'єктом були офіцери підрозділів (ланка – взвод, рота). Динамічні, змістовно-структурні та типологічні особливості прояву УН офіцерів представляли залежну перемінну, а групи умов (внутрішніх та зовнішніх) – незалежну.

План констатувального експерименту будувався за моделлю, запропонованою Д.Кемпбеллом і позначений ним як квазіекспериментальний, коли здійснюється збір даних за відсутності повного контролю за різними перемінними, що беруть участь в експерименті. Зовнішня валідність забезпечувалася репрезентативністю вибірки (210 осіб) та частковим контролем перемінних. Внутрішня валідність

забезпечувалася зменшенням впливу чинника природного розвитку, ефекту тестування та фону за допомогою одночасного тестування контрольної та експериментальної груп. Інструментальна похибка зменшувалася застосуванням уніфікованих для усіх груп досліджуваних форм методик, умов та способів їхнього застосування, що враховують можливості та особливості проведення індивідуального чи групового обстеження. Контрольовані перемінні - тривалість участі досліджуваних в експерименті, узгодженість дій та рівень професійної компетентності суб'єктів експериментальної діяльності. Побічні перемінні – умови професіоналізації досліджуваних, що передують експерименту, організаційно-діяльні умови у конкретних військових частинах, що зумовлюють специфіку проходження військової служби.

Вибірка досліджуваних, що брали участь в емпіричному дослідженні, складала 210 осіб і є репрезентативною для досліджуваної генеральної сукупності. Вибірку було побудовано на квотній основі, яка враховує пропорційне представництво офіцерів – учасників бойових дій мотострілецьких підрозділів відповідно до їхнього відсоткового співвідношення за посадовими категоріями (командир взводу, командир роти) у генеральній сукупності.

Для вивчення рівня розвитку УН було застосовано спеціальний бланк аналізу УН, який дозволив виявити уявлення офіцерів про важливість тієї чи іншої навички у загальній системі діяльності, а також їхній рівень самооцінки. Узагальнені дані (у балах за 5-бальною інтервальною шкалою) подано у таблиці 1. Як видно з таблиці, реальний рівень розвитку управлінських навичок у офіцерів підрозділів за своїм характером є диспропорційним. Ці диспропорції виявлено як за видами діяльності, функціональної спрямованості, так і щодо оцінюваної офіцерами-експертами важливості цих навичок у загальній системі управлінської діяльності офіцерів.

Види діяльності	Характеристика рівня розвитку управлінських навичок офіцера, що забезпечують вирішення професійно обумовлених завдань								
	Спрямованість завдань управлінської діяльності офіцера та рівень розвитку навичок, що забезпечують їх вирішення								
	дослідницько-діагностична (виявлення вихідного стану об'єкта та умов його функціонування)			корекційно-регулююча (вибір і застосування адекватних до ситуації методів і засобів впливу на об'єкт)			проектувально-плануюча (розробка нормативних засад, що забезпечують нову якість функціонування системи «суб'єкт-об'єкт»)		
	реальний рівень	необхідний рівень	різниця	реальний рівень	необхідний рівень	різниця	реальний рівень	необхідний рівень	різниця
Управління (у бою)	3,65	4,04	- 0,39	3,55	4,21	- 0,66	3,44	4,2	- 0,76
Керівництво (у мирний час)	3,71	3,65	0,05	3,87	4,45	- 0,59	3,69	3,84	-0,25
Навчання	3,78	3,87	-0,09	3,8	3,96	-0,16	3,56	3,77	-0,21
Виховання	3,74	3,49	0,31	3,18	3,57	-0,39	2,95	3,42	-0,47
Психологічна робота	3,53	3,61	-0,08	3,46	3,82	-0,36	3,22	3,65	-0,43
Само-управління	3,8	2,95	0,85	3,65	3,89	-0,24	3,45	3,2	0,25
Середній балл	3,70	3,60	0,11	3,59	3,98	-0,40	3,39	3,68	-0,31

Найбільшою мірою дефіцит розвитку навичок спостерігаються за видами діяльності «управління у бою», «керівництво», «психологічна робота», «виховання», а за функціональною спрямованістю – у корекційно-регулювальному та проектно-планувальному аспектах. Цю картину доповнюють показники щодо рівня розвитку окремих навичок, які мають найбільші диспропорції з оцінкою їхньої важливості з погляду внеску у успішне виконання бойових завдань.

Окрему групу недоліків у розвитку управлінських навичок представляє сфера соціально-психологічного впливу на особовий склад. На жаль, багато командирів, наголошуючи в особистій бесіді, при анкетуванні, наявність у себе добре розвинених навичок до саморегуляції, самоуправління у бою, зізнавалися, що слабо могли впливати на особовий склад, мобілізуючи його на виконання бойового завдання. Достатньо часто їм доводилося стикатися з тим, що на підлеглих військовослужбовців чинить сильний деморалізуючий вплив жорсткість, наполегливість, хитрість і нестандартність дій, переконаність противника у перемозі любою ціною. Отже, можна дійти висновку, що професійна підготовка офіцерів первинної ланки має у значною мірою виконавську спрямованість, орієнтацію на отримання вичерпної інформації від старшого начальника. Поясненням цього

може бути та обставина, що професійні дії офіцера та його навички формуються у «статичних» умовах, мають характер вивірених та обмежених за різноманітністю управлінських шаблонів. Найбільшою мірою сформовані навички, що характеризують особисту бойову майстерність офіцера як «одиноквого бійця», і в меншій мірі навички, що характеризують його здатність керувати підрозділом в умовах, що різко змінюються, обставинці, застосовуючи технології та прийоми прихованого управління військами, передачі даних, інформації, організації взаємодії з наданими та підтримуваними силами.

Висновки. Аналіз наукових підходів до розуміння управлінських навичок офіцерів дозволив уточнити їхню сутність та визначити їх як стереотипізовані прийоми виконання дій, що мають діагностичну, регулюючу та проектно спрямованість з метою підтримки керованої системи (підлеглий підрозділ, сам офіцер), у стані постійної готовності до виконання вирішення яких досягається за рахунок гнучко-адаптивної актуалізації у відповідь на стимульну ситуацію бою (зовнішніх та внутрішніх) ресурсів-реалізаторів у спеціально-професійній, індивідуально-особистісній та соціально-психологічній сферах.

Управлінські навички офіцера у бойовій обстановці є стереотипізованими способами оцінки, проектування та регулювання

психологічних та організаційно-діяльнісних параметрів керованої системи (підлеглий підрозділ, окремі військовослужбовці, сам офіцер) у стані постійної готовності до виконання бойових завдань [2]. Свій безпосередній прояв управлінські навички, відрізняючись рівнем узагальненості (конкретно-ситуативні, інтегративно-пластичні), знаходять у спеціально-професійній, індивідуально-особистісній та соціально-психологічній сферах. Теоретична модель прояву управлінських навичок офіцерів у бойовій обстановці містить такі основні компоненти: стимульна ситуація бою - образ бойової ситуації - психологічна готовність до дій - актуалізація/блокування необхідного інтелектуально-поведінкового патерну бойової поведінки, що вимагає для вирішення конкретних бойових завдань.

Під час емпіричного дослідження виявлено, що рівень розвитку управлінських навичок значної частини офіцерів не відповідає рівню складності завдань, які вони вирішують під час бою. Показано, що професійна підготовка офіцерів первинної ланки має значною мірою виконавську спрямованість, орієнтацію на отримання вичерпної інформації від старшого начальника. Професійні дії офіцера та його навички формуються у «статичних» умовах, мають характер вивчених та обмежених за різноманітністю управлінських шаблонів. Найбільшою мірою сформовано навички, що характеризують особисту бойову майстерність офіцера як шаблон, і меншою мірою навички, що характеризують його здатність керувати підрозділом в умовах

обстановки, що різко змінюється, застосовуючи технології та прийоми прихованого управління військами, передачі даних, інформації, організації взаємодії з наданими та підтримуваними силами.

Психологічні особливості управлінських навичок офіцерів у бойовій обстановці виявляються:

у динамічному аспекті: у різній швидкості їхньої актуалізації у зв'язку з обстановкою, що виникає/змінюється; часом та зусиллями, які переважно витрачаються на вчинення певних дій; проявляються на різних етапах діяльності помилками та утрудненнями офіцера;

у структурно-змістовному аспекті: різною мірою відповідності навичок актуальній обстановці, характеру вирішуваного бойового завдання; різному рівні повноти/фрагментарності освоєння офіцерами певних груп управлінських навичок (дослідницько-діагностичних, корекційно-регулюючих та проектувальноплануючих).

Перспективними напрямками подальших досліджень можуть бути: порівняльне вивчення розвивального впливу на управлінські навички сучасних психолого-педагогічних технологій, що застосовуються в освітній практиці військових закладів вищої освіти; розробка науково-обґрунтованої концепції військово-професійного вдосконалення офіцерів в процесі військової служби; сучасні моделі військово-професійного навчання провідних країн світу.

Список використаних джерел

1. Жупінський П.О., Тимошенко Р.Р., Фатальчук А.В. Проблемні питання прийняття рішення командиром в управлінській діяльності. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняховського*. №1(56) 2016. С. 48-54. DOI: <https://doi.org/10.33099/2304-2745/2016-1-56/48-54>
2. Колосович О.С. Психологія взаємодії у військово-професійному середовищі: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 232 с.
3. Куртов А.І. Управління повсякденною діяльністю підрозділів: облік особового складу. Харків: НЮА. 2016. 90 с.
4. Ложкін Г.В., Осьодло В.І. Психологічні особливості управлінської діяльності командира. *Вісник Національного університету оборони України*. 1(38). 2014. С. 242-256.
5. Сафін О.Д. Психологія управлінської діяльності командира: Навчальний посібник. Хмельницький, ПВУ, 1997. 149 с.
6. Управління повсякденною діяльністю підрозділів: навч. посібн. / колектив авторів. К.: НУОУ імені Івана Черняховського, 2021. 416 с.
7. Шемчук В.А. Модель розвитку управлінського мислення в процесі військово-професійної діяльності командира. Київ: НУОУ, 2010. С. 114-117.

References

1. Zhupins'kyj P.O., Tymoshenko, R.R., Fatal'chuk, A.V. (2016) Problemni pytannja pryjnjattja rishennja komandyrom v upravlins'kij dijal'nosti [Problematic issues of decision-making by the commander in management activities]. *Zbirnyk naukovykh prac' Centru vojenno-strategichnykh doslidzhen' Nacional'nogo universytetu oborony Ukrainy imeni Ivana Chernjahovskogo*, №1(56), 48-54. DOI: <https://doi.org/10.33099/2304-2745/2016-1-56/48-54> (in Ukrainian)
2. Kolosovych, O.S. (2018) Psihologija vzajemodii u vijs'kovo-profesijnomu seredovyshhi [Psychology of interaction in a military-professional environment]: monografija. L'viv: L'vDUVS. (in Ukrainian)
3. Kurtov, A.I. (2016) Upravlinnja povsjakdennoju dijal'nistju pidrozdiliv: oblik osobovogo skladu [Management of day-to-day activities of units: personnel accounting]. Harkiv: NJuA. (in Ukrainian)
4. Lozhkin, G.V., Os'odlo, V.I. (2014) Psihologichni osoblyvosti upravlins'koj dijal'nosti komandira [Psychological features of the commander's managerial activity]. *Visnyk Nacional'nogo universytetu oborony Ukrainy*, 1(38), 242-256. (in Ukrainian)
5. Safin, O.D. (1997) Psihologija upravlins'koj dijal'nosti komandira [Psychology of the commander's managerial activity]: Navchal'nyj posibnyk. Hmel'nyč'kyj, PVU. [in Ukrainian]
6. Upravlinnja povsjakdennoju dijal'nistju pidrozdiliv [Management of daily activities of units]: navch. posibn. / kolektyv avtoriv. K.: NUOU imeni Ivana Chernjahovskogo, 2021. (in Ukrainian)
7. Shemchuk, V.A. (2010) Model' rozvytku upravlins'kogo myslennja v procesi vijs'kovo-profesijnoi dijal'nosti komandira [A model of the development of managerial thinking in the process of the military professional activity of the commander]. Kyj'v: NUOU, 114–117. (in Ukrainian)

Summary

Balabushka E. *Candidate of Psychological Sciences,
KNU Military Institute named after Taras Shevchenko*

Zyk A. *student of the Boryspil Faculty of Municipal Management
at the Interregional Academy of Personnel Management*

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF ADMINISTRATIVE SKILLS OF OFFICERS IN BATTLE SITUATION

Introduction. The problem of research direct character is related to the key figure in the Armed Forces - and conditioned an officer by the necessity of increase of efficiency of his functioning, before for everything, in a battle situation. Exactly through the increase of навченості officers, mastering by them the real skills of management the quality increase of professionalism, battle craft, harmony of actions of inferior servicemen and subdivisions is possible. But the battle actions of the last years educed both positive and negative parties in professional preparation of officer corps. It touches professional skills and abilities deficit of that first of all, in combination with the insufficient psychological willingness of subalterns to decide difficult tasks in a battle situation sometimes is reason of not only not high efficiency at implementation of combat missions but also groundless losses among the inferior of personnel.

Purpose - to analyse the psychological features of administrative skills of officers in a battle situation.

Methods - analysis, synthesis, design, questioning.

Originality. *It is educed during empiric research, that the level of development of administrative skills of considerable part of officers does not answer the level of complication of tasks, what of them decide during a fight. It is shown that professional preparation of officers of primary link has a carrying out orientation largely, orientation on the receipt of exhaustive information from a senior chief. The professional actions of officer and his skills are formed in "static" terms, have character of the administrative templates adjusted and limit on a variety. Skills that characterize the personal battle craft of officer as a template are in a most degree formed, and by a less measure skills, that characterize his ability to manage subdivision in the conditions of situation that changes sharply, applying technologies and receptions of the hidden management, communication of data, information, organization of co-operating whith given and supporting troops.*

Conclusion. *The psychological features of administrative skills of officers in a battle situation appear: in a dynamic aspect: in different speed of their actualization in connection with a situation that arises/up changes; sometimes and by efforts that is mainly spent on the feasance of certain actions; show up on the different stages of activity errors and difficulties of officer; in a structure- content aspect: in a different degree accordances of skills to the actual situation, to character of solvable combat mission; to anything levels of plenitude/fragmentaryness of mastering of certain groups of administrative skills (research-diagnostic, correction-regulative and design-designing) officers.*

Keywords: *administrative skills; officer; battle situation; combat mission; dynamic aspect; structure-content aspect.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Recelved/Поступила: 16.03.23.

Беліченко Л. О. здобувачка PhD,
Військовий інститут КНУ ім. Тараса Шевченка
<https://orcid.org/0000-0002-3918-3831>

ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНОГО ІМІДЖУ ФАХІВЦЯ: ОЗНАКИ, МЕХАНІЗМИ ТА ТЕХНОЛОГІЇ

У статті розкрито ознаки, механізми та технології формування позитивного іміджу фахівця. Зокрема зазначається, що професійний імідж розглядається як складний міждисциплінарний феномен, який передбачає створення образу конкретної професії, розвивається в процесі певної професійної діяльності та є чинником підвищення її ефективності. Це імідж особистості, який заслуговує на суспільне схвалення, корисний та істотний, такий, що має потрібні якості. Основними якісними характеристиками позитивного іміджу фахівця є: професіоналізм, лідерство, цілеспрямованість, системність мислення, здатність до полеміки, тактовність, творчий підхід, емпатія, толерантність, ораторські здібності, принциповість, рішучість; яскрава приємна зовнішність, приємні манери спілкування.

Ключові слова: міждисциплінарний феномен; позитивний імідж; образ конкретної професії; особистість; суспільне схвалення.

Вступ. Якісні зміни, що відбуваються у сучасному суспільстві, на передній план висувають проблему адаптації професійної поведінки особистості з метою досягнення соціального успіху. Прагнення людини до самовдосконалення та саморозвитку, а також досягнення поставленої мети стає природним явищем. Відповідно до цього основними критеріями професіоналізму сучасного фахівця стають: професійна компетентність, ділова ініціатива, здатність викликати симпатію, толерантність, тактовне ставлення до людини, здатність до самопрезентації та здійснення сприятливого враження й позитивного впливу на інших. Таким чином, професійний імідж фахівця набуває властивості одного з основних ресурсів, що забезпечують високий соціальний престиж як конкретної людини, так і певної організації, зокрема.

Мета статті – розкрити ознаки, механізми та технології формування позитивного іміджу фахівця.

Теоретичне підґрунтя. Сутність поняття «професійний імідж» фахівця та особливості його ефективної самопрезентації представлено у роботах І. Альошиної, Н. Барни, Л. Браун, М. Вудкока, Ф. Кузіна, М. Мазоренко, Г. Почепцов, І. Симонова, Д. Френсіса, В. Шепель та інших. Найчастіше професійний імідж досліджують у зв'язку з конкретною професією, наприклад,

політиків (П. Берд, Л. Браун, Д. Фатихова), керівників (Ф. Кузін, О. Панасюк,), спеціалістів зі зв'язків з громадськістю (М. Вудкок, Д. Френсіс), співробітників правоохоронних органів (В. Пауков), військових фахівців (В. Алещенко, М. Єлагін, А. Шумейко), лікарів (І. Пасечник), соціальних працівників (К. Атаманська, В. Байлук, О. Ковтунова), психологів (В. Бозаджигєв, О. Затворнюк), фахівців педагогічної галузі (Е. Бекетова, С. Болсун, Л. Іноземцева, А. Калюжний, Л. Качалова, Л. Мітіна, І. Размолодчикова, В. Черепанова).

Методи дослідження: аналіз, синтез, порівняння, індукція та дедукція.

Результати і обговорення. Професійний імідж – важлива складова частина іміджу фахівця. Сучасна людина націлена на життєвий успіх, кар'єру, самореалізацію у близькій для неї сфері діяльності, що в основному залежить від рівня сформованості її професійного іміджу. Відповідність ділового іміджу професійній діяльності фахівця – це довгостроковий внесок у професійний й особистий успіх.

Серед дослідників немає однозначності у визначенні поняття «професійний імідж», науковці визначають його як:

образ людини, детермінований професійними характеристиками, який містить у собі позитивний і негативний аспекти [5];

персоніфікований образ професії, тобто узагальнений емоційно забарвлений образ типового професіонала, який має символічну природу та здійснює психологічний вплив на тих, хто його оточує [1];

уявлення про людину як про фахівця, професіонала своєї справи [4];

враження про фахівця, яке він справляє на оточуючих, завдяки його професійно-особистісним якостям, комунікативним умінням, поведінці, а також зовнішньому вигляду [2];

образ, що формується у результаті соціальної перцепції й зумовлюється суб'єктами сприйняття [3; 8];

форма життєвого прояву фахівця, за допомогою якої він, активуючи особистісно-ділові якості, професійно й особистісне самостверджується [6].

Аналізуючи праці науковців, можна дійти висновку, що поняття «професійний імідж» – це цілеспрямовано сформований інтегральний образ, що поєднує у собі усвідомлений світогляд, зовнішній вигляд і сформовані професійно значущі характеристики, активне виявлення яких забезпечує індивідуальний стиль професійної діяльності і професійну самопрезентацію фахівця.

Науковці впевнені, що особистість перетворює сама себе протягом усього життя і внаслідок такого процесу змінює й удосконалює свою професійну діяльність. Структурна модель професійного іміджу фахівця містить візуально-поведінковий, ціннісно-рефлексивний і професійно-діяльнісний компоненти.

До *візуально-поведінкового компонента* моделі професійного іміджу відносять його зовнішньо-поведінкові характеристики: вербальну та невербальну поведінку (міміка, жести, етикет, манери), культуру поведінки, візуальну привабливість. *Ціннісно-рефлексивний компонент*, ядро професійного іміджу, характеризує внутрішній світ людини. Тут мають місце увазі орієнтація на особистісно-професійний розвиток, бажання створювати позитивний професійний імідж, цінності та інтереси, ерудиція, стиль мислення, наявність позитивної «Я-концепції», що реалізується

через позитивне ставлення до світу, позитивна самооцінка, самоповага, почуття власної гідності; самосвідомість, поведінка, яка узгоджує внутрішню оцінку себе із зовнішніми вчинками, тобто усе те, що характеризує особистість у цілому. *Професійно-діяльнісний компонент* містить професійні знання та вміння, які фахівець повинен ефективно реалізовувати під час своєї професійної діяльності, професійну культуру, громадянську відповідальність, соціальну активність, працьовитість, здатність до міжособистісного спілкування, ведення діалогу. Складовою цього компонента є також досвід особистості, що містить загальну ефективність професійної діяльності (вміння виокремлювати, систематизувати та передбачати недоліки та помилки у професійній діяльності, можливість запобігати їм; вміння реагувати на неординарні моменти у професійній діяльності; здатність до самоосвіти, розвитку професіоналізму).

Для уточнення функціональних можливостей професійного іміджу розглянемо більш детально його функції. О. Митцева виокремлює такі *універсальні функції іміджу*: *комунікативна* (позитивна організація конструктивного, комфортного спілкування на усіх рівнях взаємодії професійної діяльності); *інформаційна* (інформування громадськості щодо позитивних аспектів професії, створення позитивного образу професії у суспільстві), *когнітивна* (удосконалення і створення нових знань, пошук нових сфер застосування професійних знань), *емотивна* (обмін соціальними та духовно-моральними цінностями, душевними переживаннями), *конативна* (координація та регуляція взаємодії), *креативна* (реалізація творчого потенціалу у професійній діяльності щодо створення унікальних пропозицій, послуг); *професійна* (розвиток професії, удосконалення професійної підготовки кадрів, реалізація особистості у конкретній професійній галузі); *мотиваційна* (мотивація до саморозвитку та самореалізації у професійній сфері); *адаптаційна* (швидке і комфортне пристосування до певної ситуації у професійній діяльності); *розвивальна*

(кількісні, якісні, особистісні та професійні зміни); *особистої самореалізації* (максимальне розкриття індивідуальних особливостей та здібностей у професії); *аксіологічна* (орієнтація на індивідуальні та професійні цінності, цілі, сенс життя, які є основою для професійних дій у суспільстві); *психотерапевтична* (усвідомлення своєї значимості, прояв психологічної та емоційної стійкості, оптимізація своєї поведінки з метою максимального впливу на інших); *ідентифікації* (соціально-символьне упізнавання завдяки важливих характеристик носія іміджу (символіка, логотип) [5]. Зазначимо, що повне уявлення про професійний імідж дають лише комплекс цих функцій, оскільки жодна з них не відображає повністю роль професійного іміджу.

У сукупності функції професійного іміджу спрямовані на забезпечення успіху і конкурентоспроможності фахівця, швидке входження у нове соціальне середовище і відіграють велику роль у розвитку індивідуального стилю професійної діяльності фахівця. Вчені, розкриваючи сутність професійного іміджу, підкреслюють такі його особливості. По-перше, професійний імідж формується цілеспрямовано, а не стихійно. По-друге, імідж як особливий психічний образ цілісно відображає особистісно-професійні особливості фахівця. По-третє, імідж надає емоційно-психологічний вплив на певних колег, соціальне оточення. По-четверте, він може бути засобом впливу на учасників професійного спілкування, оскільки імідж впливає на емоційну сферу людини (іноді на його підсвідомість), а через них – на свідомість, поведінку і результати спільної діяльності.

О. Митцева акцентує увагу на таких особливостях професійного іміджу фахівця: *актуальність* (потреба «тут і зараз», у конкретному місті і в конкретний час), *інформативність* (повідомлення про певну сукупність ознак самого об'єкту іміджу), *активність* (здатний впливати на свідомість, емоції, діяльність, вчинки окремих людей та цілих груп населення), *динамічність* (змінюється відповідно до соціально-економічних чинників),

функціональність (він не самоціль, а надає можливість рухатися вперед і самовдосконалюватися), а також імідж може бути в окремих випадках *основою довіри до фахівця* [5, с. 198-199].

Грунтовний аналіз сутності, функції особливостей професійного іміджу фахівця дозволяє виокремити провідні **вимоги до цього виду іміджу**: *керованість* (необхідність проектувати, діагностувати та корегувати процес формування іміджу); *результативність* (відображає наскільки він допомагає досягти конкретної мети); *позитивність* (відповідність позитивним цінностям більшості людей); *гармонійність* (максимально відображає наскільки комфортно відчуває себе людина з конкретним іміджем; особливості та якості конкретної людини) [5, с. 199.].

У професійному іміджі, перш за усе, зацікавлені люди, сферою діяльності яких є процес спілкування у сфері «людина – людина». Як правило, це представники публічних професій: політичні діячі, менеджери, вчителі, соціальні педагоги і, звісно ж, психологи. Ці люди, які завжди на публіці, тому бездоганне володіння ремеслом – це лише перший ступінь професіоналізму. На другому місці знаходиться така якість, як сучасний імідж. Він полегшує встановлення контактів з іншими людьми і робить процес взаємодії з ними ефективнішим. Імідж дозволяє розкритися діловим якостям людини, внести у повсякденне спілкування особливий психологічний комфорт. Він володіє могутньою психотерапевтичною дією, наділяючи своїх володарів професійною впевненістю і комунікабельністю. Необхідно зазначити, що імідж не може замінити професіоналізм. Це особливий інструментарій, за допомогою якого яскравіше висвітлюються професійні якості людини.

Створення власного іміджу – це довготривалий та складний процес, успішність якого залежить від умов та технологій його формування. Визначення та аналіз механізмів побудови іміджу, знання його сутності й характеристик надають можливість успішного відтворення соціальних стереотипів у власному іміджі й

ефективного впровадження певних моделей поведінки.

Формування іміджу – це процедура, спрямована на створення у людей (в аудиторії іміджу) певного образу об'єкта (прототипу іміджу, а саме: людини, товару чи організації) з певною його оцінкою у вигляді усвідомлюваної чи неусвідомлюваної думки про цей образ (прототип іміджу), для досягнення психологічного тяжіння аудиторії іміджу до цього об'єкта. Синонімом терміну «формування іміджу» є іміджування.

Дослідники довели, що формування іміджу відбувається за певними **принципами**:

принцип повторення – спирається на властивості людської пам'яті: добре запам'ятовується та інформація, що повторюється;

принцип безперервного посилення впливу – обґрунтовує підсилення аргументованого та емоційного звернення;

принцип “подвійного виклику” – повідомлення сприймається не лише розумом.

Найважливішу роль відіграють підсвідомі психологічні процеси, емоційна сфера психіки людини. Побудова іміджу, якої б практично-орієнтованої області це не стосувалося, стає процедурою, яка піддається певним узагальненням. Одна з небагатьох наук, яка дозволяє нам побачити спрямованість цього процесу, семіотика, як наука про знакові системи. Знак визначається як умовне об'єднання форми і змісту в єдину сутність. Прикладами знаків може стати практично будь-яке слово нашої природної мови.

Розглядаючи основні процеси семіотичних властивостей у технологіях побудови іміджу, можна виокремити найбільш важливі з них:

рух до визначення відмінностей даного об'єкта від інших;

підкреслення особистісних характеристик, які семіотично можна уявити як введення іміджу кращого або ідеального фахівця у поняття «свій», на відміну від поняття «чужий»;

вписування іміджу «кращий чи ідеальний фахівець» у семіотичне уявлення

про лідера, відбір тих його характеристик, які відповідають цій ідеалізації;

вписування іміджу «кращий чи ідеальний фахівець» у семіотичну модель уже реалізованого лідера, саме в модель, оскільки ми оперуємо поняттям «лідер» як символом, а не як реальною особою;

вписування іміджу «кращий чи ідеальний фахівець» у модель поведінки актора, а це більш семіотично насичений об'єкт, життя якого взагалі є породження знаків;

семіотичне використання інших каналів сприйняття, основним з яких є візуальний, при цьому семіотизація візуальна відрізняється від вербальної, що зазвичай слабо враховується;

активне використання супутніх символізацій у відношенні створення візуальних характеристик професійної спільноти;

активне управління процесами масової комунікації, друкуванням тих чи інших статей, реакцією на ті чи інші думки. Оскільки це вербальний потік, то він явно підпорядковується процесам символізації;

це боротьба з автономними потоками комунікації типу чуток, які можуть бути також принципово символічні;

символізація дуже автономних сфер: одягу, зачіски, погляду тощо.

Отже, дотримуючись усіх вищезгаданих вимог, фахівець може створити собі успішний імідж, який необхідно постійно підтримувати та вдосконалювати.

Формування професійного іміджу проходить **п'ять етапів**: сприйняття образу; аналіз інформації та його уявна корекція; використання, що розкривається через примірювання; програвання окремих елементів бажаного іміджу та подальшим вживанням в образ; привласнення та індивідуалізація обраного або бажаного іміджу.

Сприйняття образу, на основі якого буде будуватися цілісний професійний імідж. Важливе значення має реальний образ фахівця, що є зразком для наслідування. Якщо такого образу немає у реальному житті, його створюють на основі ідеальних уявлень, інформації, отриманої з

літературних джерел чи інших засобів інформації.

Аналіз інформації та уявна корекція сприйнятого образу відповідно до ідеального образу та індивідуальних особистостей того, хто сприймає; співставлення реальних та бажаних якостей, прийняття рішень про можливість та доцільність їхнього використання, здійснення корекції відповідно до типу власного темпераменту, особливостей розвитку фізичної та інтелектуальної сфери, фінансових можливостей тощо. *Використання* (примірювання, програвання) окремих елементів бажаного професійного іміджу: стилю спілкування, техніки володіння жестами, одягу, аксесуарів тощо. *Вживання в образ*, що ефективно формується у процесі професійної підготовки та діяльності. *Привласнення та індивідуалізація обраного (бажаного) образу*. Пролонгований у часі бажаний образ віддзеркалює внутрішні зміни, що відбуваються в інтелектуальному, моральному та професійному розвитку особистості.

Важливу роль у створенні іміджу відіграє самопрезентація. Самопрезентація як форма ділової комунікації виступає унікальним джерелом інформації про людину, рівень її соціалізації. Вступаючи в контакт з оточуючими, більшість людей прагне подати себе у найвигіднішому, найпривабливішому світлі, завойовуючи нові або відновлюючи втрачені соціальні позиції. Самопрезентація при цьому є невід'ємною частиною людської натури.

Самопрезентація різними авторами розглядається як: засіб організації взаємодії з іншими людьми для досягнення своїх цілей (І. Гофман); форма соціальної поведінки (Дж. Тедеші і М. Ріес); засіб підтримки самооцінки (Б. Шленкер і М. Вейголд, М. Лірі та Р. Ковальські; Д. Майерс); засіб формування образу "Я" і самооцінки (Дж. Г. Мід, Ч. Кулі); засіб самовираження (Р. Баумейстер та А. Стейхілбер); прийом усунення когнітивного дисонансу (Ф. Хайдер і Л. Фестінгер); реалізація мотивації досягнення або ж уникнення невдач (Р. Аркін та А. Шутц); створення стану

об'єктивної самосвідомості у результаті сприйняття чужих оцінок (Р. Вікланд); наслідок підвищення мотивації у результаті фокусування уваги на собі (Г. Глейтман); прояв прагнення до влади в міжособистісних стосунках (І. Джонс та Т. Пітман); особистісна риса (А. Фестінгер, М. Шерієр та А. Басс, М. Снайдер); представлення своїх особистісних якостей у зв'язку з потребою у довірливих стосунках (Л. Філонов) або для встановлення взаємодії (Р. Парфьонов); вплив на ставлення оточуючих (О. Бодальов), напрямок сприйняття партнера за визначеним шляхом (Ю. Крижанська та В. Третьяков, Г. Бороздіна); створення певного враження і регуляція власної поведінки (Ю. Жуков); рекламна діяльність (А. Лебедев-Любимов).

Найбільш ефективними засобами самопрезентації є:

позиціонування передбачає вплив на об'єкт спілкування для реальної оцінки сприйнятої об'єктом інформації, проведення певних дій для отримання позитивної оцінки діяльності суб'єкта з метою подати себе так, щоб це було цікаво об'єкту; подати себе без врахування ставлення до себе об'єкта; подати себе так, щоб змінити об'єкт і ставлення об'єкта до суб'єкта;

емоціоналізація передбачає емоційне забарвлення мови, поведінки з метою підсилення дії слів, поведінки; пристосування до об'єкта спілкування та прояв співпереживання; вираження власного емоційного ставлення до чогось (проблеми, питання, ситуації тощо) чи об'єкта;

вербалізація передбачає реалізацію іміджевих характеристик через словесні символи та знаки, через усне і писемне мовлення з метою інформування об'єкта про власний емоційний стан («Мене схвилювало...», «Мене радує...») або пережитих об'єктом емоцій і почуттів («Вас радує...», «Вас турбує...»);

деталізація передбачає висвітлення певних деталей, особливостей поведінки, рис особистості, способу життя з метою прихилиння до себе та зацікавлення певною інформацією об'єкта взаємодії; адекватної

організації взаємовідносин, ґрунтуючись на отриману об'єктом інформацію; посилення інформаційного впливу на об'єкт, що передбачає зміну ставлення об'єкта до суб'єкта та наданої ним інформації;

візуалізація передбачає створення візуальних елементів іміджу (зовнішність, манери, особливості невербальної поведінки) з метою регулювання поведінки об'єкта (система жестів); формування першого позитивного враження, на основі якого формується початковий і нерідко стійкий стереотип сприйняття суб'єкта, що в подальшому впливає на характер педагогічної взаємодії і ефективність навчально-виховного процесу;

акцентування уваги на «корисній» інформації передбачає часткове приховування або висвітлення певної інформації з метою, з одного боку, привернення, зосередження або переведення уваги об'єкта на певну інформацію (проблему, ситуацію, подію), з другого – змінення та спрямування думки об'єкта у потрібний бік.

Отже, успіх самопрезентації залежить від вміння представити, подати себе іншим людям, привернути до себе увагу, активізувати інтерес людей до своїх якостей. Майстерне володіння технологією самопрезентації сприяє вдалому вибору моделей поведінки і виконанню різних ролей, що дозволяє гідно відчувати себе у спілкуванні з людьми різного соціального положення та професійного статусу. Адже привабливий для інших, і такий, що не суперечить своєму внутрішньому «Я»-образ є ключем до вирішення багатьох життєвих проблем.

В процесі формування позитивного іміджу можна використовувати різні **інформаційно-комунікаційні засоби**, такі як: блоги (містять окремі публікації блогу у вигляді тексту, малюнків тощо, як правило, в хронологічному порядку); портали професійних мереж (дозволяють представляти свій професійний профіль в Інтернеті та ділитися своїми досягненнями, будуючи таким чином ділову мережу); форуми для обговорення (сьогодні є одним з найпопулярніших методів спілкування, обміну інформацією, думками); соціальні

мережі (пов'язують однодумців із подібними інтересами, що стало дуже хорошим маркетинговим інструментом і чудовим способом передачі конкретної інформації); інтерактивний контент (дозволяють людям рекламувати себе в мережі, розміщуючи відео, презентації); сайти для розміщення фотографій (Instagram); персональний веб-сайт (цілодобове джерело достовірної, оновленої інформації про людину та її цілі, діяльність, досягнення, пристрасті тощо).

Засоби сучасного паблік рілейшинз (зв'язки з громадськістю) є важливим елементом при формуванні позитивного іміджу як окремої людини так і будь-якої організації в цілому. Паблік рілейшинз (PR) – це формування громадської думки, створення репутації та управління репутацією. PR повинен забезпечувати ефективний діалог між організацією та її цільовою аудиторією, формуючи та підтримуючи позитивний образ, репутацію організації, її послуг та ключових співробітників. PR – це безперервна діяльність, що складається з послідовності дій, підпорядкованих єдиній меті та об'єднаних довгостроковою програмою.

Використання PR фахівцями різноманітних важливих засобів комунікації дає такі переваги: встановлення і підтримка двостороннього спілкування, заснованого на точності використовуваних відомостей і повній інформованості; запобігання конфліктам, усунення непорозумінь; сприяння формуванню атмосфери взаємної поваги і соціальної відповідальності; гармонізація особистих і суспільних інтересів; сприяння формуванню доброзичливих стосунків; сприяння у зниженні плинності кадрів тощо. Потрібно визнати, що зв'язки з громадськістю – це не стільки винайдені кимось наука і технологія, скільки об'єктивно й постійно присутня у суспільстві функція, спрямована на створення сприятливого (нейтралізацію несприятливого) фону.

Значення PR для розвитку іміджу величезна. За допомогою ретельно продуманих і добре виконаних PR-акцій можливе як успішне позиціонування, а потім піднесення об'єкту, так і його повне

знищення в очах громадськості. Використання PR-технологій для розвитку іміджу це комплексне і багаторазове використання PR-засобів у межах єдиної концепції та загального плану впливу на думки і ставлення людей з метою підтримки репутації, створення і популяризації іміджу.

Технології цілеспрямованого формування індивідуального та корпоративного іміджу є подібними і містять такі етапи:

формулювання іміджевих цілей: необхідно чітко сформулювати послання, які містяться у бажаному іміджі;

аналіз іміджевої аудиторії: на цьому етапі проводяться кількісні та якісні дослідження іміджевої аудиторії;

промальовування іміджевих характеристик: складається список якостей, які необхідно транслювати іміджеві аудиторії;

співвіднесення особистості та бажаних характеристик.

У результаті такого аналізу формуються три списки характеристик:

характеристики, які є у фахівця (організації) та які працюють на створюваний імідж – їх необхідно посилювати та демонструвати;

характеристики, які є у фахівця (організації), які знижують або навіть руйнують створюваний імідж; від них необхідно позбавлятися або ж не афішувати;

характеристики, які необхідні для створення необхідного іміджу, але відсутні у людини (організації), їх необхідно напрацьовувати;

вибір засобів самопрезентації особистості або організації, підбираються конкретні техніки, спрямовані на досягнення іміджевих цілей;

входження в образ – власне втілення іміджу в реальному житті.

Г. Почепцов сформулював **принципи або закони формування позитивного іміджу** політика, але їхнє використання поширюється на спеціаліста будь-якого профілю. Розглянемо ці закони більш детально. По-перше, *закон додавання* – у результаті злиття кількох іміджів утворюється значно сильніший імідж, який поглинає слабші складові чи

характеристики. По-друге, *закон віднімання* – визнання окремих незначних негативних рис образу не послаблює сильного іміджу, а у багатьох випадках робить його ще об'ємнішим. По-третє, *закон виділення* – виокремлення певної риси іміджу може спричинити зміну її оцінки. По-четверте, *закон множення* – імідж може переноситися з об'єкта на його окремі складові. По-п'яте, *закон поширення іміджу* – іміджеві рейтинги зростають, якщо умови поширення – комунікатор і канал – також мають позитивний імідж, або падають, якщо їхній імідж негативний. По-шосте, *законом контекстної подачі іміджу* – іміджеві характеристики можуть поліпшитись або погіршитись, якщо вони подаються в контексті певних подій [7].

Іміджмейкери часто використовують так званий «чорний» і «сірий» PR для зниження іміджу конкурента. А серед методів, які використовуються можна виокремити такі:

«клапану» – переведення громадської думки з позитиву на негатив. Навіть найсильніші лідери при умілій атаці на них можуть бути у програвші;

«живої мішені» – перенесення негативу з одного об'єкта на інший;

«краплі» – постійна, систематична подача критичного матеріалу поступово створює у споживача інформації відповідний негативний образ;

«підказки», як спосіб роботи з масовою аудиторією: демонстрація знаків, що підтверджують правильність обраної інтерпретації для конкретної ситуації. Підказка ніби виводить розуміння ситуації на заданий рівень;

«резонансна технологія»: використання раптового інтересу масової свідомості до чогось. Тут мають на увазі два можливі варіанти розвитку ситуації: коли приходить підтвердження чуткам, що ширилися, або, коли реальна політична кон'юнктура вступає у протиріччя з образом лідера.

Для погіршення іміджу конкурента широко використовується й багато інших технологій, у т. ч методи побічного інформаційного впливу, зав'язування критеріїв оцінки, впливу на громадську думку при проведенні соціологічних

досліджень, які мають маніпуляційний характер.

У більшості джерел технології, що спрямовані на зниження іміджу конкурента, розділяються на технології «партизанської атаки» – анонімного або непрямого нападу на суперника і «фронтальної атаки» – відкритого нападу кандидата на свого суперника.

Надзвичайно цінним інструментом паблік рилейшнз в сучасних умовах є ЗМІ, які володіють цілим арсеналом прийомів, за допомогою яких відбувається вплив на формування громадської думки. Тому налагодження ефективних взаємозв'язків зі ЗМІ, від яких залежить формування іміджу як окремих осіб так й організацій в цілому, є одним з найважливіших напрямів діяльності паблік рилейшнз.

Висновки. Таким чином, позитивний імідж – це імідж особистості, який заслуговує суспільне схвалення, корисний та істотний, такий, що має потрібні якості. Основними якісними характеристиками позитивного іміджу фахівця є: професіоналізм, лідерство, цілеспрямованість, системність мислення, здатність до полеміки, тактовність, творчий

підхід, емпатія, толерантність, ораторські здібності, принциповість, рішучість; яскрава приємна зовнішність, приємні манери спілкування. Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що професійний імідж розглядається як складний міждисциплінарний феномен, який передбачає створення образу конкретної професії, розвивається у процесі певної професійної діяльності та є фактором підвищення її ефективності. Треба пам'ятати, що позитивний імідж потрібний не лише політикам, зіркам телебачення, акторам, бізнесменам, він потрібний кожній людині у професійній діяльності. Імідж потрібний кожному, тому що саме завдяки іміджу ми сприймаємо один одного. Правильно сформований професійний імідж стає символом професії та реально допомагає досягти успіху, викликаючи у оточуючих позитивні відчуття. Це означає, що кожен, хто будує кар'єру, мріє досягнути успіху, дістатися професійних висот, повинен формувати власний позитивний професійний імідж. Ефективний імідж є запорукою майбутнього професійного успіху.

Список використаних джерел

1. Алещенко, В. (2016) Психологічні умови формування іміджу майбутнього офіцера Збройних сил України. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Психологічні науки.* №1, 5-18. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnapv_pn_2016_1_3.
2. Болсун, С. (2013) Професійний імідж керівника навчального закладу. *Менеджмент.* №7–9. С. 379–381.
3. Затворнюк, О.М. (2014) Формування та розвиток професійного іміджу майбутніх психологів. *Освіта та розвиток обдарованої особистості.* №9-10(28-29), 41-44.
4. Кубіцький, С. О. (2007) До проблеми формування позитивного іміджу військовослужбовця Збройних Сил України. *Вісник Національного університету оборони України.* №2(4), 80-88.
5. Митцева, О. С. (2018) Професійний імідж фахівця: сутність, структура функції. *Збірник наукових праць "Педагогіка та психологія".* Харків. Вип. 59, 191-200.
6. Ніколаєску, І. О. (2011) Розвиток професійного іміджу соціального педагога в післядипломній освіті: дис. ... канд. пед. наук. Черкаси.
7. Почепцов, Г. (2008) Політтехнології в загальній систематиці технологій впливу. *Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. Спецвипуск: Політичні технології,* 6-20.
8. Шумейко, А. П. (2018) Формування іміджу офіцера психолога: методологічно-дослідницький аспект. *Запоріжжя: Теорія і практика сучасної психології.* №4, 207–213.

References

1. Aleshchenko, V. (2016) Psychologichni umovy formuvannja imidzhu majbutn'ogo oficera Zbrojnyh syl Ukrainy [Psychological conditions of forming the image of a future officer of the Armed Forces of Ukraine]. *Zbirnyk naukovykh prac' Nacional'noi' akademii' Derzhavnoi' prykordonnoi' sluzhby Ukrainy. Serija: Psyhologichni nauky.* №1, 5-18. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnapv_pn_2016_1_3. (in Ukrainian)
2. Bolsun, S. (2013) Profesijnyj imidzh kerivnyka navchal'nogo zakladu [Professional image of the head of the educational institution]. *Menedzhment.* №7–9. S. 379–381. (in Ukrainian)

3. Zatvornjuk, O. M. (2014) Formuvannja ta rozvytok profesijnogo imidzhu majbutnih psychologiv [Formation and development of the professional image of future psychologists]. *Osvita ta rozvytok obdarovanoi' osobystosti*. №9-10(28-29), 41-44. (in Ukrainian)
4. Kubic'kyj, S. O. (2007) Do problemy formuvannja pozytyvnogo imidzhu vijs'kovosluzhbovcja Zbrojnyh Syl Ukrai'ny [To the problem of forming a positive image of a serviceman of the Armed Forces of Ukraine]. *Visnyk Visnyk Nacional'nogo universytetu oborony Ukrai'ny*. №2(4), 80-88. (in Ukrainian)
5. Mytceva, O. S. (2018) Profesijnyj imidzh fahivcja: sutnist', struktura funkcii' [Professional image of a specialist: essence, function structure]. *Zbirnyk naukovyh prac' "Pedagogika ta psykologija"*. Harkiv. Vyp. 59, 191-200. (in Ukrainian)
6. Nikolajesku, I. O. (2011) Rozvytok profesijnogo imidzhu social'nogo pedagoga v pisljadyplomnij osviti [Development of the professional image of a social pedagogue in postgraduate education]: dys. ... kand. ped. nauk. Cherkasy. (in Ukrainian)
7. Pohepcov, G. (2008) Polittehnologii' v zagal'nij systematycki tehnologii vplyvu [Political technologies in the general systematics of influence technologies]. *Suchasna ukrai'ns'ka polityka: polityky i politology pro neї*. Specvypusk: Politychni tehnologii', 6-20. (in Ukrainian)
8. Shumejko, A. P. (2018) Formuvannja imidzhu oficera psykologa: metodologichno-doslidnyckyj aspekt [Formation of the image of a psychologist officer: methodological and research aspect]. *Zaporizhzhja: Teorija i praktyka suchasnoi' psykologii'*. №4, 207–213. (in Ukrainian)

Summary

Belichenko L. PhD student, KNU Military
Institute named after Taras Shevchenko

FORMATION OF A POSITIVE IMAGE OF A SPECIALIST: SIGNS, MECHANISMS AND TECHNOLOGIES

Introduction. Qualitative changes taking place in modern society bring to the fore the problem of adapting the professional behavior of an individual in order to achieve social success. A person's desire for self-improvement and self-development, as well as the achievement of a set goal, becomes a natural phenomenon. According to this, the main criteria of professionalism of a modern specialist are: professional competence, business initiative, the ability to evoke sympathy, tolerance, tactful attitude towards people, the ability to self-present and make a favorable impression and positive influence on others. Thus, the professional image of a specialist acquires the properties of one of the main resources that ensure high social prestige of both a specific person and a specific organization, in particular.

Purpose – to reveal the signs, mechanisms and technologies of forming a positive image of a specialist.

Methods. Analysis, synthesis, comparison, induction and deduction.

Originality. Professional image is an important component of a specialist's image. A modern person aims at success in life, a career, self-realization in a field close to him, which mainly depends on the level of formation of his professional image. The correspondence of the business image to the professional activity of a specialist is a long-term contribution to professional and personal success. The formation of a professional image goes through five stages: image perception; analysis of information and its imaginary correction; use revealed through fitting; playback of individual elements of the desired image and subsequent use in the image; appropriation and individualization of a chosen or desired image.

Conclusion. A positive image is an image of an individual that deserves public approval, is useful and essential, and has the necessary qualities. The main qualitative characteristics of a positive image of a specialist are: professionalism, leadership, purposefulness, systematic thinking, ability to debate, tact, creative approach, empathy, tolerance, oratory skills, principledness, determination; bright pleasant appearance, pleasant manners of communication. The conducted analysis allows us to state that the professional image is considered as a complex interdisciplinary phenomenon, which involves the creation of the image of a specific profession, develops in the process of a certain professional activity and is a factor in increasing its efficiency. It must be remembered that a positive image is needed not only by politicians, television stars, actors, and businessmen, but by every person in professional activities. Everyone needs an image, because it is thanks to the image that we perceive each other. A properly formed professional image becomes a symbol of the profession and really helps to achieve success, evoking positive feelings in others. This means that everyone who is building a career, who dreams of success, of reaching professional heights, should form their own positive professional image. An effective image is the key to future professional success.

Keywords: interdisciplinary phenomenon; positive image; the image of a specific profession; personality; public approval.

Received/Поступила: 22.02.23.

Березовська Л. І. кандидат психологічних наук, доцент,
Національний університет «Львівська політехніка»
<https://orcid.org/0000-0002-5972-7883>

ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ МОЛОДІ, ЩО ПРОЯВЛЯЮТЬ АКТИВНІСТЬ У СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ

У статті представлено теоретичний аналіз феноменів «психологічне благополуччя» та «соціальні мережі». Проаналізовано сучасні закордонні дослідження взаємозв'язків між психологічним благополуччям молоді та особливостями активності у соціальних мережах. Розглянуто показники психологічного благополуччя та психічного здоров'я, на які впливає активність у соціальних мережах.

Ключові слова: психологічне благополуччя; соціальні мережі; активність у соціальних мережах; підлітки; молодь.

Вступ. Сучасне суспільство, в якому зараз зростають підлітки та юнаки, характеризується стрімкою діджиталізацією. Сьогодні практично від початку життя людина знайомиться з комунікацією за допомогою соціальних мереж і важко уявити молоду людину, яка не користується цими платформами задля спілкування. При цьому, ще більш гострою постає проблема психологічного благополуччя підлітків та юнаків як однієї з найбільш вразливих до сторонніх впливів версти населення.

Відповідно до даних опитувань, ініційованих за підтримки ВООЗ, відомо, що близько 50% всіх порушень психічного здоров'я людей починаються в середньому у віці 14 років. Суттєво на ці цифри вплинуло стрімке активне поширення соціальних мереж як одного з провідних засобів моментальної комунікації між людьми. При цьому, як було відзначено в ряді досліджень, які фокусувалися на аналізі якості дистанційного спілкування під час карантинних обмежень – соціальні мережі не можуть задовольнити потреби особистості в інтимно-особистісному спілкуванні на необхідному для її позитивного функціонування рівні, хоча і дозволяють суттєво її компенсувати.

Дослідженню проблемі психологічного благополуччя у підлітковому та юнацькому віці, що проявляють активність у соціальних мережах присвячено ряд вітчизняних та закордонних робіт. Благополуччя особистості розглядається в контексті якості життя, повноцінного функціонування, задоволення фундаментальних потреб,

задоволеності життям загалом тощо. Часто психологічне благополуччя асоціюється із такими близькими за значеннями поняттями, як якість життя, задоволеність життям, позитивний стиль життя, психічне здоров'я, психологічне здоров'я, наявність матеріальних та нематеріальних благ та інші.

Метою та завданнями статті виступає теоретичний огляд наукових розвідок психологічного благополуччя підлітків, що проявляють активність у соціальних мережах.

Теоретичне підґрунтя. Насамперед розкриємо розуміння психологічного благополуччя у науковій літературі.

Вперше поняття психологічного благополуччя було введено N M Bradburn, який визначав його як суб'єктивне відчуття щастя та задоволеності життям. Також ним було запропоновано шкалу диференціації інтенсивності переживання почуття щастя, яка мала на меті оцінювання балансу між позитивними і негативними формами ставлення особистості до життєвих ситуацій як чинників переживання людиною задоволеності життям [1].

Головною категорією у своїй концепції дослідник визначає феномен балансу, якого можливо досягти лише постійною взаємодією позитивних і негативних афектів, що виникають у відповідь на пережитий досвід повсякденних ситуацій. На думку N M Bradburn, показник психологічного благополуччя можна визначити за відмінністю між цими афектами, яка ілюструватиме загальне відчуття задоволеності життям [1; 6].

За цією моделлю, що сильнішим є переважання позитивного афекту над негативним, тим вищим виявлятиметься показник психологічного благополуччя особистості. І навпаки, переважання негативного афекту супроводжуватиметься зниженням рівня психологічного благополуччя і задоволеності життям. При цьому, показники афектів повинні досліджуватись окремо, адже на думку N M Bradburn, вони не є пов'язаними, з чого виходить, що знання про рівень позитивного афекту не дає достовірної інформації про рівень негативного та навпаки [1; 6].

У подальшому психологічне благополуччя досліджувалося у руслі таких фундаментальних підходів: гедоністичного та евдомоністичного [1]. Гедоністичні теорії містять ті вчення, де психологічне благополуччя описується в термінах задоволеності та незадоволеності, побудований на балансі позитивного та негативного афектів. Сюди належать такі концепції як N M Bradburn, E Diner та A S Waterman [1; 2]. Евдомоністичний підхід побудований на розумінні психологічного благополуччя як результату розвитку особистості та її саморозвитку. Адже особистість перетворює себе і, як наслідок, перетворює навколишній світ та досягає внутрішньої енергії. Найбільш відомими дослідниками в даному підході є C Ryff, E L Deci та R M Ryan.

На основі аналізу концепцій гедоністичного та евдомоністичного підходів C. Ryff створила власну теорію, що пов'язана з позитивним функціонуванням особистості. Нею було виділено шість показників позитивного функціонування особистості: автономія, особистісний ріст, самосприйняття, життєва мета, компетентність та позитивне ставлення [1; 2]. Ці показники склали основу опитувальника «шкали психологічного благополуччя», який часто застосовуються українськими дослідниками [1; 2; 6].

Для позитивного функціонування молода людина включається практично у всі активності, які її оточують. На даний час звичним у житті молоді є її залученість до Інтернет простору, зокрема до активності у соціальних мережах. Як свідчать наші дослідження майже всі підлітки та юнаки

zareєстровані більше, ніж в одній мережі та здійснюють в них активність. Однак, у 2013 році (дослідження А. Мітлош [4]) в Україні спостерігалася дещо інша картина. По-перше: половина опитаних були zareєстрованими у соціальних мережах, по-друге: п'ята частина користувалася більше, ніж однією соціальною мережею. Також прослідковується динаміка змін у наданні переваг певній соціальній мережі. Так, наприклад, у дослідженнях А. Мітлош (2013 р.) [4] найбільшою популярністю користувалися соціальні мережі «ВКонтакте», «Однокласники» та «Facebook»; згідно наших опитувань у 2019 році перевагу мають Facebook, Instagram, ВКонтакте, Telegram; у цьому ж році майже такі ж дані отримано К. Мальцевою та Р. Любенко: Instagram, Facebook, ВКонтакте, Twitter; за опитуванням у 2020 році компанії Research & Branding Group в Україні найбільш популярними соціальними мережами Facebook, YouTube, Instagram та Telegram [5]; за нашими даними у 2022 році найпопулярнішими у підлітків та молоді були наступні: Instagram, Tiktok, Telegram, Facebook.

Ряд сучасних досліджень свідчать, що із активністю у соціальних мережах, спілкуванням на цих платформах пов'язано психологічне благополуччя. Було виявлено, що час, який проводять молодь у соціальних мережах має досить суттєвий негативний зв'язок з психологічним благополуччям особистості. Такий зв'язок пов'язують з дистанціюванням особистості від реальності, уникненням контактів в житті, розходження очікувань з реальністю тощо. Окремими факторами, які мають значення у цій проблематиці можна відзначити переживання підлітками самотності і недостатньої комунікативної компетентності. В той же час здійснено ряд досліджень, в яких представлено результати, що свідчать про позитивні взаємозв'язки між активністю у соціальних мережах та психологічним благополуччям.

Методи дослідження. Впродовж дослідження тематики було використано такі методи: здійснено конструктивний теоретичний аналіз-огляд літератури з метою з'ясування стану розробленості означеної проблеми на сучасному етапі за кордоном.

Результати та обговорення. Сьогодні психологічне благополуччя підлітків важко розглядати поза впливом соціальних мереж, адже вони стали невід'ємною частиною життя сучасної молоді та істотно трансформували способи взаємодії людей один з одним. У зв'язку з тим, що сучасні підлітки по всьому світу захоплюються використанням цих подібних віртуальних платформ і нові моделі міжособистісної взаємодії суттєво змінили способи спілкування один з одним, наразі вважається, що соціальні мережі можуть відігравати значну роль в емоційному, соціальному та розумовому розвитку особистості підліткового та юнацького віку.

У психологічній літературі представлено опис ряд досліджень щодо прояву психологічного благополуччя у молоді, що проявляють активність у соціальних мережах. В цих наукових розвідках описано як позитивні взаємозв'язки між активністю в соціальних мережах та психологічним благополуччям, так і негативні взаємозалежності.

Наприклад, індійські дослідники R Kaur та H Bashir здійснили дослідження впливу соціальних мереж на психологічне здоров'я підлітків та визначили як позитивні наслідки, так і негативні. Вони вказали на такі позитивні ефекти соціальних мереж, як ширші можливості для соціалізації підлітків та їхнього спілкування (Socialization and Communication), розширення можливостей для отримання освіти (Enhanced Learning Opportunities) та доступ до інформації щодо здоров'я (Accessing Health Information). Щодо негативних наслідків, то дослідники вказали на наступні: депресія у такій соціальній мережі як Фейсбук (Facebook Depression), кібербулінг (Cyberbullying), переслідування в Інтернеті (Online Harassment), секстинг/текстові повідомлення (Sexting/texting), відсутність концентрації (Lack of concentration), стреси, втома (Stress Fatigue) та пригнічення емоцій (Emotion Suppression) [11].

У багатьох дослідженнях було виявлено негативний зв'язок між використанням соціальних мереж та психологічним здоров'ям користувачів. Дослідники також висловлюють занепокоєння щодо впливу використання інформаційних і

комунікаційних технологій, незалежно від того, чи є вони шкідливими чи корисними, особливо у зв'язку із психологічним благополуччям.

Так, Sarafranz Mehdi Reza, Chavoshi Hanieh and Alinaghi Mahyar визначили, що зануреність підлітків у соціальні мережі мають негативні взаємозв'язки з успішністю в навчанні та позитивну з депресією. Серед різних соціальних мереж (Telegram, WhatsApp, Instagram і Facebook) Instagram негативно впливав на успішність у навчанні, психологічний стан і депресію, тоді як WhatsApp і Telegram провокували депресію та середній бал відповідно. Більше того, Telegram, зокрема, викликав стрес і хвилювання серед студентів. [17]. В іншому дослідженні Namkee Park, Haeon Song, Kwan Min Lee [14] зазначено, що студенти східноазійських коледжів у Сполучених Штатах користувачі Facebook демонструють нижчий рівень акультуративного стресу та вищий ступінь психологічного благополуччя порівняно з іншими групами. В той же час використання етнічної соціальної мережі позитивно асоціюється з акультуральним стресом [14]. Ye Shaoyu, Ho Kevin K.W. [22] порівняли використання Twitter студентами коледжу та їхній психологічний стан з точки зору загальної довіри до та під час пандемії COVID-19. Результати за 2019 рік, показали, що (а) студенти здебільшого використовували Twitter для збору інформації та обміну хобі, і вони отримували як інформаційну, так і емоційну підтримку від Twitter, а також від особистої взаємодії; (б) спостерігався прямий позитивний вплив загальної довіри та соціальних навичок на їхнє психологічне благополуччя; і (с) студенти з нижчим рівнем узагальненої довіри, як правило, спілкувалися з дуже інтимними людьми, використовуючи Twitter для отримання соціальної підтримки, що не мало жодного впливу на покращення їхнього психологічного благополуччя. З набору даних 2020 року автори також виявили, що, як і за 2019 рік, узагальнена довіра та соціальні навички безпосередньо впливали на покращення психологічного благополуччя [22].

Негативний вплив використання соціальних медіа на психологічний стан

користувачів, а отже і психологічне благополуччя, проявляється через особливості комунікації. Надмірне використання соціальних мереж спричиняє порушення міжособистісної комунікації та призводить до негативних наслідків в процесі побудови стосунків між підлітками. Це робить їх більш залученими у віртуальний світ, аніж у реальний, сприяє ігноруванню та уникненню ними реального міжособистісного спілкування, що призводить до ізоляції та переживання підлітками самотності.

Часто самотні підлітки та молоді люди реалізують свої потреби у спілкуванні та емоційних контактах через залученість у соціальні мережі. Так, англійська дослідниця В Fox [9] визначила, що використання соціальних медіа (Facebook, Twitter, Instagram і Snapchat) можуть збільшувати або зменшувати самотність у молодих людей. Автором зазначено, що всі соціальні мережі можуть однаково збільшити самотність тоді, коли є набір конкретних обставин, таких як: вплив образів надзвичайного щастя, ідеального тіла або недосяжний спосіб життя, знущання та підвищений вплив негативного вмісту або деструктивної критики.

R Guil, S González, Cr Guerrero, A Zayas, P Gil-Olarte & M José [10] здійснили опитування іспанських студентів щодо взаємозв'язку соціальної підтримки, компетентність (відчуття благополуччя) та соціальних мереж в Інтернеті. Ними визначено, що частота використання віртуальних соціальних мереж, благополуччя та вік мають високі негативні взаємозв'язки; частота використання віртуальних соціальних мереж має високі позитивні зв'язки з підтримкою друзів, віртуальною підтримкою друзів та сім'ї. Дослідники дійшли висновку, що віртуальні соціальні мережі сприяють створенню онлайн-спільнот, які є ресурсом благополуччя та соціальної підтримки [10].

Міжнародною групою науковців (Ostic D, Qalati SA, Barbosa B, Shah SMM, Galvan Vela E, Herzallah AM and Liu F.) [15] виявлено як значний та позитивний вплив використання соціальних мереж на психологічне благополуччя як через зв'язування, так і через соціальний капітал,

так і значний негативний вплив через залежність від смартфонів та соціальну ізоляцію. Аналогічні результати отримано Hsuan-Ting Chen, Xueqing Li [9], комунікативне використання та саморозкриття в мобільних соціальних мережах позитивно пов'язане з об'єднанням та зростанням соціального капіталу та психологічного благополуччя

Американські дослідники Jean M. Twenge, Gabrielle N Martin та W Keith Campbell [20] зазначають, що в учнів 8-х, 10-х і 12-х класів США психологічне благополуччя (вимірювали самооцінку, задоволеність життям та щастя) раптово знизився після 2012 року. Підлітки, які витратили більше часу за електронним спілкуванням та екраном (наприклад, соціальні мережі, Інтернет, текстові повідомлення, ігри) і менше часу за діяльністю поза екраном (наприклад, особиста соціальна взаємодія, спорт/вправи, домашнє завдання, відвідування релігійних служб) мали нижчий рівень психологічного благополуччя. Найщасливішими виявилися підлітки, які витрачали невелику кількість часу на електронне спілкування. Психологічне благополуччя було нижчим у роки, коли підлітки проводили більше часу за екраном, і вищим у роки, коли вони проводили більше часу поза екраном, причому зміни в діяльності, як правило, передували погіршенню самопочуття [20].

У дослідженні J M Twenge та W K Campbell про зв'язок користування гаджетами та психологічного благополуччя вказується на наявність негативного зв'язку між часом, проведеним за екраном, і психологічним благополуччям дітей та підлітків. За різними показниками благополуччя, включаючи показники самоконтролю, стосунки з опікунами, емоційну стабільність, тривогу та депресію, стало зниження рівня психологічного благополуччя спостерігалось у підлітків, які проводили за екраном від 1 до 5 і більше годин на день [18]. Khoram Mahmoud Parchami, Imani Saeed, Ansari Dariush також визначили зниження психологічного благополуччя у залежних від соціальних мереж.

Twenge Jean M, Martin Gabrielle N визначили, що у дівчат-підлітків

взаємозв'язок між помірним або інтенсивним використанням цифрових медіа та низьким рівнем психологічного благополуччя, проблемами психічного здоров'я є дещо вищим, ніж у хлопчиків-підлітків. Помірно активні користувачі соціальних мереж мають вищий рівень благополуччя, ніж ті, хто взагалі не користувався ними, в той же час перевага була серед хлопчиків. Серед обох статей інтенсивні користувачі соціальних мереж в два рази частіше мали низький рівень психологічного благополуччя або проблеми із психічним здоров'ям, в тому числі чинники ризику самогубства, ніж ті, хто не був активним користувачем соціальних мереж [19].

Для позитивного функціонування підлітка та юнака, а отже і їхнього психологічного благополуччя важливою є оцінка себе як особистості. В підлітковому та юнацькому віці самооцінка пов'язана з оцінками оточуючого світу та із оцінкою себе у світі, в той же час віртуальним світом може замінитися реальний світ. Згідно досліджень Lim AJ, Lau C and Li NP використання соціальної мережі при перебуванні у невеликій за розмірами віртуальній групі (користувач соціальних мереж має у «друзях» до 150 осіб) негативно впливатиме на самооцінку, тобто проявляється нижчий рівень самооцінки. І, навпаки, активність у соціальних мережах у більших за розмірами віртуальних групах (більше 150 осіб) істотно не пов'язано із самооцінкою. А також автори зазначають, що самооцінка впливає на використання соціальних мереж. Оскільки соціальні мережі пропонують користувачам можливості для саморозкриття, перевірки відгуків та розвитку стосунків, то якраз соціальні мережі є особливо корисними для людей з низьким рівнем самооцінки, які мають труднощі в соціальних ситуаціях реального життя. Соціальні мережі дозволяють таким людям компенсувати свою потребу у соціальній взаємодії. [13].

Сучасною проблемою батьків є використання дітьми смартфонів у своїх спальнях, коли діти безконтрольно перед сном користуються своїми смартфонами для

перегляду контенту у соціальних мережах, для спілкування з користувачами. І як свідчать опитування це впливає як на психічне здоров'я, так і психологічне благополуччя. Так, Royant-Parola S, Londe V, Tréhout S, Hartley S зазначають, що використання екранів гаджетів підлітками затримує настання сну, а це у свою чергу приводить до недосипання. Депривація сну впливає на денну продуктивність: підлітки, позбавлені сну, частіше боролися із сонливістю, виявляли знижену енергію впродовж дня. Cain N та Gradisar M [7] проаналізували ряд робіт, в яких описано взаємозв'язок між сном та електронними медіа у дітей шкільного віку та підлітків, включаючи перегляд телевізора, використання комп'ютерів, електронних ігор та/або Інтернету, мобільних телефонів та музики. Авторами виявлено, що відкладений час сну та короткий загальний час сну найбільше пов'язані з використанням медіа. Отримані дані свідчать про зниження рівня психічного здоров'я у підлітків, а отже і зниження рівня психологічного благополуччя.

Висновки. Проведений аналіз закордонної наукової літератури показав, що використання соціальних мереж має як позитивні зв'язки з психологічним благополуччям, так і негативні. Про позитивні ефекти активності у соціальних мережах, що впливає на психологічне благополуччя свідчить – ширші можливості для соціалізації підлітків та їхнього спілкування, розширення можливостей для отримання освіти, доступ до інформації щодо здоров'я, самооцінка тощо. Щодо негативних ефектів, то до них відносяться депресія, стреси, кібербулінг, переслідування в Інтернеті, секстинг/текстові повідомлення, відсутність концентрації, втома, пригнічення емоцій, проблеми із сном тощо.

Подальші дослідження будуть спрямовані на аналіз українських наукових розвідок впливу активності у соціальних мережах на психологічне благополуччя молоді, а також емпіричному дослідженню психологічного благополуччя у молоді, що проявляє активність у соціальних мережах.

Список використаних джерел

1. Березовська, Л. І. (2021) Соціальні мережі та психологічне благополуччя особистості. // Психологічне благополуччя особистості в реаліях сучасного життя: колективна монографія / О. А. Лещинська, Я. С. Андрушко, Л. І. Березовська, Н. В. Партико, І. І. Лепська. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 200 с.
2. Гудімова, А.Х. (2021) Поведінкові патерни користувачів соціальних мереж як умова їх психологічного благополуччя. [Дис. доктора філософії за спеціальністю 053, Одеський національний університет імені І.І.Мечникова] (in Ukrainian)
3. Мальцева, К., Любенко, Р. (2019) Користування сайтами соціальних мереж та рівень стресу: дослідження серед студентів НаУКМА. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. №3. С. 159-178. URL: <https://doi.org/10.15407/sociology2019.03.159>
4. Мітлош, А.В. (2014) Психологічні особливості прояву інтересу студентської молоді до соціальних інтернет-мереж. // Психологічні перспективи. Випуск 23, С. 203-215.
5. Українці назвали найпопулярніші соціальні мережі. - <https://www.rbc.ua/ukr/news/ukraintsy-nazvali-samy-e-populyarnye-sotsialnye-1582734412.html>
6. Шимко, Н.С. (2020) Соціальні Інтернет-практики як чинник психологічного благополуччя старшокласників [Дис. канд. психол. наук, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України] (in Ukrainian)
7. Cain N., Gradisar M. (2010) Electronic media use and sleep in school-aged children and adolescents: A review. *Sleep Med.* Sep, 11 (8), P. 735-42. DOI:10.1016/j.sleep.2010.02.006. Epub 2010 Jul 29
8. Chen, H.-T., Li, X. (2017) The contribution of mobile social media to social capital and psychological well-being: Examining the role of communicative use, friending and self-disclosure, *Computers in Human Behavior*, Volume 75, (pp. 958-965)
9. Fox, B. (2019) Loneliness and Social Media: A Qualitative Investigation of Young People's Motivations for Use, and Perceptions of Social Networking Sites. *Emotions and Loneliness in the Networked Society* (pp.309-331) URL: https://DOI: 10.1007/978-3-030-24882-6_16
10. Guil Rocío, González Silvia, Guerrero Cristina, Zayas Antonio, Gil-Ólarte Paloma & José M. (2016) Mestre Social support, perceived well-being and internet social networks The 4th Virtual Multidisciplinary Conference. URL: <https://DOI: 10.18638/quaesti.2016.4.1.288>
11. Kaur R. & Bashir H. (2015) Impact of Social Media on Mental Health of Adolescents. *International Journal of Education*. № 5. P. 22–29. URL: <https://doi.org/10.25215/0403.134>.
12. Khoram Mahmoud Parchami, Imani Saeed, Ansari Dariush. (2022) Predicting Psychological Well-Being Based on Basic Psychological Needs: The Mediating Role of Social Networks Addiction. *Journal of Research in Behavioral Sciences*, Volume 20, Issue 2 URL: <http://rbs.mui.ac.ir/article-1-1317-en.html>
13. Lim AJ, Lau C and Li NP (2021) The Moderating Role of Social Network Size on Social Media Use and Self-Esteem: An Evolutionary Mismatch Perspective. *Front. Psychol.* 12:734206. URL: <https://doi: 10.3389/fpsyg.2021.734206>
14. Namkee Park, Hayeon Song, Kwan Min Lee (2014) Social networking sites and other media use, acculturation stress, and psychological well-being among East Asian college students in the United States, *Computers in Human Behavior*, Volume 36, (pp. 138-146) URL: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2014.03.037>
15. Ostic D, Qalati SA, Barbosa B, Shah SMM, Galvan Vela E, Herzallah AM and Liu F (2021) Effects of Social Media Use on Psychological Well-Being: A Mediated Model. *Front. Psychol.* 12:678-766. URL: <https://doi: 10.3389/fpsyg.2021.678766>
16. Royant-Parola S., Londe V., Tréhout S., Hartley S. The use of social media modifies teenagers' sleep-related behavior. URL: <https://DOI: 10.1016/j.encep.2017.03.009>
17. Sarafray Mehdi Reza, Chavoshi Hanieh and Alinaghi Mahyar. (2019) Social Networks and Students: Educational Performance, Psychological Well-Being, and Mental Health. *International Journal of School Health*. URL: <https://DOI: 10.5812/intjsh.82609>
18. Twenge Jean M, Campbell W. K. (2019) Media Use Is Linked to Lower Psychological Well-Being: Evidence from Three Datasets. URL: <https://DOI: 10.1007/s11126-019-09630-7>
19. Twenge Jean M, Martin Gabrielle N. (2020) Gender differences in associations between digital media use and psychological well-being: Evidence from three large datasets. URL: <https://DOI: 10.1016/j.adolescence.2019.12.018>
20. Twenge Jean M., Gabrielle N. Martin, Campbell W. Keith. (2018) Decreases in psychological well-being among American adolescents after 2012 and links to screen time during the rise of smartphone technology. URL: <https://DOI: 10.1037/emo0000403>
21. Williams S. Braun B. (2019) Loneliness and Social Isolation—A Private Problem, A Public Issue/ *Journal of Family & Consumer Sciences* 111(1):7-14 URL: <https://DOI: 10.14307/JFCS111.1.7>

22. Ye, S. and Ho, K.K.W. (2022). "College students' Twitter usage and psychological well-being from the perspective of generalised trust: comparing changes before and during the COVID-19 pandemic", *Library Hi Tech*, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. <https://doi.org/10.1108/LHT-06-2021-0178>

References

1. Berezovska, L. I. (2021) Sotsialni merezhi ta psykholohichne blahopoluchchia osobystosti. // *Psykholohichne blahopoluchchia osobystosti v realiiakh suchasnoho zhyttia* [Social networks and psychological well-being of the individual. // Psychological well-being of the individual in the realities of modern life]: kolektyvna monohrafiia / O. A. Leshchynska, Ya. S. Andrushko, L. I. Berezovska, N. V. Partyko, I. I. Lepska. Ivano-Frankivsk: Symfoniia forte, 200 c. (in Ukrainian)
2. Hudimova, A.Kh. (2021) Povedinkovi paterny korystuvachiv sotsialnykh merezh yak umova yikh psykholohichnoho blahopoluchchia. [Behavioral patterns of users of social networks as a condition of their psychological well-being] [Dys. doktora filosofii za spetsialnistiu 053, Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I.I.Mechnykova] (in Ukrainian)
3. Maltseva, K., Liubenko, R. (2019) Korystuvannia saitamy sotsialnykh merezh ta riven stresu: doslidzhennia sered studentiv NaUKMA. [Use of social networking sites and stress level: a study among students of NaUKMA] *Sotsiologia: teoriia, metody, marketynh*. №3. S. 159-178. URL: <https://doi.org/10.15407/sociology2019.03.159> (in Ukrainian)
4. Mitlosh, A.V. (2014) Psykholohichni osoblyvosti proiavu interesu studentskoi molodi do sotsialnykh internet-merezh. [Psychological features of student youth's interest in social Internet networks] // *Psykholohichni perspektyvy*. Vypusk 23, S. 203-215 (in Ukrainian)
5. Ukraintsi nazvaly naipopuliarnishi sotsialni merezhi. [Ukrainians named the most popular social networks] - <https://www.rbc.ua/ukr/news/ukraintsy-nazvali-samyie-populyarnye-sotsialnye-1582734412.html>
6. Shymko, N.S. (2020) Sotsialni Internet-praktyky yak chynnyk psykholohichnoho blahopoluchchia starshoklasnykiv. [Social Internet practices as a factor in the psychological well-being of high school students] [Dys. kand. psykhol. nauk, Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii NAPN Ukrainy] (in Ukrainian)
7. Cain N., Gradisar M. (2010) Electronic media use and sleep in school-aged children and adolescents: A review. *Sleep Med. Sep*, 11 (8), P. 735-42. DOI:10.1016/j.sleep.2010.02.006. Epub 2010 Jul 29
8. Chen Hsuan-Ting, Li Xueqing (2017) The contribution of mobile social media to social capital and psychological well-being: Examining the role of communicative use, friending and self-disclosure, *Computers in Human Behavior*, Volume 75, (pp. 958-965)
9. Fox B. (2019) Loneliness and Social Media: A Qualitative Investigation of Young People's Motivations for Use, and Perceptions of Social Networking Sites. *Emotions and Loneliness in the Networked Society* (pp.309-331) URL: https://DOI: 10.1007/978-3-030-24882-6_16
10. Guil Rocío, González Silvia, Guerrero Cristina, Zayas Antonio, Gil-Ólarte Paloma & José M. (2016) Mestre Social support, perceived well-being and internet social networks The 4th Virtual Multidisciplinary Conference. URL: <https://DOI: 10.18638/quaesti.2016.4.1.288>
11. Kaur R. & Bashir H. (2015) Impact of Social Media on Mental Health of Adolescents. *International Journal of Education*. № 5. P. 22–29. URL: <https://doi.org/10.25215/0403.134>.
12. Khoram Mahmoud Parchami, Imani Saeed, Ansari Dariush. (2022) Predicting Psychological Well-Being Based on Basic Psychological Needs: The Mediating Role of Social Networks Addiction. *Journal of Research in Behavioral Sciences*, Volume 20, Issue 2 URL: <http://rbs.mui.ac.ir/article-1-1317-en.html>
13. Lim AJ, Lau C and Li NP (2021) The Moderating Role of Social Network Size on Social Media Use and Self-Esteem: An Evolutionary Mismatch Perspective. *Front. Psychol.* 12:734206. doi: 10.3389/fpsyg.2021.734206
14. Namkee Park, Hayeon Song, Kwan Min Lee (2014) Social networking sites and other media use, acculturation stress, and psychological well-being among East Asian college students in the United States, *Computers in Human Behavior*, Volume 36, (pp. 138-146) URL: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2014.03.037>
15. Ostic D, Qalati SA, Barbosa B, Shah SMM, Galvan Vela E, Herzallah AM and Liu F (2021) Effects of Social Media Use on Psychological Well-Being: A Mediated Model. *Front. Psychol.* 12:678-766. URL: <https://doi: 10.3389/fpsyg.2021.678766>
16. Royant-Parola S., Londe V., Tréhout S., Hartley S. The use of social media modifies teenagers' sleep-related behavior. URL: <https://DOI: 10.1016/j.encep.2017.03.009>

17. Sarafranz Mehdi Reza, Chavoshi Hanieh and Alinaghi Mahyar. (2019) Social Networks and Students: Educational Performance, Psychological Well-Being, and Mental Health. International Journal of School Health. URL: [https:// DOI: 10.5812/intjsh.82609](https://doi.org/10.5812/intjsh.82609)
18. Twenge Jean M, Campbell W. K. (2019) Media Use Is Linked to Lower Psychological Well-Being: Evidence from Three Datasets. URL: [https://DOI: 10.1007/s11126-019-09630-7](https://doi.org/10.1007/s11126-019-09630-7)
19. Twenge Jean M, Martin Gabrielle N. (2020) Gender differences in associations between digital media use and psychological well-being: Evidence from three large datasets. URL: [https://DOI: 10.1016/j.adolescence.2019.12.018](https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2019.12.018)
20. Twenge Jean M., Gabrielle N. Martin, Campbell W. Keith. (2018) Decreases in psychological well-being among American adolescents after 2012 and links to screen time during the rise of smartphone technology. URL: [https:// DOI: 10.1037/emo0000403](https://doi.org/10.1037/emo0000403)
21. Williams S. Braun B. (2019) Loneliness and Social Isolation—A Private Problem, A Public Issue/ Journal of Family & Consumer Sciences 111(1):7-14 URL: [https:// DOI: 10.14307/JFCS111.1.7](https://doi.org/10.14307/JFCS111.1.7)
22. Ye, S. and Ho, K.K.W. (2022), "College students' Twitter usage and psychological well-being from the perspective of generalised trust: comparing changes before and during the COVID-19 pandemic", *Library Hi Tech*, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. <https://doi.org/10.1108/LHT-06-2021-0178>

Summary

Berezovska L. I. Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor Lviv Polytechnic National University

THE PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF YOUNG PEOPLE ACTIVE IN SOCIAL NETWORKS

Abstract. The article examines the psychological well-being of young people active in social networks. The modern society is characterized by rapid digitalization in which almost all young people are immersed.

Purpose of the article. To carry out a theoretical review of scientific research on the topic of psychological well-being of adolescents who are active in social networks.

Methods. During the study of the topic, in order to clarify the state of development of the specified problem at the current stage of the development of psychological science an analysis-review of theoretical literature was used.

Results. A brief analysis of understanding the phenomenon of psychological well-being is presented; the model on which descriptions of empirical and theoretical foreign studies are built is described. The dynamics of activity involvement in social networks in Ukraine are described. The analysis of foreign scientific literature showed that the use of social networks has both positive and negative correlations with psychological well-being. The positive effects of activity in social networks, which affects psychological well-being, are evidenced by wider opportunities for teenagers' socialization and communication, expanding opportunities for education, access to health information, self-esteem, etc. As for the negative effects, they include depression, stress, cyberbullying, online stalking, sexting/texting, lack of concentration, fatigue, suppressed emotions, sleep problems, and more.

Scientific novelty. Features of the psychological well-being of young people active in social networks are described.

Practical meaning. The article can be useful for psychologists working with the problems of psychological well-being of young people and their activity in social networks.

Conclusions and prospects for further scientific research.

Description analysis of the foreign studies showed that the correlation between psychological well-being among young people and their activity in social networks is not unambiguous. A number of studies showed that different levels of psychological well-being have various effects on activity in social networks. Also, different activity (frequency, intensity, type, etc.) in social networks has various effects on the experience of psychological well-being or does not affect it at all.

That is why further research will be aimed at the analysis of Ukrainian scientific research on the impact of activity in social networks on the youth's psychological well-being, as well as an empirical study of the psychological well-being of young people who are active in social networks.

Key words: psychological well-being; young people; social networks; digitalization; adolescents.

Received/Поступила: 23.03.23.

Бойко О. Т. старший викладач кафедри іноземних мов та культури фахового мовлення,

Львівський державний університет внутрішніх справ

<https://orcid.org/0000-0002-3163-5004>

Горун Г. Р. старший викладач кафедри іноземних мов та культури фахового мовлення,

Львівський державний університет внутрішніх справ

<https://orcid.org/0000-0003-3712-0092>

САМООЦІНКА ЯК ВАЖЛИВИЙ КРИТЕРІЙ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті здійснено конструктивний аналіз самооцінки особистості, як важливого критерію становлення індивіда. Аргументовано, що самооцінка особистості є визначальним критерієм її індивідуальності, яка здійснює своє формування під дією та впливом різних чинників (Я-реальне і Я-ідеальне). Розкрито тріаду самооцінки: завищена, занижена та адекватна. Констатовано, що індивід не народжується із високою чи низькою самооцінкою, її формує оточуюче середовище.

Ключові слова: особистість; самооцінка; цінності; розвиток; становлення; дитина.

Вступ. Життєві цінності, принципи та ціннісні орієнтири особистості змінюються відповідно до подій, які відбуваються в Україні, що водночас здійснює свій конструктивний вплив на формування самооцінки й становлення особистості. Самооцінка виступає одним із архіважливих критеріїв розвитку особистості. Взаємовідносини з людьми, взаємодія між ними, поведінкові патерни, активна діяльність особистості на особистісному чи професійному рівнях, суб'єктивне ставлення до подій чи інших людей, а відтак і до себе самої тощо, залежить від самооцінки особистості. Вважаємо, що заявлена тема статті є актуальною і на часі, адже сучасний простір із своїми високими вимогами до сучасної людини диктує педагогам і психологам пошук ефективних, нестандартних методів і підходів до формування, виховання й розвитку особистості із адекватною самооцінкою.

Мета та завдання статі – проаналізувати й висвітлити питання самооцінки особистості, як проблему теорії психології у контексті її значущості для розвитку та становлення індивіда.

Методи дослідження. Для розкриття заявленої тематики використано теоретичні методи, зокрема аналіз, синтез наукової літератури з психології

особистості, систематизація, дедуктивний метод й узагальнення теоретичних надбань у галузі психології.

Результати і обговорення. Передусім, розкриємо основну дефініцію нашої розвідки. Самооцінка, за нашим переконанням – це надання оцінки своїм вчинкам, здібностям, талантам, промахам, недолікам, можливостям, розуміння своєї особистої індивідуальності, неповторності й унікальності. Самооцінка розпочинає своє формування у ранньому дитинстві, й впродовж усієї життєдіяльності особистості може змінюватися відповідно до становища особистості у соціальній стратифікації. Самооцінка опирається у своєму формуванні і становленні на моральні норми і правила, установки, цінності й ціннісні орієнтири прийняті у цьому суспільстві, у якому вона проживає і взаємодіє.

Впродовж багатьох років «самооцінка особистості», як наукова тематика не втрачає своєї актуальності. За останній період різні грані самооцінки особистості, у своїх дисертаційних розвідках у галузі психології, здійснили такі сучасні вчені: І. Левицька «Психологічні особистості впливу образу фізичного Я на самоставлення дівчат раннього юнацького віку» (2021) [1]; Є. Якушева «Особливості структури професійної самосвідомості при

різних стилях подолаючої поведінки» (2021) [2]; О. Малихіна «Психологічні умови формування самоповаги у студентів вищих навчальних закладів» (2021) [3]; І. Степаненко «Психологічна корекція сором'язливості у майбутніх психологів» (2020) [4]; О. Судун «Сугестивність як детермінанта узалежнених форм поведінки в юнацькому віці» (2018) [5] та інші.

Зокрема, свої наукові роздуми, котрі висвітлюють проблему самооцінки представили у публікаціях такі сучасні вчені: Ю. Панфілов, В. Токарев, Д. Поліщук [6], О. Пенькова [7], Л. Папітченко [8], І. Мостова, К. Кушніренко [9].

Зважаючи на цінність окреслених досліджень, зазначимо, що самооцінка особистості, як феномен у психологічній науці й надалі потребує вивчення, адже розвиток особистості її становлення, формування самосвідомості, стресостійкості, психічного здоров'я, гармонізації особистості тощо, залежить від адекватної й гнучкої оцінки себе й свого «Я», особливо це актуалізується у сучасний період, який переживає наша країна. Адже переоцінка цінностей та зміна ціннісних орієнтацій, у зв'язку із воєнним станом, тісно взаємопов'язані із самооцінкою особистості. Впевненість у собі та своїх діях – це адекватне й правильне ставлення до себе самого, водночас означене виступає й важливим компонентом безболісного пристосування особистості до непередбачуваних умов і мінливих подій сучасного життя.

Самооцінка особистості є визначальним критерієм її індивідуальності, яка здійснює своє формування під дією та впливом різних чинників (Я-реальне і Я-ідеальне). Я-реальне – це як людина себе бачить й оцінює реально, а Я-ідеальне – це як бачить особистість її соціальне середовище (сім'я, друзі, колеги по роботі, сусіди тощо).

Завдяки самооцінці індивід складає уявлення про себе, як ціннісну особистість. Відтак, це впливає на мотиваційні орієнтації, на бажання самовдосконалюватися, вміло відстоювати

свою думку та захищатися. Таким чином, самооцінка прямо впливає на якість життя особистості.

Зауважимо, що самооцінка є одним із провідних чинників-фундаментом, завдяки якій людина стає особистістю. За змістовим наповненням самооцінка має такі ступені: завищена, занижена та адекватна. Надамо короткий опис кожній із зазначених. Так, завищена самооцінка, характерна для людини, яка переоцінює свої можливості, самовпевнена, вважає, що все робить правильно, не терпить критики у свою сторону, перевищує свої реальні можливості щодо талантів та здібностей, вважає себе кращою за інших тощо.

Занижена самооцінка характерна для людини, яка навпаки не може адекватно оцінити свої таланти та позитивні якості, а применшує їх, не вірить у свої сили, невпевнена, скромна і сором'язлива, нерішуча, конформна, потребує схвалення своїх дій від людей, має страх до поставлення високих цілей. Водночас така особистість надто вимоглива до себе й до оточення. Може бути жорстокою, замкнутою, підозрілою, занудливою тощо. Зауважимо, що занадто занижена самооцінка – свідчить про комплекс неповноцінності особистості.

Наступна, із тріади – це адекватна самооцінка, тобто реальна, яка скеровує розвиток і формування особистості у норму. Тобто, особистість із адекватною самооцінкою характеризується впевненими діями, чітко поставленими перед собою завданнями і впевненістю у своїх силах щодо успішного досягнення й виконання їх. Це адекватність у роздумах, наданні оцінки оточенню, їхнім вчинкам. Це, іншими словами – людина-оптиміст, яка налаштована на позитивні результати у майбутньому. Люди з адекватною самооцінкою, як правило, мають гармонійні стосунки із соціальним середовищем (друзі, сім'я, родина, колеги по роботі, сусіди). Вони розрізняють впевненість і зарозумілість, адекватно реагують на хейтерство й відгуки оточуючих, не прагнуть догодити усім, а відтак і не шукають похвали, володіють

асертивністю й вміють встановлювати межі, не мають страху перед невдачами, уміють висловлювати свої думки й розуміти потреби, і, найважливіше, приймають себе такими як вони є, тобто не мають відчуття неповноцінності.

Отже, різні грані самооцінки мають конструктивний вплив на життєдіяльність особистості. Коли індивід впевнений у своїй цінності він має адекватний погляд, тому й позитивне налаштування на життя із гармонійним психологічним ресурсом, відтак – це постановка цілей і досягнення їх, це наповнені й емоційно забарвлені стосунки із оточенням тощо. Проте коли індивід занадто високо оцінює свій потенціал, це межує із нарцисизмом, егоцентричністю, зарозумілістю та маніпуляціями. Означена категорія людей не бажає аналізувати свої промахи, помилки й не здатна на них вчитися. І, навпаки, якщо самооцінка межує із заниженою самоповагою, це призводить до депресивних станів, до неадекватної оцінки свого потенціалу, до терпимості жорстокого ставлення до себе із застосуванням маніпулятивних технік тощо.

Розглянемо причини заниженої самооцінки, адже вона негативно впливає на життєдіяльність людини, і в найгіршому випадку може призвести до суїциду. За нашим переконанням, на формування та становлення самооцінки впливає оточення індивіда, передусім, це взаємовідносини дітей із батьками. Якщо дитина зазнає знущань, жорстокого поводження зі сторони близьких людей, якщо виховання є емоційно, фізично й інтелектуально збідненим, де мало турботи про дитину – це перший крок до формування заниженої самооцінки, де цінність себе – віддзеркалює ставлення батьків.

З подальшим дорослішанням, вже у шкільному віці така дитина буде здійснювати оцінку себе ґрунтуючись на взаємостосунках із шкільними друзями,

вчителями та іншими важливими для неї людьми з різних граней – це навчання, емоції, соціальний та фізичний аспекти. І, якщо є певні позитивні досягнення у зазначених сферах, то це підвищить самооцінку дитини, а якщо навпаки, то для такої дитини, буде нормою упереджене ставлення до неї, дискримінація, стигматизація, булінг, а в подальшому житті – проблеми із працевлаштуванням, із колективом, грошима, проблеми із стосунками з протилежною статтю, проблеми із фізичним та психічним здоров'ям тощо.

Особистість із заниженою самооцінкою почуває себе непотрібною, нікчемною, безнадійною, ненавидить себе й звинувачує у всьому. Тут важливим аспектом виступатиме розуміння того, що коли все так погано, то варто зрозуміти, що назріла потреба у спеціалізованій допомозі – психолога чи психотерапевта (низька самооцінка завжди пов'язана із психологічними проблемами). Бо адекватна чи «здорова» самооцінка є стабілізатором позитивної психологічної та соціальної активності й нормального, стабільного психологічного становлення й розвитку дитини.

Висновки.

Підсумовуючи, констатуємо, що індивід не народжується із високою чи низькою самооцінкою, її формує оточуюче середовище. Впродовж усієї життєдіяльності самооцінка є змінною, все залежить від життєвих обставин. Проте незмінним є відчуття цінності себе, як особистості, яке отримало своє становлення у дитячі роки, разом із впевненістю в своїх силах й у собі. Впевненість – це показник довіри, тобто наскільки особистість довіряє собі, щоб впевнено почувати себе в колективі, чи впевнено виконувати свою діяльність, а відтак і самооцінка буде у «нормі».

Подальші наукові розвідки плануємо здійснити у контексті впливу зовнішності на самооцінку особистості жінки.

Список використаних джерел

1. Левицька, І. М. (2021). *Психологічні особливості впливу образу фізичного Я на самоставлення дівчат раннього юнацького віку* (дис. ... д-ра філософії). Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, Україна. Вилучено із http://psychology-naes-ua.institute/userfiles/files/%D0%9B%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D0%86_%D0%9C_%20%D0%94%D0%98%D0%A1%D0%95%D0%A0%D0%A2%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%AF%20%D0%B4%D0%BE%20%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%83.pdf.
2. Якушева, Є. М. (2021). *Особливості структури професійної самосвідомості особистості при різних стилях подоланої поведінки* (дис. ... канд. псих. наук). Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України. Харків, Україна.
3. Малихіна, О. А. (2021). *Психологічні умови формування самоповаги у студентів вищих навчальних закладів* (автореф. дис. ... канд. псих. наук). Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, Україна. Вилучено із http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/35444/100431262.pdf?sequence=2&isAllowed=y_.
4. Степаненко, І. М. (2020). *Психологічна корекція сором'язливості у майбутніх психологів* (автореф. дис. ... канд. псих. наук). Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, Україна. Вилучено із http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/34029/100355648.pdf?sequence=1&isAllowed=y_.
5. Сідун, О. Ю. (2018). *Сугестивність як детермінанта узалежнених форм поведінки в юнацькому віці* (автореф. дис. ... канд. псих. наук). Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, Україна. Вилучено із http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/21102/Sidun.pdf?sequence=1&isAllowed=y_.
6. Панфілов, Ю. І., & Токарев, В. М., & Поліщук, Д. К. (2021). Самооцінка особистості і лідерство. Вилучено із http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/58159/1/Panfilov_Samootsinka_osobystosti_2021.pdf.
7. Пенькова, О. (2015). Самовдосконалення особистості та її самооцінка. *Психологічний часопис*, Том 1 (1), 74-78. Вилучено із <https://apsijournal.com/index.php/psyjournal/article/view/222/150>.
8. Папітченко, Л. (2020). Теоретичний аналіз проблеми значущості самооцінки в структурі гідності особистості. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*, Серія 12. Психологічні науки, Вип. 12 (57), 79-89. Вилучено із <https://sj.npu.edu.ua/index.php/pn/article/view/1025/855>.
9. Мостова, І., & Кушніренко, К. (2022). Дослідження самооцінки особистості підлітків. *Вісник Національного університету оборони України. Питання психології*, № 4 (68), 108-112. Вилучено із <http://visnyk.nuou.org.ua/article/view/261225/259002>.

References

1. Levytska, I. M. (2021) *Psykhologichni osoblyvosti vplyvu obrazu fizychnoho Ya na samostavlennia divchat rannoho yunatskoho viku* (dys. ... d-ra filosofii) [Psychological features of the influence of the image of the physical self on the self-esteem of girls of early adolescence]. Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuksa NAPN Ukrainy. Kyiv, Ukraina. Vylucheno iz http://psychology-naesua.institute/userfiles/files/%D0%9B%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D0%86_%D0%9C_%20%D0%94%D0%98%D0%A1%D0%95%D0%A0%D0%A2%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%AF%20%D0%B4%D0%BE%20%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%83.pdf. (in Ukrainian).
2. Iakusheva, Ye. M. (2021) *Osoblyvosti struktury profesiinoi samosvidomosti osobystosti pry riznykh styliakh podolaiuchoi povedinky* (dys. ... kand. psyk. nauk) [Peculiarities of the structure of professional self-awareness of an individual with different styles of coping behavior]. Kharkivskiyi natsionalnyi universytet imeni V. N. Karazina Ministerstva osvity i nauky Ukrainy. Kharkiv, Ukraina. (in Ukrainian).
3. Malykhina, O. A. (2021) *Psykhologichni umovy formuvannia samopovahy u studentiv vyshchych navchalnykh zakladiv* (avtoref. dys. ... kand. psyk. nauk) [Psychological conditions for the formation of self-esteem among students of higher educational institutions]. Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M. P. Drahomanova. Kyiv, Ukraina. Vylucheno iz http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/35444/100431262.pdf?sequence=2&isAllowed=y_. (in Ukrainian).

4. Stepanenko, I. M. (2020) Psykholohichna korektsiia soromiazlyvosti u maibutnikh psykholohiv (avtoref. dys. ... kand. psyk. nauk) [Psychological correction of shyness in future psychologists]. Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M. P. Drahomanova. Kyiv, Ukraina. Vylucheno iz <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/34029/100355648.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. (in Ukrainian).
5. Sidun, O. Yu. (2018) Suhestyvnyist yak determinanta uzalezhenykh form povedinky v yunatskomu vitsi (avtoref. dys. ... kand. psyk. nauk) [Suggestiveness as a determinant of dependent forms of behavior in youth]. Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M. P. Drahomanova. Kyiv, Ukraina. Vylucheno iz <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/21102/Sidun.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. (in Ukrainian).
6. Panfilov, Yu. I., & Tokariiev, V. M., & Polishchuk, D. K. (2021). Samootsinka osobystosti i liderstvo [Self-esteem of the individual and leadership]. Vylucheno iz http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/58159/1/Panfilov_Samootsinka_osobystosti_2021.pdf. (in Ukrainian).
7. Penkova, O. (2015). Samovdoskonalennia osobystosti ta yii samootsinka [Self-improvement of the personality and its self-evaluation]. Psykholohichnyi chasopys, Tom 1 (1), 74-78. Vylucheno iz <https://apsijournal.com/index.php/psyjournal/article/view/222/150>. (in Ukrainian).
8. Papitchenko, L. (2020). Teoretychnyi analiz problemy znachushchosti samootsinky v strukturi hidnosti osobystosti [Theoretical analysis of the problem of the importance of self-esteem in the structure of personal dignity]. Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova, Seriia 12. Psykholohichni nauky, Vyp. 12 (57), 79-89. Vylucheno iz <https://sj.npu.edu.ua/index.php/pn/article/view/1025/855>. (in Ukrainian).
9. Mostova, I., & Kushnirenko, K. (2022). Doslidzhennia samootsinky osobystosti pidlitkiv [Study of self-esteem of teenagers]. Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy. Pytannia psykholohii, № 4 (68), 108-112. Vylucheno iz <http://visnyk.nuou.org.ua/article/view/261225/259002>. (in Ukrainian).

Summary

Boyko O. senior lecturer of the department of foreign languages and culture of professional speech
Lviv State University of Internal Affairs

Horun H. senior lecturer of the department of foreign languages and culture of professional speech
Lviv State University of Internal Affairs

SELF-ASSESSMENT AS AN IMPORTANT CRITERION PERSONAL DEVELOPMENT

Introduction. The article provides a constructive analysis of the self-esteem of the individual as an important criterion in the formation of an individual. The author's definition of self-esteem is presented: giving an assessment of one's actions, abilities, talents, mistakes, shortcomings, opportunities, understanding one's personal individuality, originality and uniqueness. The work of modern scientists on the subject of research is presented, in particular, I. Levytska, E. Yakusheva, O. Malykhina, I. Stepanenko, O. Sudun, Yu. Panfilova, V. Tokareva, D. Polishchuk, O. Penkova, L. Papitchenko, I. Mostova, K. Kushnirenko. It is proved that the self-esteem of the individual is the defining criterion of its individuality, which carries out its formation under the influence and influence of various factors (I-real and I-ideal). I-real is how a person sees and evaluates himself/herself realistically, and I-ideal is how a person is seen by his/her social environment.

Purpose – to analyze and highlight the issue of self-esteem of the individual as a problem of the theory of psychology in the context of its significance for the development and formation of the individual.

Methods. Theoretical methods were used to reveal the stated topic, in particular, analysis, synthesis of scientific literature on personality psychology, systematization, deductive method, and generalization of theoretical assets in the field of psychology.

Originality. The scientific novelty of the given topic consists in the author's interpretation of the understanding of the self-esteem of the individual, based on the scientific research of modern scientists.

Practical significance of the research. The triad of self-esteem is revealed: overestimated, underestimated and adequate. It is noted that different aspects of self-esteem have a constructive effect on the life of an individual. When an individual is confident in his value, he/she has an adequate view, and therefore a positive attitude towards life with a harmonious psychological resource, so it is setting goals

and achieving them, these are filled and emotionally colored relationships with others, etc. However, when an individual overestimates his/her potential, it borders on narcissism, self-centeredness, arrogance, and manipulation. This category of people does not want to analyze their mistakes and is not able to learn from them. And, conversely, if self-esteem borders on low self-esteem, this leads to depressive states, to an inadequate assessment of one's potential, to the tolerance of cruel treatment of oneself with the use of manipulative techniques, etc. It is stated that an individual is not born with high or low self-esteem, it is formed by the surrounding environment.

Conclusion. *Summing up, we state that the individual is not born with high or low self-esteem, it forms the environment. Throughout life, self-assessment is variable, everything depends on the circumstances. However, there is a sense of self-worth as a person who has gained his or her status in the children's years, together with self-confidence and self-confidence. Confidence is a measure of trust, that is, how much personal confidence is trusted to feel confident in the team, whether to carry out its activity confidently, and therefore self-esteem will be in the norm.*

Further scientific research is planned to be carried out in the context of the influence of the appearance on the self-evaluation of the woman's personality.

Key words: *personality; self-esteem; values; development; formation; child.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 04.03.23.

Вахоцька І. О. кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології, Уманський державний
педагогічний університет ім. Павла Тичини
<https://orcid.org/0000-0002-1611-4059>

ВІКОВІ ТА ГЕНДЕРНІ ВІДМІННОСТІ ЩОДО РОЗПІЗНАННЯ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ НЕЗНАЙОМОЇ ЛЮДИНИ

У статті здійснено кількісний та якісний аналізи результатів дослідження розпізнання емоцій незнайомої людини за допомогою презентації досліджуваним мультимодальних динамічних зображень. Виявлено та описано вікові та гендерні відмінності щодо точності диференціації презентованих емоційних виявів.

Ключові слова: розпізнання емоцій; обличчя людини; вікові відмінності; гендерні відмінності; мультимодальні динамічні зображення.

Вступ. У сучасних умовах, які характеризуються пандеміями та зміною умов життя й можливостей спілкування з іншими людьми у зв'язку з наслідками агресії російської федерації фахівцям соціономічних професій важливо не лише не втрачати здатності розуміти емоційний стан іншої людини, а й вчитись точніше його розпізнавати з метою надання адекватної психологічної допомоги. Для створення ефективних розвивальних програм у майбутньому спочатку необхідно виявити особливості диференціації актуальних емоційних станів інших людей у досліджуваних обох статей та різного віку.

Мета статті – визначення вікових і гендерних відмінностей розпізнання емоційних станів незнайомих людей за допомогою застосування динамічного стимульного матеріалу.

Теоретичне підґрунтя. Здатність до ідентифікації емоцій як складової емоційного інтелекту вивчається у межах моделі здібностей (J.D Mayer, P.Salovey, D.R. Caruso) [1, 396-420], однак її гендерні відмінності досліджуються, як правило, за допомогою аналізу статичних зображень обличчя, жестів чи поз, що не дає можливості повною мірою сприйняти глибину емоції, її розвиток та специфіку вияву у людей різної статі та віку. Згідно з дослідженнями L.R. Brody та J.A. Hall чоловіки частіше стримують власні емоційні вияви, а жінки активно вербально та невербально виявляють свої емоції й

почуття [2, 395-403]. В.М. Graham, Т.Ф. Denson, J. Barnett та інші дослідили, що жінки точніше виявляють переживання радості, печалі, огиди й страху, а чоловіки – гніву, подиву і радості [3]. Відповідно до L.H. Phillips та G. Slessor, у цілому жінки більш точно виявляють свої емоції та розпізнати їх у інших, а різниця між статями щодо ідентифікації емоцій з віком стає помітнішою [4, 279-286]. Т. Ruffman, J.D. Henry, V. Livingstone та інші довели, що найбільш суттєве зниження точності розпізнавання емоцій відбувається після 65-ти років у досліджуваних як жіночої, так і чоловічої статей [5, 863-881].

Методи дослідження – психодіагностичні (Женевський тест розпізнання емоцій (GERT)); статистичні (кореляційний аналіз, усереднення та ін.); теоретичні методи (аналіз, порівняння та ін.).

Результати і обговорення. Більшість експериментальних досліджень вікових та гендерних відмінностей щодо розпізнання емоційних станів виконано за допомогою оцінок фотозображень міміки обличчя, жестів чи положень тіла людей. На цей час існує потреба у більш повному аналізі вікових і гендерних особливостей міжособистісного сприйняття, що враховує багатовимірність та динаміку вияву емоційних станів людини під час реального процесу спілкування.

Відповідно до зазначеної мети було застосовано таку психодіагностичну методику, як Женевський тест розпізнання емоцій (GERT), яка добре себе

zareкомендувала одночасно як у лабораторних умовах, так і у форматі онлайн. У зв'язку зі складнощами організації належних лабораторних умов для проведення експерименту, що викликані наслідками агресії російської федерації, його було виконано у дистанційних умовах. Було сформовано групу досліджуваних, яку складали 30 жінок та 28 чоловіків віком від 18 до 65 років, котрі навчалися або викладали в українських закладах вищої освіти. Їм було продемонстровано 83 відео тривалістю від 3 до 5 секунд, на яких професійними акторами (5 жінок і 5 чоловіків, середній вік яких складав 37 років) було представлено 14 ключових емоційних станів відповідно до «Женевського колеса емоцій» [6, 1161-1179]. Цей понятійний конструкт містить сукупність емоцій, які впорядковано відповідно до валентності та ступеня збудження. До групи з позитивною валентністю (група А) належать гордість, розвага, радість, задоволення і полегшення. Групи В, С і D характеризуються негативною валентністю та відрізняються ступенем збудження. До групи В належать тривога й страх, до групи С – печаль і горе, а до групи D – роздратування та гнів. Також виокремлені такі незалежні емоційні стани як відраза, інтерес та здивування. Стимульний матеріал, окрім зображення міміки, жестів і змін положень тіла, містив псевдолінгвістичні висловлювання акторів з їхньою експресивною інтонацією. Досліджуваним було необхідно визначити лише одну із запропонованих 14-ти емоцій, яка відповідала кожному презентованому відеороліку.

Для організації статистичної обробки даних використовувався програмний пакет SPSS 27.0, завдяки якому було визначено високий рівень узгодженості даних (коефіцієнт кореляції Спірмена – 0,92). Відмінності усереднених даних вимірювались завдяки застосуванню U-критерію Манна—Уїтні для порівняння незалежних вибірок та Z-критерію Вілкоксона для залежних вибірок (рівень значущості - $p < 0,05$). Було визначено, що

незалежно від статі акторів, загальна середня частота правильного розпізнавання емоцій досліджуваними чоловічої статі – 0,59, а жіночої – 0,65. Жінки продемонстрували статично значущі кращі результати щодо ідентифікації таких емоцій як розвага ($\chi = 0,44$; $\eta = 0,59$; $U=793$; $p < 0,05$), печаль ($\chi = 0,49$; $\eta = 0,68$; $U=885,5$; $p < 0,05$), здивування ($\chi = 0,54$; $\eta = 0,65$; $U=824$; $p < 0,05$).

Аналіз результатів розпізнавання емоцій акторів чоловічої статі дозволив визначити такі відмінності. Загальна середня частота коректної ідентифікації досліджуваними чоловіками – 0,62, а жінками – 0,64. Статистично значущі відмінності виявлені лише щодо розпізнавання емоції гордості ($\chi = 0,69$; $\eta = 0,55$; $U=865,5$; $p < 0,05$).

Ідентифікація жіночих емоційних виявів продемонструвала такі гендерні особливості. Загальна середня частота правильного розпізнавання досліджуваними чоловічої статі – 0,54, а жіночої – 0,69. Відмінності, які виявились статистично значущими, стосуються таких емоцій як розвага ($\chi = 0,42$; $\eta = 0,60$; $U=944,5$; $p < 0,05$), задоволення ($\chi = 0,50$; $\eta = 0,67$; $U=788$; $p < 0,05$), інтерес ($\chi = 0,53$; $\eta = 0,68$; $U=832,5$; $p < 0,05$), печаль ($\chi = 0,49$; $\eta = 0,66$; $U=875,5$; $p < 0,05$), здивування ($\chi = 0,53$; $\eta = 0,65$; $U=863$; $p < 0,05$).

Констатовано певні статистично значущі відмінності щодо правильного розуміння емоційних станів акторів чоловічої статі чоловіками різного віку. Досліджувані старше 35-ти років гірше за молодшу вікову групу розрізняють емоції гніву ($\chi < 35 = 0,60$; $\chi > 35 = 0,45$; $U=866,5$; $p < 0,05$), горя ($\chi < 35 = 0,63$; $\chi > 35 = 0,46$; $U=798,5$; $p < 0,05$) та інтересу ($\chi < 35 = 0,67$; $\chi > 35 = 0,54$; $U=913$; $p < 0,05$).

Статистично значущих відмінностей щодо коректної ідентифікації емоційних переживань акторів-чоловіків у жінок віком молодше та старше 35-ти років зафіксовано не було.

Результати аналізу особливостей розпізнавання жінками емоційних станів інших жінок демонструють статично значущі вікові відмінності, які полягають у ідентифікації емоцій групи С. Таким

чином, досліджувані жіночої статі віком старше 35-ти років значно краще розпізнають сум, ніж горе (сум (0,72), горе (0,50), $z=-2,2$, $p<0,05$).

Досліджувані чоловічої статі різного віку також продемонстрували статистично значущі відмінності під час ідентифікації емоційних станів акторок. Чоловіки молодше 35-ти років краще, ніж досліджувані старше 35-ти років, розпізнають емоції задоволення ($\chi<35 - 0,57$; $\chi>35 - 0,42$; $U=872$; $p<0,05$) і гніву ($\chi<35 - 0,66$; $\chi>35 - 0,54$; $U=725,5$; $p<0,05$).

Порівняння коректності розпізнавання емоційних станів акторів обох статей досліджуваними відповідно до вікового та гендерного критеріїв також продемонструвало певні статистично значущі відмінності. Під час аналізу емоційних переживань акторів-чоловіків жінки до 35-ти років продемонстрували кращі результати щодо ідентифікації здивування ($\chi - 0,39$; $\chi - 0,54$; $U=901$; $p<0,05$), а жінки старше 35-ти років – щодо визначення гніву ($\chi - 0,57$; $\chi - 0,71$; $U=763,5$; $p<0,05$). Також було зафіксовано статистично значущі відмінності щодо ідентифікації жіночих емоційних виявів, а саме гірше розуміння чоловіками старше 35-ти років емоцій здивування ($\chi - 0,59$; $\chi - 0,79$; $U=903,5$; $p<0,05$), задоволення ($\chi - 0,45$; $\chi - 0,67$; $U=735,5$; $p<0,05$) і гніву ($\chi - 0,42$; $\chi - 0,76$; $U=837$; $p<0,05$).

Отримані результати дослідження дозволяють сформулювати певні висновки. По-перше, констатовано суттєвий вплив гендерного чинника на якість розпізнавання мультимодальних динамічних експресій. По-друге, особливості виявленого впливу залежить від сукупності певних умов: гендерних ознак суб'єкту та об'єкту сприйняття, віку досліджуваних, характеру емоцій тощо. У випадку аналізу емоційних станів акторів обох статей краще розпізнають емоції жінки, що підтверджується середньою точністю ідентифікацій, здійснених жінками (0,65) та чоловіками (0,59). Найбільш суттєво відрізняються сприйняття емоцій розваги, суму та здивування. Усі досліджувані, незалежно від статі, найкраще ідентифікують радість, полегшення,

відразу й роздратування, а найгірше – гордість і горе.

Виявлено також певну тенденцію щодо сприйняття досліджуваними різної статі та віку емоційних виявів акторів чоловічої статі. Хоча середня частота правильної ідентифікації усіх емоцій, окрім гордості, приблизно є однаковою у респондентів обох статей, спостерігається помітне зниження у чоловіків з віком коректного розпізнавання гніву, горя та інтересу.

Більш помітними особливостями характеризується сприйняття жіночих емоцій досліджуваними обох статей. Значно краще розпізнають емоційні вияви акторок жінки, особливо це стосується емоцій групи А та нейтральних (розваги, задоволення, інтересу, здивування), а також суму. До того ж, з віком чоловіки починають гірше ідентифікувати жіночі вияви задоволення і гніву.

Отже, усе зазначене вище доводить, що жінки здатні точніше ідентифікувати емоції інших людей, особливо жіночої статі, а здатність чоловіків правильно розпізнавати емоційні переживання сторонніх осіб погіршується з віком. Хоча обидві тенденції виявлено за допомогою аналізу невеликих вибірок, вони підтверджують результати попередніх досліджень, які було здійснено за допомогою статичного стимульного матеріалу.

Аналіз динамічного стимульного матеріалу дає можливість помітити, що, не зважаючи на певні відмінності у виявленні емоцій акторами чоловічої та жіночої статей (наприклад, чоловіки більш яскраво демонстрували переживання здивування і роздратування), жінки точніше ідентифікували їхню переважну більшість. Тобто, з одного боку, є сенс стверджувати про певну універсальність емоційних виявів, а з іншого – про те, що чоловіки краще розпізнають емоційні переживання, відіграні у більш демонстративній манері.

Варто зазначити, що вікові відмінності також мають свою специфіку. Так, якщо з віком у жінок не зафіксовано значних змін щодо сприйняття емоцій сторонніх осіб обох статей, то у чоловіків

спостерігається суттєве погіршення здатності точно ідентифікувати чоловічі вияви гніву, горя й інтересу, а також жіночі – гніву і задоволення, що вказує на вибіркового характер таких змін.

Подібні результати також частково отримано при використанні методики GERT на швейцарській вибірці досліджуваних віком від 17 до 74 років ($M=37$; $SD=13,9$) [7, 1514-1530]. Кореляційний аналіз підтвердив взаємозв'язок зниження з віком загальної точності розпізнавання мультимодальних динамічних експресій ($r=-0,46$, $p<0,01$) та незначну перевагу жінок у адекватних оцінках ($r=0,13$, $p<0,05$). Жінки, порівняно з чоловіками, мали більш високі показники точності ідентифікації горя ($r=0,2$, $p<0,01$), гордості ($r=0,13$, $p<0,05$) та страху ($r=0,16$, $p<0,01$). Зниження з віком загального показника точності розпізнавання виявлено при аналізі емоцій групи А (розваги, радості, гордості), здивування та усіх негативних емоцій за винятком горя та смутку (групи С). Таким чином, як і при сприйнятті статичної демонстрації емоційних станів людей (фотографій, малюнків, скульптурних зображень), гендерні відмінності досліджуваних впливають на ідентифікацію мультимодальних динамічних експресій, причому, у більшості випадків, аналогічним чином. Цей вплив має вузько

вибіркового характер і залежить від поєднання зовнішніх та внутрішніх умов сприйняття, а саме: гендерних ознак суб'єкта та об'єкта, змісту та перебігу активності, способів вираження емоцій, віку учасників комунікації та ін.

Висновки. Результати, отримані під час емпіричного дослідження вікових та гендерних відмінностей дані щодо розпізнавання емоційного стану незнайомої людини шляхом аналізу мультимодальних динамічних експресій надають можливість констатувати, що жінки точніше, ніж чоловіки, розпізнають емоції, особливо у випадку виявлення їх іншими жінками. Найбільші відмінності щодо гендерного чинника спостерігаються під час ідентифікації таких емоцій, як розвага, печаль і здивування. Зафіксовано такі вікові особливості розпізнавання емоційних станів - з віком чоловіки гірше ідентифікують емоції гніву, горя та інтересу у інших чоловіків, а також задоволення і гнів у жінок. Жінки віком до 35-ти років краще розпізнають здивування на обличчях акторів-чоловіків, а досліджувані старше 35-ти років – гнів. Отримані результати відповідають загальним віковим та гендерним тенденціям ідентифікації емоцій сторонніх людей, отриманим за допомогою статичного стимульного матеріалу.

Список використаних джерел

1. Mayer, J. D., Salovey, P., & Caruso, D. (2000). Models of emotional intelligence. In R.J. Sternberg (Ed.). *Handbook of intelligence*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511807947.019>
2. Brody, L.R., Hall, J.A. (2010) Gender and emotion in context / M. Lewis, J.M. Haviland-Jones, L. Feldman Barrett (Eds.). *Handbook of emotions* (3rd ed). NY : The Guilford Press.
3. Graham, B.M., Denson, T.F., Barnett, J., Calderwood, C., Grisham, J.R. (2018) Sex hormones are associated with rumination and interact with emotion regulation strategy choice to predict negative affect in women following a sad mood induction [Електронний ресурс]. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2018.00937/full>
4. Phillips, L.H., Slessor, G. (2011) Moving beyond basic emotions in aging research. *Journal of Nonverbal Behavior*. 2011. Vol. 35.
5. Ruffman, T., Henry, J.D., Livingstone, V., Phillips, L.H. (2008) A meta-analytic review of emotion recognition and aging: Implications for neuropsychological models of aging. *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*. 2008. Vol. 32.
6. Bänziger, T., Mortillaro, M., Scherer, K.R. (2012) Introducing the Geneva Multimodal Expression Corpus for experimental research on emotion perception. *Emotion*. 2012. Vol. 12.
7. Schlegel, K., Scherer, K.R. (2017) The nomological network of emotion knowledge and emotion understanding in adults: evidence from two new performance-based tests. *Cognition and Emotion*. Vol. 32.

Summary

Vahotska I. *Candidate of Psychological Sciences, Docent,
Associate Professor of Psychology Department,
Uman State Pedagogical University named after Pavla Tychyny*

**JUSTIFICATION AND DEVELOPMENT OF THE AUTHOR'S PROGRAM FOR THE
DEVELOPMENT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE OF FUTURE PSYCHOLOGISTS**

Introduction. *In modern conditions, which are characterized by pandemics and changes in living conditions and opportunities for communication with other people due to the consequences of the aggression of the Russian Federation, it is important for specialists of socioeconomic professions not only not to lose the ability to understand the emotional state of another person, but also to learn to recognize it more accurately in order to provide adequate psychological assistance. In order to create effective development programs in the future, it is first necessary to identify the peculiarities of the differentiation of the current emotional states of other people in the studied subjects of both sexes and of different ages.*

Purpose *is determination of age and gender differences in recognition of emotional states of strangers using dynamic stimulus material.*

Methods *- psychodiagnostic (Geneva Emotion Recognition Test (GERT)); statistical (correlation analysis, averaging, etc.); theoretical methods (analysis, comparison, etc.).*

Originality. *Most of the experimental studies of age and gender differences in the recognition of emotional states have been carried out with the help of evaluations of photographic images of facial expressions, gestures or body positions of people. Currently, there is a need for a more complete analysis of age and gender characteristics of interpersonal perception, which takes into account the multidimensionality and dynamics of the manifestation of a person's emotional states during the real process of communication. In accordance with the stated goal, such a psychodiagnostic technique as the Geneva Emotion Recognition Test (GERT) was applied, which has proven itself well both in laboratory conditions and in an online format. In connection with the difficulties of organizing appropriate laboratory conditions for conducting the experiment, caused by the consequences of the aggression of the Russian Federation, it was carried out in remote conditions. A group of research subjects was formed, consisting of 30 women and 28 men aged 18 to 65, who studied or taught in Ukrainian institutions of higher education.*

Conclusion. *The results obtained during the empirical study of age and gender differences in the recognition of the emotional state of a stranger through the analysis of multimodal dynamic expressions make it possible to state that women recognize emotions more accurately than men, especially when they are detected by other women. The largest gender differences are observed when identifying emotions such as amusement, sadness, and surprise. The following age-specific features of recognizing emotional states have been recorded - with age, men are less able to identify the emotions of anger, grief, and interest in other men, as well as pleasure and anger in women. Women under the age of 35 are better able to recognize surprise on the faces of male actors, and those under the age of 35 – anger. The obtained results correspond to the general age and gender trends in the identification of emotions of strangers, obtained with the help of static stimulus material.*

Keywords: *recognition of emotions; human face; age differences; gender differences; multimodal dynamic images.*

Received/Поступила: 07.03.23.

*Іванов В. В. викладач педагогіки та психології
предметно-циклової комісії психолого-педагогічних
дисциплін, Балтський педагогічний фаховий коледж
<https://orcid.org/0000-0002-8200-5045>*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗМІСТУ ТА ДИНАМІКИ РОЗВИТКУ ЦІЛЕЙ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

У статті подано результати емпіричного дослідження психологічних особливостей змісту та динаміки розвитку цілей навчальної діяльності майбутніх вчителів початкових класів та оцінку їхнього взаємозв'язку з мотивацією та успішністю професійного навчання.

Ключові слова: *ціль; мотивація; академічна успішність; розвиток; навчально-професійне навчання; вчитель початкових класів.*

Вступ. Відповідно до теорії та методології діяльнісного підходу, аналіз цілей навчальної діяльності є актуальним та значущим питанням для розуміння процесу навчально-професійного розвитку. Аналіз категорії діяльності як психологічної функціональної системи передбачає виокремлення у ній функціональних блоків, серед яких цілі та мотиви посідають особливе місце. Зокрема, мета є ключовим та визначальним, тобто системоутворюючим чинником формування та функціонування будь-якої системи. Мотивація є головною та гранично комплексною системою детермінант для усіх аспектів ініціювання та розгортання, структури та генези навчальної діяльності. Значення функціонального блоку цілей визначається тим, що він спрямовує діяльність, забезпечує досягнення її результату, у комплексі з мотивацією визначає формування особистісного змісту діяльності, що реалізується.

Метою статті є презентація та обговорення результатів емпіричного дослідження психологічних особливостей змісту та динаміки розвитку цілей навчальної діяльності майбутніх вчителів початкових класів.

Теоретичне підґрунтя. Сучасна психологія характеризується різноманіттям досліджень, присвячених проблематиці цілей та мотивації навчальної, навчально-професійної та професійної діяльності. Аналіз ролі

цільового блоку у реалізації навчально-професійної діяльності дозволяє стверджувати про таке. Формування у студентів орієнтації на навчальні цілі підвищує сприйняття ними самоєфективності та мотивації навчання [10]; переведення цілей навчання на рівень індивідуальних, особистісно-значущих підвищує залученість студентів до процесу навчання та позитивно впливає на зростання академічної успішності [14]. Крім цього, ефективність професійної підготовки в ЗВО зростає з розвитком здатності до саморегуляції поставлених студентом цілей навчання [7]. Важливе місце цілі посідають і в умовах професійної педагогічної діяльності. Наприклад, розвиток здатності до цілепокладання позитивно впливає на адаптацію до професійної діяльності молодих фахівців [12], формування позитивного ставлення вчителя до класу та переживання результатів навчання [18], збереження та розвиток мікроклімату у школі.

Багато досліджень присвячено аналізу проблеми мотивації навчально-професійної та професійної діяльності. Мотивація навчання впливає формування ставлення студентів до саморозвитку, самоосвіти і самореалізації, зміну уявлень студентів себе у процесі професійної підготовки [1; 13], позитивну адаптацію до навчання у ЗВО [8; 15; 16]. Вона впливає як на характер ставлення студентів до

процесу навчання [11], а й у його результативність [2; 5].

Важливим напрямом досліджень є оцінка ролі мотивації у формуванні готовності до професійної діяльності - освоєння професійних компетенцій [6], компетенцій, що забезпечують інноваційну активність майбутнього професіонала. Так само, наприклад, характер цінностей та переконань студентів розглядається як важлива умова формування уявлень студентів про професійну самоефективність [9]. Мотивація сприймається і як чинник, що впливає на ефективність професійної діяльності, формування психологічної системи діяльності вчителя. Вона посідає значне місце у роботі вчителя з учнями - у розвитку їхньої мотивації навчання [20]. При цьому мотивація педагогічної діяльності вчителя характеризується нелінійністю та нерівномірністю розвитку.

Академічна успішність часто розглядається у контексті впливу, що здійснюється неї мотивацією навчання. Однак і сама успішність навчання є предметом багатьох досліджень. Предметом дослідження є вплив нових інформаційних технологій на академічну успішність, вплив на неї вольового регулювання діяльності, стилів сімейного виховання [3]. Важливим напрямом досліджень є вивчення ставлення студентів до ефективності свого навчання – оцінка їхніх уявлень про академічну успішність [4], динаміка зміни цих уявлень в процесі навчання, а також вивчення впливу соціально-економічного статусу сім'ї на ставлення студентів до самоефективності навчання [19] та ін.

Різноманітність згаданих досліджень ще раз підтверджує особливе місце цілей та мотивації у структурі діяльності. Тим часом переважна увага у дослідженнях приділяється проблемі мотивації та її впливу на успішність навчальної та професійної діяльності педагога. Значно менше вивчаються питання розвитку цілей у навчально-професійному навчанні педагога.

Методи дослідження – експеримент, аналіз результатів діяльності, методи математичної статистики.

Результати та обговорення. У цьому дослідженні здійснювався аналіз динаміки цілей навчальної діяльності в процесі навчання у педагогічному ЗВО. Це передбачає не лише характеристики динамічних особливостей розвитку цілей, а й встановлення їхнього зв'язку з мотивацією та успішністю навчальної діяльності. Необхідність постановки та вирішення зазначених завдань обґрунтовується тим, що з позиції теорії системогенезу мета є системоутворюючим чинником діяльності. Чи буде тут виникати суперечність між уявленням про поточний (освоєння освітньої програми) та майбутній (педагогічна діяльність) результат навчально-професійного розвитку? Таким чином, предметом цього дослідження є розвиток мотиваційно-цільового блоку навчальної діяльності в процесі професійної педагогічної освіти.

У дослідженні (N=118) взяли участь респонденти віком від 17 до 22 років, 99% з яких жіночої статі; студенти 1 курсу навчання - N=42 у віці від 18 до 19 років, 2 курсу навчання - N=24 у віці від 18 до 20 років, 3 курсу навчання - N=27 у віці від 19 до 21 року, 4 курсу навчання - N=25 у віці від 20 до 22 років. Використовувалися емпіричні методи, що дозволяють оцінити значущість та зміст цілей навчальної діяльності (анкета «Мета у навчальній діяльності»), мотивацію навчання («Методика діагностики мотивації вчення та емоційного ставлення до вчення» А.Прихожан).

Отримані дані дозволяють оцінити динаміку значущості цілей навчання студентів. Вимірюваний показник відображає значущість нормативного результату навчання у ЗВО - готовність до педагогічної діяльності у школі. Отримані результати дозволяють стверджувати про поступове зниження значущості нормативних цілей в процесі навчання у ЗВО. Нелінійність динаміки значущості проявляється у тому, що на 3 курсі спостерігається короткочасне зростання значущості цілей навчання, що може бути

інтерпретовано як результат тривалого включення студентів до інтенсивної педагогічної практики. Саме на 3 курсі студенти профілю «Початкова освіта» проходять практику на посаді вчителя, проводять уроки у школі. Одним із найбільш значущих результатів практики є усвідомлення невідповідності актуального рівня розвитку вимог професії. Це

призводить до розбудови психологічної системи діяльності. Цей результат підтверджує отримані раніше дані про роль педагогічної практики в процесі професіоналізації студентів.

Важливі висновки можна зробити при зверненні до показника варіативності значущості цілей навчальної діяльності (табл. 1).

Таблиця 1

Зміна значущості цілей навчальної діяльності в процесі навчання у ЗВО

Курс навчання							
1		2		3		4	
Mx	Cv	Mx	Cv	Mx	Cv	Mx	Cv
2,6	19	2,2	28	2,4	22	1,6	45

Примітка. Mx – середнє арифметичне; Cv – коефіцієнт варіації. Показник Cv: 0-10 – низька варіативність, 11-20 – середня, ≥ 21 – висока.

З кожним курсом навчання наростає варіативність значущості цілей навчальної діяльності, що переривається на 3 курсі. Це свідчить про те, що в процесі навчання зростає роль індивідуальної інтерпретації цілей, що нормативно визначаються. При цьому до кінця навчання способи інтерпретації цілей максимально поляризуються за вектором прийняття-неприйняття педагогічної діяльності у школі. На 3 курсі при короткочасному зростанні значущості нормативних цілей навчання спостерігається короткочасне зниження варіативності їхніх оцінок студентами. Це свідчить про те, що тривала педагогічна практика впливає на більшість студентів, які усвідомлюють невідповідність між актуальним та необхідним рівнями професійного розвитку.

Звернемося до результатів аналізу мотивації навчання студентів, які по-різному оцінюють значущість нормативних цілей навчання. Насамперед зробимо пояснення щодо диференціації студентів різних курсів за рівнем значущості нормативних цілей навчання. Вибірку кожного курсу було поділено на підгрупи: перша - студенти з низькою значущістю нормативних цілей, друга - із високим значущістю. Це дозволяє коректно визначити специфіку мотивації навчання студентів із різною значущістю нормативних цілей навчання.

Подані у таблиці 2 результати дозволяють виокремити специфічні особливості мотивації навчання студентів.

Таблиця 2

Мотивація навчання студентів із різною значущістю навчальної діяльності

Курс	Значущість	Показник 1			Показник 2			Показник 3			Показник 4		
		Mx	Cv	p	Mx	Cv	p	Mx	Cv	P	Mx	Cv	p
1	низка	30,7	13	U=165	29,1	12	U=131	30,8	11	U=120*	28,8	7	U=151
	висока	29,2	11		29,1	13		28,3	11		31,5	11	
2	низка	27,3	14	U=52	28,8	8	U=33	28,8	12	U=47	29,8	11	U=33*
	висока	29,5	9		27,1	10		30,7	14		27,2	13	
3	низка	18,1	19	U=71	19,8	16	U=64	18,6	10	U=78	19,9	16	U=41*
	висока	20,7	21		20,4	19		17,9	25		17,3	20	
4	низка	13,1	25	U=36*	15,3	29	U=66	12,6	12	U=54	16,1	18	U=21*
	висока	14,7	20		18,4	20		11,2	15		12,6	14	

Примітка. * - $p \leq 0,05$; ** - $p \leq 0,01$; *** - $p \leq 0,001$. Показники: 1 – пізнавальна активність; 2 – мотивація досягнення; 3 - тривожність щодо процесу та результатів навчання; 4 - гнів щодо процесу та результатів навчання.

Зростання відмінностей у мотивації пізнавальної активності (показник 1) призводить до того, що на 4 курсі спостерігаються статистично достовірні

відмінності у рівні виразності цього показника. Це вказує на затребуваність у студентів із високим рівнем прийняття цілей вивчення змісту освітньої програми,

що добре узгоджується з високою варіативністю показників значущості цілей на 4 курсі після проходження педагогічної практики. Усвідомлення суперечності між актуальним та необхідним рівнями професійного розвитку студентами з високим прийняттям цілей навчання призводить до зростання їхньої пізнавальної активності. Остання спрямована на освоєння тих розділів освітньої програми, щодо яких усвідомлюється недостатність знань. Відсутність на кожному курсі статистично значущих відмінностей у мотивації досягнення (показник 2) свідчить, що студенти кожної порівнюваної групи визначають як найближчу життєву перспективу трудову діяльність. Однак відмінності виявляються з метою майбутньої діяльності. Наприклад, на 1 курсі студенти з низькою значущістю нормативних цілей результат навчання вбачають у тому, щоб «навчитися писати навчальні програми», «уникати проблем у роботі», «як бути викладачем» тощо; студенти із високою значущістю вбачають результат навчання у «методиці навчання, виховання», «навчитися професії, методиці навчання», «методиці навчання, розуміти дітей, знати психіку дітей» і т. п. До 4 курсу уявлення студентів із високою значущістю нормативних цілей мало змінюються, тоді як у групі студентів із низькою значущістю спостерігається дифузія цілей. Вона виявляється у втраті конкретики уявлення про результати навчання у ЗВО. Це виявляється у типових цілях - «навчитися усьому, що хочу», «усьому, що потрібно у професії», «знання для роботи та для життя», «організації своєї роботи».

Відмінності між групами у тривожності за процес і результати навчання (показник 3) є статистично значущими лише на 1 курсі. Очевидно, це пов'язано з адаптацією до нових умов навчання та більш високою тривожністю, що виникає у ситуації менш чітких уявлень про результати навчання. Починаючи з 2 курсу, різна значущість для студентів нормативних цілей супроводжується статистично значущими

відмінностями у гніві по відношенню до процесу та результату навчання (показник 4). Це свідчить, що низька значущість нормативних цілей призводить до зростання негативних переживань щодо процесу результату навчання. Це узгоджується з ідеєю про те, що неприйняття нормативних умов навчання призводить як до наростання суперечностей щодо змісту діяльності, так і до формування неадекватної психологічної системи діяльності.

Вивчення зв'язку уявлень про нормативні цілі навчання з академічною успішністю - не менш важливий аспект цієї проблеми. Під час аналізу було встановлено слабкий зв'язок між прийняттям студентами нормативних цілей навчання та академічною успішністю (1 курс - $r=0,23$, 2 - $r=-0,23$, 3 - $r=0,27$, 4 - $r=-0,17$). При цьому лише на 3 курсі зв'язок між показниками є статистично значущим на рівні $p \leq 0,05$. Отриманий результат не повинен розглядатися як суперечність з декількох причин.

Вище було показано, що студенти не формулюють як значущі цілі навчання отримання високих академічних оцінок - навіть дифузні цілі студентів 4 курсу пов'язані з майбутніми досягненнями та результатами. Також було встановлено, що не лише академічна успішність не відображає результати реального прогресу професійного навчання, а й самі студенти не розглядають її як адекватне відображення успішності навчання. Отриманий результат дозволяє сформулювати ідею про те, що до змісту професійного навчання студентів необхідне внесення коректив, пов'язаних із реальною оцінкою їхньої професіоналізації. Йдеться як про перегляд не лише традиційних методів оцінки проміжної успішності, а й підсумкової оцінки освоєння освітньої програми.

Висновки. Встановлено, що динаміка значущості нормативних цілей навчання у ЗВО має спадаючий нерівномірний характер. Важливу роль у зміні значущості цілей відіграє педагогічна практика на 3 курсі. Вона призводить до усвідомлення

суперечності між актуальним та необхідним рівнями професійного розвитку. Відсутність усвідомлення такої суперечності призводить до того, що до кінця навчання зростає кількість студентів, уявлення про цілі навчання яких мають дифузний характер.

Аналіз мотивації студентів з різною значущістю нормативних цілей показав наростаючі відмінності в емоційному відношенні до процесу та результату навчання. Зниження значущості нормативних цілей навчання призводить до зростання переживань щодо відповідності процесу та результату навчання потребам студентів. Оцінка зв'язку значущості нормативних цілей навчання та академічної успішності підтвердила наявні дані про низьку надійність використання академічної успішності для оцінки процесу та результату навчання у ЗВО. Це свідчить про необхідність розширення способів оцінки формування професійних компетенції в умовах вищої педагогічної освіти.

Проведене дослідження містить низку обмежень. Насамперед це стосується вибірки - студенти профілю «Початкова освіта». Тому отримані результати та висновки поширюються на студентів, які планують роботу на посаді вчителя

початкових класів. З огляду на це актуальним є порівняльний аналіз зміни уявлень про нормативні цілі навчання студентів інших педагогічних та непедагогічних профілів. Це вимагатиме і розширення способів оцінки успішності навчання, які містять, наприклад, методи експертного оцінювання. Важливим аспектом обговорюваної проблеми є проведення порівняльного аналізу отриманих даних з особливостями зміни уявлень про нормативні цілі студентів, які завершують у 2022-2023 навчальному році цикл навчання, специфікою якого є збільшення обсягу практики, що може призвести до зміни динаміки формування психологічної системи діяльності, окремих її компонентів (цілей, мотивів діяльності тощо).

Отримані результати можуть бути використано в процесі психолого-педагогічного супроводу, консультування студентів та викладачів педагогічного ЗВО. Завдання супроводу та консультування можуть стосуватися проблем адаптації до процесу навчання, проміжної та підсумкової атестацій, зміни мотивації навчання, зміни профілю навчання та ін.

Список використаних джерел

1. Aguayo-Estremera R., Miragaya-Casillas C., Correa M., Ruiz-Villaverde A. (2021) Spanish Adaptation of the Self- and Other-Interest Inventory in Academic Settings. *The Spanish Journal of Psychology*. Vol. 24. e36. DOI:10.1017/SJP.2021.29
2. Balogun A.G., Balogun S.K., Onyencho C.V. (2017) Test Anxiety and Academic Performance among Undergraduates: The Moderating Role of Achievement Motivation. *The Spanish Journal of Psychology*. Vol. 20. e14. DOI:10.1017/sjp.2017.5
3. Batool S.S. (2019) Academic achievement: Interplay of positive parenting, self-esteem, and academic procrastination. *Australian Journal of Psychology*. Vol. 72. Iss. 2. DOI:10.1111/ajpy.12280
4. Cobo-Rendón R., Pérez-Villalobos M.V., Páez- Rovira D., Gracia-Leiva M. (2020) A longitudinal study: Affective wellbeing, psychological wellbeing, self-efficacy and academic performance among first-year undergraduate students. *Scandinavian Journal of Psychology*. Vol. 61. Iss. 4. DOI:10.1111/sjop.12618
5. Datu J.A.D. (2017) Peace of Mind, Academic Motivation, and Academic Achievement in Filipino High School Students. *The Spanish Journal of Psychology*. Vol. 20. e22. DOI:10.1017/sjp.2017.19
6. Datu J.A.D., King R.B., Valdez J.P.M. (2018) Psychological capital bolsters motivation, engagement, and achievement: Cross-sectional and longitudinal studies. *The Journal of Positive Psychology*. Vol. 13. Iss. 3. DOI:10.1080/17439760.2016.1257056
7. Fryer L.K., Ginns P., Walker R. (2014) Between students' instrumental goals and how they learn: Goal content is the gap to mind. *British Journal of Educational Psychology*. Vol. 84. Iss. 4. DOI:10.1111/bjep.12052

8. Fryer L.K., Vermunt J.D. (2018) Regulating approaches to learning: Testing learning strategy convergences across a year at university. *British Journal of Educational Psychology*. Vol. 88. Iss. 1. DOI:10.1111/bjep.12169
9. Green R.A., Morrissey S.A., Conlon E.G. (2017) The values and self-efficacy beliefs of postgraduate psychology students. *Australian Journal of Psychology*. Vol. 70. Iss. 2. DOI:10.1111/ajpy.12173
10. Grosemans I., Coertjens L., Kyndt E. (2018) Work-related learning in the transition from higher education to work: The role of the development of self-efficacy and achievement goals. *British Journal of Educational Psychology*. Vol. 90. Iss. 1. DOI:10.1111/bjep.12258
11. Hernesniemi E., Rätty H., Kasanen K., Cheng X., Hong J., Kuittinen M. (2019) Students' achievement motivation in Finnish and Chinese higher education and its relation to perceived teaching-learning environments. *Scandinavian Journal of Psychology*. Vol. 61. Iss. 2. DOI:10.1111/sjop.12580
12. Lee C.M., Reissing E.D., Dobson D. (2009) Work-life balance for early career Canadian psychologists in professional programs. *Canadian Psychology/ Psychologie canadienne*. Vol. 50. Iss. 2. DOI:10.1037/a0013871
13. Lyndon M.P., Medvedev O.N., Chen Y., Henning M.A. (2019) Investigating stable and dynamic aspects of student motivation using generalizability theory. *Australian Journal of Psychology*. Vol. 72. Iss. 2. DOI:10.1111/ajpy.12276
14. Martin A.J., Collie R.J., Mok M.M.C., McInerney D.M. (2015) Personal best (PB) goal structure, individual PB goals, engagement, and achievement: A study of Chinese- and English-speaking background students in Australian schools. *British Journal of Educational Psychology*. Vol. 86. Iss. 1. DOI:10.1111/bjep.12092
15. Noyens D. et al. (2019) The directional links between students' academic motivation and social integration during the first year of higher education. *European Journal of Psychology of Education*. Vol. 34. Iss. 1. DOI:10.1007/s10212-017-0365-6
16. Núñez J.L., León J. (2016) The Mediating Effect of Intrinsic Motivation to Learn on the Relationship between Student's Autonomy Support and Vitality and Deep Learning. *The Spanish Journal of Psychology*. Vol. 19. e42. DOI:10.1017/sjp.2016.43
17. Ozer S. (2015) Predictors of international students' psychological and sociocultural adjustment to the context of reception while studying at Aarhus University, Denmark. *Scandinavian Journal of Psychology*. Vol. 56. Iss. 6. DOI:10.1111/sjop.12258
18. Wang H., Hall N.C., Goetz T., Frenzel A.C. (2016) Teachers' goal orientations: Effects on classroom goal structures and emotions. *British Journal of Educational Psychology*. Vol. 87. Iss. 1. DOI:10.1111/bjep.12137
19. Xu X., Xia M., Pang W. (2021) Family socioeconomic status and Chinese high school students' test anxiety: Serial mediating role of parental psychological control, learning resources, and student academic self-efficacy. *Scandinavian Journal of Psychology*. 21 June. DOI:10.1111/sjop.12750
20. Zedan R. (2021) Student feedback as a predictor of learning motivation, academic achievement and classroom climate. *Education and self-development*. Vol. 16. №2. DOI:10.26907/esd.16.2.03

Summary

*Ivanov V. teacher of pedagogy and psychology
subject-cycle commission of psychological and
pedagogical disciplines, Balta's Pedagogical College*

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE CONTENT AND DYNAMICS OF THE DEVELOPMENT OF THE GOALS OF EDUCATIONAL ACTIVITIES OF FUTURE TEACHERS OF PRIMARY GRADES

Introduction. The article presents the results of an empirical study of the psychological features of the content and dynamics of the development of educational goals of future primary school teachers. The materials were obtained on a sample of students of 1-4 years - future teachers of primary classes. The study was aimed at establishing the specifics of the development of educational goals of students of a pedagogical university and evaluating their relationship with motivation and success in professional training. The evaluation of the success of professional training was carried out using indicators of academic success of students.

Purpose is presentation and discussion of the results of an empirical study of the psychological features of the content and dynamics of the development of the goals of the educational activity of future primary school teachers.

Methods - experiment, analysis of activity results, methods of mathematical statistics.

Originality. It was established that the dynamics of the significance of the normative goals of education in higher education institutions have a declining and uneven character. Pedagogical practice in the 3rd year plays an important role in changing the significance of goals. It leads to awareness of the contradiction between actual and necessary levels of professional development. The lack of awareness of such a contradiction leads to the fact that by the end of the studies, the number of students whose ideas about the goals of their studies are diffuse is increasing.

The analysis of the motivation of students with different significance of normative goals showed increasing differences in the emotional attitude towards the process and the result of learning. The decrease in the significance of the normative goals of education leads to an increase in concerns about the conformity of the process and the result of education to the needs of students. The assessment of the relationship between the significance of normative learning goals and academic success confirmed the available data on the low reliability of using academic success to evaluate the process and result of learning in higher education institutions. This indicates the need to expand methods of assessment of the formation of professional competences in the conditions of higher pedagogical education.

Conclusion. The obtained results and conclusions apply to students who plan to work as a primary school teacher. In view of this, a comparative analysis of changes in ideas about the normative goals of education of students of other pedagogical and non-pedagogical profiles is relevant. This will also require the expansion of methods of evaluating the success of training, which include, for example, methods of expert evaluation. An important aspect of the discussed problem is conducting a comparative analysis of the obtained data with the peculiarities of changing the ideas about the normative goals of students who will complete the study cycle in the 2022-2023 academic year, the specifics of which is an increase in the volume of practice, which can lead to a change in the dynamics of the formation of the psychological system of activity, its separate components (goals, motives of activity, etc.).

Key words: goal; motivation; academic success; development; educational and professional training; primary school teacher.

Received/Поступила: 22.02.23.

Капосльоз Г. В. кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник,
Науково-дослідний центр гуманітарних проблем
Збройних Сил України
<https://orcid.org/0000-0001-7369-3977>

ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДО БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ЩОДО ДІАГНОСТУВАННЯ, ФОРМУВАННЯ ТА ПІДТРИМАННЯ СТАНІВ

У статті, крізь призму успішності виконання службово-бойових завдань, розглянуто термін “психологічна готовність”, визначено складові феномену, що пропонується позначати цим терміном, відповідно до визначених складових систематизовано заходи формування та підтримання станів психологічної готовності до бойової діяльності. Матеріали даної статті можуть бути використані при організації психологічного забезпечення підготовки, застосування та відновлення боєдатності підрозділів та частин шляхом удосконалення методичного забезпечення діагностування, формування та відновлення станів психологічної готовності військовослужбовців до виконання службово-бойових завдань. На думку автора, систематизація заходів діагностування, формування та підтримання станів психологічної готовності, що пропонується дозволяє підвищити їх ефективність, досягнути бажаних результатів діяльності.

Ключові слова: психологічна готовність; здатність; спрямованість; загроза; впевненість; діагностування; формування; підтримання.

Вступ. Готовність військовослужбовців до виконання службово-бойових завдань є метою бойової підготовки підрозділів та часин. Саме вона асоціюється з бажанням військовослужбовців здійснювати професійну діяльність за впливу несприятливих чинників бою та у значній мірі визначає її успішність. Під готовністю розуміють той чи інший ступінь відповідності змісту засвоєних знань, навичок та умінь, стану психіки особистості та її фізичного здоров'я вимогам діяльності, що виконується.

Психологічна готовність – компонент загальної готовності військовослужбовця, підрозділу до виконання службово-бойових завдань. Психологічно готовий військовослужбовець розуміє й усвідомлює відповідальність за результати своєї діяльності, бажає та здатен виконувати службово-бойові завдання й досягати необхідного результату в складних умовах бойової обстановки. Практичне визначення рівня психологічної готовності до діяльності, можливих напрямів її формування та підтримання дозволяє дати відповіді на багато питань: кого відібрати на відповідну посаду? чи готовий психологічно військовослужбовець, підрозділ до виконання завдань? які засоби використати для формування того чи іншого компоненту психологічної готовності? тощо.

Метою статті є уточнення терміну “психологічна готовність” та систематизація заходів щодо формування феномену, який ним позначається.

Для досягнення мети виконувалися наступні **завдання**:

теоретично обґрунтувати доцільність застосування терміну “психологічна готовність” для позначення психологічного стану військовослужбовців, який сприяє виконанню поставлених завдань;

визначити складові психологічної готовності військовослужбовців до виконання службово-бойових завдань;

на основі виділених складових систематизувати заходи щодо формування психологічної готовності.

Теоретичне підґрунтя. В останній чверті XX ст. М. Дяченко та Л. Кандибович [1], здійснюючи пошук шляхів оптимізації та підвищення успішності професійної діяльності, об'єктом своїх наукових досліджень визначили “психологічну готовність особи до професійної діяльності”.

О. Деркач [за 1] у своїх дослідженнях довів існування залежності між результативністю діяльності та психологічною готовністю до неї, а також те, що “психологічна готовність не тільки впливає на високі результати діяльності, а саме формується в процесі діяльності”.

О. Колесніченко, Я. Мацегора, В. Воробйова [2, с. 11-12] розвиваючи підхід

щодо вивчення функціональних станів, – станів психічних функцій, які забезпечують високий рівень досягнень під час професійної діяльності запропонували вивчати психологічну готовність, як: певний стан особистості; психологічну умову успішного виконання діяльності; вибірково-усвідомлену активність, яка спонукає людину до діяльності; психологічну установку, що функціонує на тлі загальної активності людини; стан, що передуює усвідомленій поведінці.

О. Кокун, І. Пішко, Н. Лозінська, О. Копаниця [3; 4] удосконалювали методичне забезпечення діагностування психологічної готовності військовослужбовців до миротворчої діяльності, заходи та методи її формування. Авторами запропоновано перелік методичного інструментарію для діагностування такої готовності з відповідними кількісними індикаторами її складових компонентів та інтегральної характеристики, комплекс заходів щодо формування психологічної готовності.

Формування психологічної готовності є основним завданням психологічної підготовки військовослужбовців ЗС України, організація та оцінювання якої запроваджено та здійснюється відповідно до наказів [5; 6], методичних рекомендацій, стандартів [7; 8] розроблених Головним управлінням Морально-психологічного забезпечення ЗС України та затверджених відповідними посадовими особами. Основною метою психологічної підготовки є: формування у майбутніх військовослужбовців психічної стійкості та психологічної готовності до професійної діяльності. Психологічна підготовка військовослужбовця спрямована на:

підвищення психічної стійкості і його психологічної готовності;

перетворення факторів бою в знайомі, звичні, очікувані (адаптування);

оволодіння військовослужбовцями необхідними знаннями та досвідом у подоланні психологічних навантажень;

розвиток у військовослужбовців здатності швидко перебудовуватись відповідно до обставин.

В. Барко, О. Тимченко [9, с. 116] вважають, що “психологічна підготовка має реалізовуватись шляхом проведення навчальних, практичних занять з використанням інтерактивних технологій та методів навчання (тренінгів, ділових ігор,

психодрами, брейнстормінгу, кейсів, відпрацювання смуг перешкод тощо). Така підготовка передбачає участь психологів у проведенні цільових інструктажів поліцейських, ...”. Автори вбачають доцільним доповнити перелік видів службової підготовки таким видом, як психологічна підготовка поліцейських.

Н. Агаєв, С. Васильєв, Є. Левіщенко [10] вирішували проблему підвищення ефективності психологічної підготовки військовослужбовців шляхом запровадження методологічних підходів армій країн НАТО. Запропоновано проведення низки психологічних заходів підготовки у підрозділах.

Виходячи з викладених положень може виникнути враження, що психологічна готовність – це результат психологічної підготовки. Проте це не так, поняття психологічна підготовка значно звужує коло заходів, які необхідно провести для формування та підтримання станів психологічної готовності військовослужбовців до виконання службово-бойових завдань.

У працях зарубіжних науковців розглядалися різноманітні чинники, які впливають на формування психологічної готовності майбутнього військовослужбовця:

S. MacDermid та інші [11] досліджували розвиток стійкості сім’ї в контексті виконання завдань військовослужбовцями;

P. Bliese, C. Castro, A. Adler, T. Britt [12]; розглядали позитивний психологічний клімат у підрозділі як чинник благополуччя та стійкості військовослужбовців;

F. Kirkland, P. Bartone, H. Marlowe David [13] досліджували вплив командирських пріоритетів на психологічну готовність підлеглих.

Спостерігаються відмінності в поглядах науковців та практиків на шляхи формування психологічної готовності військовослужбовців. На думку автора це пов’язано зі складністю наукових підходів щодо визначення терміну психологічна готовність, відмінностями в описі явища, що позначається терміном “психологічна готовність”, її складових з боку науковців та відсутністю систематизації практичних заходів щодо її формування з боку практиків.

Методи дослідження. Для теоретичного обґрунтування доцільності

позначення психологічного стану військовослужбовців, який сприяє виконанню поставлених завдань терміном “психологічна готовність” використано методи ідеалізації, абстрагування та порівняння підходів вітчизняних та закордонних дослідників.

Для визначення складових психологічної готовності військовослужбовців до виконання службово-бойових завдань використано метод теоретичного моделювання формування станів психологічної готовності та їх впливу на результативність діяльності після порівняльного аналізу існуючих підходів.

Системний підхід використано для систематизації заходів формування психологічної готовності військовослужбовців до виконання службово-бойових завдань, що розроблялися та використовуються у практичній діяльності в Україні та за кордоном.

Результати і обговорення. Психологічна готовність розглядається авторами як:

інтегративне особистісне утворення, яке складається з тривалої й короточасної готовності та забезпечує його психологічну придатність до миротворчої діяльності [3, с. 9];

спрямованість особистості на професійну діяльність [1];

показник саморегуляції та адаптації на різних етапах і рівнях перебігу психічних процесів, що визначають поведінку особи, як суб'єкта діяльності. ... цілісне утворення, яке характеризує емоційно-когнітивну і вольову мобілізацію суб'єкта в момент його включення в певну діяльність [14];

стан мобілізації усіх психофізіологічних систем людини, що забезпечує ефективне виконання певної діяльності ... Конкретний стан готовності до дій визначається поєднанням факторів, які характеризують різні рівні готовності: фізичну підготовленість; необхідні властивості нервової системи, що забезпечують дії; психологічні умови готовності. Залежно від умов діяльності, провідною може бути одна із зазначених сторін [за 1, с. 78];

стан підвищеної налаштованості та мобілізованості психіки, спрямований на дієву реалізацію отриманих знань, умінь, навичок, подолання труднощів службової діяльності, що дозволяє швидко

орієнтуватися в ризико-небезпечних обставинах надзвичайних ситуацій, ухвалювати найбільш доцільні рішення для їх ліквідації та виявляти волю в їх реалізації [14, с. 108];

усвідомлене відображення наявного потенціалу й актуального стану системи “особистість-діяльність” що забезпечує: формування особистісного змісту участі військовослужбовця у службово-бойовій діяльності; своєчасність і доцільність поточних оперативних службово-бойових дій, їхню адекватність правоохоронним нормам та умовам службово-бойових ситуацій; ситуативну стійкість і урегульованість дій при зростанні напруженості; відновлення вихідних характеристик психологічної структури діяльності після виконання військовослужбовцями службово-бойових завдань [3, с. 7].

Порівняльний аналіз представленого, далеко не повного, переліку визначень вказує на те, що відповідно до завдань дослідження, положень психологічної науки на яких будується позиція дослідників, феномен психологічної готовності розглядається як мінімум у трьох аспектах:

інтегральне особистісне утворення, що включає набір компонентів, – професійно-важливих якостей особистості, а подекуди й знань, умінь, навичок;

функціональний стан, що є результатом підготовки та сприяє успішній діяльності, забезпечує її високу результативність;

суб'єктивне відображення наявного потенціалу особистості й актуального стану, їх відповідності вимогам діяльності.

Виконання завдання щодо систематизації заходів по формуванню феномену “психологічна готовність” зумовлює необхідність його визначення як функціонального стану. Саме такий підхід забезпечить встановлення взаємозв'язку між компонентами психологічної готовності, заходами їх формування та результативністю діяльності.

Визначення компонентів психологічної готовності дозволяє уточнити опис феномену що позначається цим терміном та є обов'язковим етапом будь якого наукового дослідження:

О. Лазоренко, Є. Потапчук, А. Прокопенко, М. Томчук та ін., компонентами психологічної готовності визначають ... професійні знання, навички і

вміння та деякі риси особистості, які забезпечують успішне виконання професійних завдань [за 1, с. 29];

F. Kirkland, P. Bartone, H. Marlowe David [13, с. 579] вважають, що психологічна готовність включає в себе всі виміри людини, як індивідуальні, так і соціальні: мораль, дух, дисципліну, впевненість у собі, фізичне та психічне здоров'я;

на думку американських фахівців [за 1] складовими психологічної готовності є: індивідуальна готовність; готовність підрозділу; готовність сім'ї;

М. Дьяченко та Л. Кандибович [за 1] зазначають, що психологічна готовність до професійної діяльності, будучи передумовою виконання будь-якої професійної діяльності, є водночас і її результатом. Структура готовності включає такі компоненти: 1) мотиваційний – позитивне ставлення до професії, інтерес до неї, стійкість поглядів і намірів стосовно майбутньої професії; 2) орієнтаційний – знання й уявлення про особливості та умови професійної діяльності, її вимоги до особистості; 3) операційний – володіння способами та засобами професійної діяльності, необхідними знаннями, навичками, вміннями; 4) вольовий – самоконтроль, уміння керувати своїми професійними діями; 5) оцінний – самооцінювання своєї професійної підготовки стосовно вимог професійної діяльності; 6) мобілізаційно-настрійний – мобілізація сил, оцінювання труднощів, що можуть виникнути на професійному шляху;

В. Барко, О. Тимченко [9, с. 116] “виділяють наступні функціонально взаємозалежні компоненти психологічної готовності: а) мотиваційний – перелік мотивів до вибору і виконання професійних обов'язків та завдань, б) когнітивний – система знань, необхідних для успішного виконання професійної діяльності, в) операціональний – наявність умінь і навичок, відповідних вимогам професійної діяльності, г) особистісний – комплекс професійно важливих індивідуально-психологічних якостей, необхідних для виконання професійної діяльності”;

О. Тарновська вважає, що інтегральне утворення “психологічна готовність до професійної діяльності” включає три взаємозумовлені та взаємозалежні підструктури:

1) функціональна, до якої входять компоненти: мотиваційний – мотиви вибору професії, орієнтація на цінності діяльності; когнітивний – знання спеціальності; операційний – наявність умінь і навичок, необхідних для вирішення професійних завдань, моделювання власної діяльності;

2) емоційна – налаштованість на вирішення завдань, впевненість у собі, стан задоволеності професією, задоволення від роботи;

3) особистісна – професійно значущі якості особистості.

О. Колесніченко [15] виділяє такі складові психологічної готовності до дій в екстремальних ситуаціях: сформованість у працівників МНС України реальних уявлень майбутніх службових дій в екстремальних ситуаціях; здатність реально сприймати майбутню небезпеку при виконанні своїх професійних обов'язків; наявність здібностей до достатньо високого ступеня адаптованості працівників МНС до службової діяльності в екстремальних ситуаціях; адаптованість до службового колективу і адаптованість до виконуваних завдань, – до цілей, умов, інформації, способів і засобів дій; високий ступінь психологічної стійкості; переважання позитивних психічних станів у бійців і всього особового складу МНС.

Порівняльний аналіз авторських підходів щодо визначення складових психологічної готовності дозволяє виділити різні стратегії:

щодо визначення кількості чинників, які впливають на психологічну готовність: розширення їх переліку; звуження їх переліку. Перша стратегія характерна для фундаментальних наукових досліджень (3), що будуються на узагальненні досвіду, через складність та занадто великий перелік складових її важко використати для систематизації заходів впливу на стан психологічної готовності. Друга стратегія характерна для спроб розроблення інструментів впливу на стани психологічної готовності та емпіричної перевірити їх результативності, що через вузький за змістом перелік складових також не дозволяє використати її для систематизації заходів;

щодо віднесення до чинників (складових, компонентів) психологічної готовності тих чи інших феноменів (станів, процесів, властивостей) пропонується

розрізняти два підходи: компонентами визначаються різні типи феноменів; компонентами визначаються феномени одного типу. У статті розглядатимуться однотипні компоненти, — характеристики станів, які необхідно забезпечувати під час формування останніх.

Окрім того, визначаючи компоненти функціонального стану психологічної готовності, автор статті керувався стратегією звуження переліку складових та обов'язкового урахування показників сформованості психологічної готовності та чинників, що впливають на результативність процесу її формування.

М. Дяченко та Л. Кандибович [за 14] описують такі ознаки сформованості психологічної готовності: усвідомлення своїх потреб, вимог суспільства, колективу чи поставленого завдання; усвідомлення цілей, вирішення яких задовольнить потреби виконання завдання; осмислення та оцінка умов діяльності, актуалізація досвіду, пов'язаного з вирішенням завдань у минулому, та виконання подібних вимог; прогнозування прояву своїх інтелектуальних, емоційно-вольових, мотиваційних процесів, оцінка співвідношення своїх можливостей, рівня спроб та необхідності досягнення певного результату; мобілізація сил відповідно до умов і завдання, самонавіювання щодо досягнення цілей.

О. Кокун, В. Мороз, І. Пішко, Н. Лозінська [4] основними показниками сформованості психологічної готовності визначають:

спрямованість і адекватність ціннісно-смісловної сфери, потреба у військово-професійному самовдосконаленні;

своєчасність і доцільність поточних службово-бойових дій, їх адекватність стандартам та умовам службово-бойових ситуацій, адекватність самооцінки власної військово-професійної підготовленості;

суб'єктивна змобілізованість, впевненість у собі, рішучість і налаштованість на виконання завдань за призначенням; ситуативна емоційно-вольова стійкість і адаптивна урегульованість дій при зміні умов або ускладненні екстремальності обстановки, готовність до ризику;

оптимальний рівень загальної та ситуативної тривоги;

здатність до прогнозування динаміки службово-бойових ситуацій і гнучкої зміни алгоритму індивідуальних службово-бойових дій, розвинуті здібності до планування, моделювання, програмування, оцінки результатів військово-професійної діяльності;

адекватність обґрунтування своїх дій, усвідомлення небезпеки для власного життя;

відновлення вихідних характеристик психологічної структури діяльності після виконання військовослужбовцями завдання за призначенням.

Виходячи з вищевикладеного, складовими психологічної готовності доцільно визначити наступні характеристики функціонального стану військовослужбовця:

мобілізація ресурсів військовослужбовця як індивіда та особистості;

виражена спрямованість на виконання завдання;

усвідомлення загроз незадоволення потреб особистості;

впевненість у своїй спроможності виконати завдання за наявності загроз.

Отже, психологічна готовність — це функціональний психофізіологічний стан, який дозволяє успішно виконувати службово-бойові завдання та характеризується високим, оптимальним рівнем мобілізації ресурсів (фізіологічних, психічних, психологічних) особистості, позитивним ставленням до визначеної діяльності, спрямованістю на досягнення цілей цієї діяльності та впевненістю у їх досягненні за наявності перешкод.

Функціональний стан психологічної готовності доцільно формувати та підтримувати за рахунок впливу на визначені вище складові шляхом:

тренування здатності мобілізувати свої фізіологічні та психологічні ресурси (рефлекторний рівень);

формування ціннісних орієнтацій та мотивації досягнення визначених цілей (мотиваційний рівень);

ознайомлення із джерелами загроз незадоволення потреб особистості та особливостями їх впливу на психіку військовослужбовця (рефлексивний рівень);

тренування навичок та рефлексія дій по досягненню цілей службово-бойових задач

за імітації впливу (впливу) джерел загроз (рефлексивний рівень);

Стани психологічної готовності мають формуватися та підтримуватися на усіх етапах функціонування підрозділу та частини:

підготовки військовослужбовців, бойових груп, екіпажів та підрозділів (далі – підготовка);

постановки бойових завдань, їх виконання та перебування у зоні бойових дій (далі – застосування);

відновлення боєздатності з виведенням із зони бойових дій (далі – відновлення).

Опис організаційно-управлінських заходів, розроблення пропозицій щодо організації їх проведення, вимірювання їх ефективності є важливими елементами формування психологічної готовності військовослужбовців до бойової діяльності та вимагає визначення конкретних завдань формування психологічної готовності на визначених етапах, а саме:

розвиток властивостей особистості, компенсаторних механізмів, навичок переходу у відповідні функціональні стани (етапи підготовки та відновлення);

відпрацювання копінгів поведінки (стилів реагування) при виконанні професійних завдань в умовах моделювання загроз (етапи підготовки та відновлення);

ініціація та підтримання стану психологічної готовності до виконання

службово-бойових завдань (етапи застосування та підготовки);

рефлексія станів психологічної готовності та дій (етапи відновлення, застосування, підготовки).

Визначені завдання мають певну пріоритетність на різних етапах функціонування підрозділу, частини, що обумовлено очікуваними результатами їх виконання та відображено в порядку згадування етапу (в дужках) в переліку завдань. Тобто, пріоритети та порядок проведення заходів формування станів психологічної готовності будуть наступні:

на етапі підготовки: розвиток – відпрацювання – рефлексія станів та дій;

на етапі застосування: ініціація та підтримання – рефлексія станів та дій;

на етапі відновлення: рефлексія станів та дій – розвиток – відпрацювання.

Представлений аналіз дозволяє адекватно зосереджувати зусилля на проведенні тих чи інших заходів формування складових психологічної готовності на підставі пріоритетності очікуваних результатів. Сформуємо перелік можливих методів розвитку компонентів психологічної стійкості за етапами функціонування підрозділу, частини (табл. 1), з подальшим коротким описом заходів та очікуваними результатами їх впливу на розвиток компонентів психологічної готовності.

Таблиця 1

Методи розвитку компонентів психологічної готовності на різних етапах функціонування підрозділу, частини

Етапи функціонування	Компоненти, що розвиваються			
	здатність мобілізації	спрямованість на завдання	усвідомлення загроз	впевненість у спроможності
підготовка	критичні фізичні навантаження, випробування холодом, депривація сну	формування ціннісних орієнтацій, референтних груп	інформування про загрози та механізми їх дії	професійні дії в умовах моделювання загроз
застосування	відпочинок, харчування, рефлексія станів та дій	мотиваційні елементи інформування, наказу	інформування про загрози	доведення порядку виконання завдання
відновлення	рефлексія станів та способів їх регуляції; регулярні, помірні фізичні навантаження	рефлексія задоволення потреб в умовах дії джерел загроз, корекція ціннісних орієнтацій, планування майбутнього		рефлексія дій, акцент на вдахих копінгах, професійні дії в умовах моделювання нових загроз

На етапі підготовки доцільно проводити наступні заходи:

з метою тренування здатності мобілізації ресурсів військовослужбовця як індивіда та особистості:

фізичне навантаження. Виконання вправ фізичної, тактичної підготовки “до межі” – через біль;

температурні впливи. Як холодні, так і гарячі. В гарячій воді нарощувати навантаження за рахунок підвищення температури, часу перебування (5-10 хв). У холодній воді підвищення навантаження за рахунок збільшення тривалості процедури, температура мінімальна;

затримка дихання. На вдиху і видиху “до упору”. Сидячи, зберігаючи нерухомість і розслабленість. Концентруватися на відчуттях;

голодування. 1-2 рази на тиждень без припинення повсякденної діяльності;

больові впливи. Ударне загартування тіла та інші вправи з арсеналу бойових мистецтв;

програми виживання та життєстійкості в умовах відокремлення від підрозділу, ізоляції та полону;

з метою формування спрямованості на виконання завдання:

тренінги групової згуртованості та командотворення;

заходи формування референтних груп позитивного та негативного спрямування, образу ворога, ціннісних орієнтацій та мотивації досягнення визначених цілей;

з метою усвідомлення загроз незадоволення потреб особистості та механізмів їх дії:

ознайомлення із джерелами загроз незадоволення потреб особистості та особливостями їх впливу на психіку військовослужбовця та його поведінку, навчання методам первинної психологічної допомоги та самодопомоги в формі занять, тренінгів, інформування, аналізу проведених дій, тощо;

з метою формування впевненості у своїй спроможності виконати завдання за наявності загроз:

імітація впливу джерел загроз під час занять з бойової підготовки;

рефлексія дій по досягненню цілей навчально-бойових задач за імітації джерел загроз (АПД);

інструкторсько-методичні заняття з офіцерами щодо організації занять та рефлексії.

Очікувані результати від проведення заходів формування складових психологічної готовності на етапі підготовки підрозділів та частин: розвиток властивостей особистості, компенсаторних механізмів, навичок переходу у відповідні функціональні стани; відпрацювання позитивних копінгів поведінки (стилів реагування) при виконанні професійних завдань; формування навичок рефлексії станів та дій, управління цим процесом у підлеглих (для офіцерів).

На етапі застосування доцільно проводити наступні заходи:

з метою підтримання здатності мобілізації ресурсів військовослужбовця як індивіда та особистості:

відпочинок (сон, комфортні умови);

харчування (вітаміни А, Е, С.; антиоксидантні полівітамінні комплекси "Квадевіт", "Ундевіт", "Декамевіт", харчова домішка – "Спіруліна"; Яблука, вівсянка, чай з ромашки. Не підходить – тоді гречка з молоком, два горіхи, напій з шипшини. І це не підходить? Салат з моркви та яблук, мюслі та зелений чай. І це не можливо? Оберіть свій варіант, але обов'язково включіть до нього свіжі овочі та фрукти, гарячу кашу, трав'яний або зелений чай); каву бажано виключити, а якщо вживати то з натуральним медом. Якщо вас заспокоює сам процес жування доцільно збільшити об'єм їжі за рахунок капусти, яблук або моркви, у крайньому випадку жувальна гумка).

рефлексія станів та дій (бесіда, дебрифінг, аналіз проведених дій, консультації психолога);

з метою ініціації та підтримання спрямованості на виконання конкретного службово-бойового завдання:

подяка особовому складу за те, що вони тут, виконують завдання в умовах загроз;

вшанування загиблих та поранених, їх вкладу у виконання завдання та перемогу України у війні;

інформування про відповідальність за виконання завдання перед товаришами, сусідніми підрозділами, сім'ями, українським народом;

підтримання голосового та візуального контакту під час бою, впевнене керівництво діями;

з метою усвідомлення загроз незадоволення потреб особистості під час виконання завдання:

ознайомлення із джерелами загроз незадоволення потреб особистості з боку противника, погодних умов, місцевості, тощо під час бойового інформування;

з метою підтримання впевненості у своїй спроможності виконати завдання за наявності загроз:

чіткі постановка задач та визначення порядку їх забезпечення та виконання;

акцент уваги на вдалі дії військовослужбовців та їх товаришів;

рефлексія дій по досягненню цілей службово-бойових задач за впливу загроз (первинна психологічна допомога, бесіда, АПД, консультація психолога).

Очікувані результати від проведення заходів формування складових психологічної готовності на етапі застосування підрозділів та частин: запуск компенсаторних механізмів, навичок переходу у відповідні функціональні стани; закріплення позитивних копінгів поведінки (стилів реагування) при виконанні професійних завдань, навичок рефлексії станів та дій; ініціації цих процесів у підлеглих (для офіцерів); формування засад посттравматичного розвитку особистості.

На етапі відновлення боєздатності доцільно проводити наступні заходи:

з метою відновлення ресурсів військовослужбовця як індивіда та особистості та здатності їх мобілізації:

відпочинок (сон, комфортні умови);

харчування (вітамін А, Е, С.; антиоксидантні полівітамінні комплекси “Квадевіт”, “Ундевіт”, “Декамевіт”, харчова домішка – “Спіруліна”; Яблука, вівсянка, чай з ромашки. Не підходить – тоді гречка з молоком, два горіхи, напій з шипшини. І це не підходить? Салат з моркви та яблук, мюслі та зелений чай. І це не можливо? Оберіть свій варіант, але обов’язково включіть до нього свіжі овочі та фрукти, гарячу кашу, трав’яний або зелений чай); каву бажано виключити, а якщо вживати то з натуральним медом. Якщо вас заспокоює сам процес жування доцільно збільшити об’єм їжі за рахунок капусти, яблук або моркви, у крайньому випадку жувальна гумка);

рефлексія станів та способів їх регуляції (бесіда, дебрифінг, аналіз проведених дій, консультації психолога);

помірне фізичне навантаження (розминки, тренування з різних видів спорту за вподоби, рухливі командні ігри, естафети, тощо);

з метою підтримання спрямованості на виконання завдання:

вшанування загиблих та поранених, їх вкладу у виконання завдання та перемогу України у війні;

рефлексія задоволення потреб в умовах дії джерел загроз, корекція ціннісних орієнтацій, планування майбутнього (бесіда, аналіз проведених дій, дебрифінг, індивідуальні консультації психолога, бесіди з командирами);

з метою усвідомлення загроз незадоволення потреб особистості та механізмів їх дії:

рефлексія задоволення потреб в умовах дії джерел загроз, ;

з метою підтримання впевненості у своїй спроможності виконати завдання за наявності загроз:

рефлексія дій по досягненню цілей службово-бойових задач за наявності джерел загроз (бесіда, дебрифінг, індивідуальні психологічні консультації);

корекція ціннісних орієнтацій, планування майбутніх дій;

акцент на вдалих копінгах, професійні дії в умовах моделювання нових загроз

імітація впливу нових джерел загроз під час занять з бойової підготовки;

інструкторсько-методичні заняття з офіцерами щодо організації рефлексії та моделювання загроз на заняттях з бойової підготовки.

Очікувані результати від проведення заходів відновлення та підтримання складових психологічної готовності на етапі відновлення боєздатності підрозділів та частин: усвідомлення рівня розвитку властивостей особистості, впевненість у здатності переходу у відповідні функціональні стани, наявності навичок рефлексії станів та дій, управління цими процесами у підлеглих (для офіцерів); закріплення позитивних копінгів поведінки (стилів реагування) при виконанні професійних завдань; посттравматичний розвиток особистості.

Висновки. Стаття містить авторські визначення психологічної готовності військовослужбовців до бойової діяльності, її складових, систематизацію заходів формування та підтримання функціональних станів готовності.

Психологічну готовність доцільно визначати як функціональний психофізіологічний стан, який дозволяє успішно виконувати службово-бойові завдання та характеризується високим, оптимальним рівнем мобілізації ресурсів (фізіологічних, психічних, психологічних) особистості, позитивним ставленням до визначеної діяльності, спрямованістю на досягнення цілей цієї діяльності та впевненістю у їх досягненні за наявності перешкод.

Запропонована система заходів дозволяє формувати та підтримувати психологічну готовність на усіх етапах функціонування підрозділу та частини: підготовки військовослужбовців, бойових груп, екіпажів та підрозділів (підготовка); постановки бойових завдань, їх виконання

та перебування у зоні бойових дій (застосування); відновлення боєздатності з виведенням із зони бойових дій (відновлення). Формування та підтримання психологічної готовності пропонується здійснювати шляхом: тренування здатності мобілізувати свої фізіологічні та психологічні ресурси (рефлекторний рівень); формування ціннісних орієнтацій та мотивації досягнення визначених цілей (мотиваційний рівень); ознайомлення із джерелами загроз незадоволення потреб особистості та особливостями їх впливу на психіку військовослужбовця (рефлексивний рівень); тренування навичок та рефлексія дій по досягненню цілей службово-бойових задач за імітації впливу (впливу) джерел загроз (рефлексивний рівень).

Представлений підхід дозволяє адекватно зосереджувати зусилля на проведенні тих чи інших заходів формування складових психологічної готовності на підставі пріоритетності очікуваних результатів.

Список використаних джерел

1. Софіян, Д. В. (2019). Розвиток в офіцерів-кінологів психологічної готовності до професійної діяльності у процесі підвищення кваліфікації [дис. канд. психологічних наук : 19.00.07, Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль].
2. Колесніченко, О. С., Мацегора, Я. В., Воробйова, В. І. та ін. (2016). Психологічна готовність військовослужбовців Національної гвардії України до службово-бойової діяльності поза межами пункту постійної дислокації : монографія. НАНГУ.
3. Кокун, О. М., Пішко, І. О., Лозінська, Н. С., Копаниця, О. В. (2011). Діагностування психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до діяльності у складі миротворчих підрозділів: Методичний посібник. НДЦ ГП ЗСУ.
4. Кокун, О. М., Мороз, В. М., Пішко, І. О., Лозінська, Н. С. (2021). Формування психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до виконання завдань за призначенням під час бойового злагодження : метод. посіб. 7БЦ.
5. Наказ Головнокомандувача Збройних Сил України. (16.10.2021). Про затвердження Інструкції з організації психологічного забезпечення особового складу Збройних Сил України. (Публікація № 305).
6. Наказ Головнокомандувача Збройних Сил України. (23.10.2020). Про затвердження Інструкції з організації психологічної підготовки у Збройних Силах України. (Публікація № 173).
7. Головне управління морально-психологічного забезпечення. (2021). Стандарт індивідуальної підготовки Психологічна підготовка : навчальний курс (СТІ 000Г.22Л). Збройні Сили України. <https://MR-z-PsPidh-2021.pdf> (dovidnykmpz.info)
8. Головне управління морально-психологічного забезпечення. (2019). Стандарт індивідуальної підготовки. Психологічна підготовка : система індивідуальної підготовки (СТІ 000А.22А). Збройні Сили України. <https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2022/05/стандарт-індивідуальної-підготовки-військов-ГШ-ЗСУ-СТІ-000А22А-1.pdf>
9. Барко, В. В., Тимченко, О. В. (2020). Шляхи формування психологічної готовності до професійної діяльності у персоналу національної поліції України. Вісник Національного університету оборони України, 3(56), 112-119.
10. Агаєв, Н., Васильєв, С., Левіщенко, Є. (2019). Особливості впровадження методологічних підходів армій країн НАТО в практику психологічної підготовки військовослужбовців ЗС України. Вісник Національного університету оборони України, 3(53), 5-15.

11. MacDermid, S. M., et al. (2008). Understanding and Promoting Resilience in Military Families. Military Family Research Institute at Purdue University: West Lafayette.
12. Bliese, P. D., Castro, C. A., Adler, A. B. Britt, T. (2006). Social Climates: Drivers of Soldier Well-Being and Resilience. Military Life. Greenwood Publishing Group: Santa Barbara.
13. Kirkland, F. R., Bartone, P. T., David, H. Marlowe. (1993). Commanders' Priorities and Psychological Readiness. Armed Forces & Society. New York : Sage Publications, V.19, No.4, 579-598. <https://journals.sagepub.com/doi/epdf/10.1177/0095327X9301900406>.
14. Литвин, А. (2021, травень 21). Формування психологічної готовності майбутніх фахівців ДСНС. Особистість в екстремальних умовах : матеріали X Всеукраїнської науково-практичної конференції. Львів, 107-110.
15. Колесніченко, О. С. (2011). Психологічна готовність працівників МНС України до професійної діяльності в екстремальних умовах [дис. канд. психологічних наук : 19.00.09, Харків].

References

1. Sofiiian, D. V. (2019). Rozvytok v ofitseriv-kinolohiv psykholohichnoi hotovnosti do profesiinoi diialnosti u protsesi pidvyshchennia kvalifikatsii [Development of psychological readiness for professional activities in the training of canine officers] [dys. kand. psykholohichnykh nauk : 19.00.07, Ternopil'skyi nats. ped. un-t im. V. Hnatiuka. Ternopil]. (in Ukrainian)
2. Kolesnichenko, O. S., Matsehora, Ya. V., Vorobiova, V. I. ta in. (2016). Psykholohichna hotovnist viiskovosluzhbovtiv Natsionalnoi hvardii Ukrainy do sluzhbovo-boiovoi diialnosti poza mezhamy punktu postiinoi dyslokatsii [Psychological readiness of servicemen of the National Guard of Ukraine for service-combat activities outside the permanent deployment point]: monohrafiia. NANHU. (in Ukrainian)
3. Kokun, O. M., Pishko, I. O., Lozinska, N. S., Kopanytsia, O. V. (2011). Diahnostuvannia psykholohichnoi hotovnosti viiskovosluzhbovtiv viiskovoi sluzhby za kontraktom do diialnosti u skladi myrotvorchykh pidrozdiliv [Diagnosis of the psychological readiness of military servicemen under contract to work as part of peacekeeping units] : Metodychnyi posibnyk. NDTs HP ZSU. (in Ukrainian)
4. Kokun, O. M., Moroz, V. M., Pishko, I. O., Lozinska, N. S. (2021). Formuvannia psykholohichnoi hotovnosti viiskovosluzhbovtiv viiskovoisluzhby za kontraktom do vykonannia zavdan za pryznachenniam pid chas boiovoho zlahodzhennia [Formation of the psychological readiness of military servicemen under contract to perform assigned tasks during combat coordination]: metod. posib. 7BTs. (in Ukrainian)
5. Nakaz Holovnokomanduvacha Zbroinykh Syl Ukrainy. (16.10.2021). Pro zatverdzhennia Instruksii z orhanizatsii psykholohichnoho zabezpechennia osobovoho skladu Zbroinykh Syl Ukrainy [On the approval of the Instruction on the organization of psychological support for the personnel of the Armed Forces of Ukraine]. (Publikatsiia № 305). (in Ukrainian)
6. Nakaz Holovnokomanduvacha Zbroinykh Syl Ukrainy. (23.10.2020). Pro zatverdzhennia Instruksii z orhanizatsii psykholohichnoi pidhotovky u Zbroinykh Sylakh Ukrainy [On the approval of the Instruction on the organization of psychological training in the Armed Forces of Ukraine]. (Publikatsiia № 173). (in Ukrainian)
7. Holovne upravlinnia moralno-psykholohichnoho zabezpechennia. (2021). Standart indyvidualnoi pidhotovky Psykholohichna pidhotovka : navchalnyi kurs [Standard of individual training Psychological training: training course] (STI 000H.22L). Zbroini Syly Ukrainy. <https://MR-z-PsPidh-2021.pdf> (dovidnykmpz.info) (in Ukrainian)
8. Holovne upravlinnia moralno-psykholohichnoho zabezpechennia. (2019). Standart indyvidualnoi pidhotovky. Psykholohichna pidhotovka : systema indyvidualnoi pidhotovky [Standard of individual training. Psychological training: a system of individual training] (STI 000A.22A). Zbroini Syly Ukrainy. <https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2022/05/standart-indyvidualnoi-pidhotovky-viiskov-HSh-ZSU-STI-000A22A-1.pdf> (in Ukrainian)
9. Barko, V. V., Tymchenko, O. V. (2020). Shliakhy formuvannia psykholohichnoi hotovnosti do profesiinoi diialnosti u personalu natsionalnoi politsii Ukrainy [Ways of forming psychological readiness for professional activity in the personnel of the national police of Ukraine]. Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy, 3(56), 112-119. (in Ukrainian)
10. Ahaiev, N., Vasyliiev, S., Levishchenko, Ye. (2019). Osoblyvosti vprovadzhennia metodolohichnykh pidkhodiv armii krain NATO v praktyku psykholohichnoi pidhotovky viiskovosluzhbovtiv ZS Ukrainy [Peculiarities of the implementation of methodological approaches of the armies of NATO countries in the practice of psychological training of servicemen of the Armed

- Forces of Ukraine]. Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy, 3(53), 5-15. (in Ukrainian)
11. MacDermid, S. M., et al. (2008). Understanding and Promoting Resilience in Military Families. Military Family Research Institute at Purdue University: West Lafayette.
 12. Bliese, P. D., Castro, C. A., Adler, A. B. Britt, T. (2006). Social Climates: Drivers of Soldier Well-Being and Resilience. Military Life. Greenwood Publishing Group: Santa Barbara.
 13. Kirkland, F. R., Bartone, P. T., David, H. Marlowe. (1993). Commanders' Priorities and Psychological Readiness. Armed Forces & Society. New York : Sage Publications, V.19, No.4, 579-598. <https://journals.sagepub.com/doi/epdf/10.1177/0095327X9301900406>.
 14. Lytvyn, A. (2021, traven 21). Formuvannia psykholohichnoi hotovnosti maibutnikh fakhivtsiv DSNS [Formation of psychological readiness of future specialists of the State Service of Emergency Situations]. Osobystist v ekstremalnykh umovakh : materialy Kh Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Lviv, 107-110. (in Ukrainian)
 15. Kolesnichenko, O. S. (2011). Psykholohichna hotovnist pratsivnykiv MNS Ukrainy do profesiinoi diialnosti v ekstremalnykh umovakh [Psychological readiness of employees of the Ministry of Emergency Situations of Ukraine for professional activity in extreme conditions] [dys. kand. psykholohichnykh nauk : 19.00.09, Kharkiv]. (in Ukrainian)

Summary

Kaposloz H. V. *Candidate of Psychological Sciences, Senior Researcher, Research Center for Humanitarian Problems of the Armed Forces of Ukraine*

PSYCHOLOGICAL READINESS OF SERVICEMEN FOR COMBAT ACTIVITIES:

A SYSTEMATIC APPROACH TO DIAGNOSING, FORMING AND MAINTAINING STATES

Introduction. Psychological readiness is associated with the desire of servicemen to carry out professional activities under the influence of adverse combat factors and largely determines the success of such activities. However, there are differences in the views of scientists and practitioners on the ways to form the psychological readiness of military personnel. In the author's opinion, this is due to differences in the description of the phenomena denoted by the term "psychological readiness", its components by scientists and the lack of systematization of practical measures for its formation by practitioners.

Purpose. Clarification of the term "psychological readiness" and systematization of measures to form the phenomenon denoted by it.

Methods: idealization, abstraction and comparison of approaches of domestic and foreign researchers - to substantiate the term "psychological readiness"; comparative analysis of existing approaches and theoretical modeling - to determine the components of psychological readiness of servicemen to perform combat missions; systematic approach - to systematize measures of formation the psychological readiness of servicemen.

Originality. The identified components and the system of measures developed on their basis for the formation and maintenance of psychological readiness provide a combination of stages of diagnosing the functional states of servicemen and differentiated impact on its components. This makes it possible to increase the effectiveness of psychological support for the preparation, use and restoration of combat capability of units and units by improving the methodological support of the activities of commanders and psychological officers.

Conclusion. It is advisable to define psychological readiness as a functional psychophysiological state that allows to successfully perform service and combat tasks and is characterized by a high, optimal level of mobilization of resources (physiological, mental, psychological) of the individual, a positive attitude to a particular activity, focus on achieving the goals of this activity and confidence in their achievement in the presence of obstacles. The proposed system of measures makes it possible to form and maintain psychological readiness at all stages of the unit's functioning: training of servicemen, combat groups, crews and units; setting combat tasks, their execution and stay in the combat zone; restoration of combat capability with withdrawal from the combat zone.

Key words. psychological readiness; ability; orientation; threat; confidence; diagnosis; formation; support.

Received/Поступила: 07.03.23.

Koval V. *Candidate of Military Sciences, Major General of the Armed Forces of Ukraine Deputy Chief of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine*

<https://orcid.org/0000-0002-6209-6779>

Krymets L. *Doctor of Science in Philosophy, Senior Researcher, Chief Researcher of the Humanitarian Institute, National Defense University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskyi*

<https://orcid.org/0000-0001-7451-5208>

MORALE AND MORALITY IN THE ARMED FORCES OF UKRAINE: NATO APPROACHES AND THE NATIONAL DIRECTION OF IMPLEMENTATION

The Armed Forces of Ukraine are considered as a complex open non-linear dissipative system, the main mechanism of which is dialogic social interaction that ensures the dynamics of hard and soft aspects of development. According to this approach, combat on the battlefield includes not only the hard power confrontation, but also the soft power competition: different mental models, types of thinking, decision making, combat behavior and moral and ethical qualities of individual officers and soldiers who make decisions and follow orders of the leadership consciously. The authors propose to expand the optics and look at this competition as a confrontation of opposite morale approaches.

The modern Ukrainian army's approach based on the current NATO Standards where Morale is revealed as a fundamental integral quality of personnel, which underlies the ability and readiness of military and civil personnel to perform assigned tasks, to fight and to win. According to the authors' concept, Morale = (Morality = Integrity + Loyalty) + Perseverance. Morality is a basic common internal characteristic of members some community that includes common moral values, moral ideals, moral role models and provides some types of willing behavior. Morality is structured and dynamic term. The mechanism of Morality actualization is formed and developed in several stages. The core values of the Armed Forces of Ukraine are: Morale, Trust (Confidence), Resilience, Collective Might. Authors compare current Ukrainian army's approach and the russian federation experience where people life has never been a value and Morality forming model works for creation their own opposite moral ideal based on several sustainable narratives.

Keywords: morale; morality; The Armed Forces of Ukraine; NATO; open system; Euro-Atlantic integration; military psychology; social philosophy.

Introduction. NATO has had to rapidly adapt to operate more effectively in a period of strategic competition to deter and counter adversaries pursuing objectives below the threshold of armed conflict and be better prepared to fight and defeat adversaries if deterrence fails. NATO has responded to this changed strategic context by producing: a new NATO Military Strategy; the first Concept for the Deterrence and Defence of the Euro-Atlantic Area in 50 years; and a new NATO Warfighting Capstone Concept for how the Alliance will operate and fight over the next 20 years [1]. The Armed Forces of Ukraine also keep strong intense to follow designed direction on the way of Euro-Atlantic integration.

The authors paid attention to the conceptual differences between attitude to military personnel in The NATO and Ukrainian armies and the russian army which based on different approaches to understanding the nature of morale as an integral quality of military personnel that impact to their ability to fight and to win.

The experience of the active phase of russian war against Ukraine 2022-2023 showed that the path to victory requires the combined efforts of all sections of the population, therefore it is very important to involve as wide a circle of people as possible in the defense of the state, to consolidate the entire Ukrainian society and the international community for effective support of the

Armed Forces of Ukraine and increasing the defense capability not only of our state, but also for the qualitative strengthening of the global security space [2].

That's why authors started to analyze the meaning of morale and morality as key's characteristics of common warriors' ability to fight and to win with the current NATO Standards which were changed in 2022 and included the new challenges.

The Ukrainian army in the article is considered as the Defense Forces, which at the time of its creation include the Armed Forces of Ukraine, as well as other military formations formed in accordance with the laws of Ukraine, law enforcement and intelligence agencies, special purpose agencies with law enforcement functions, which are assigned functions by the Constitution and laws of Ukraine from ensuring the defense of the state.

The Russian army is explicated as the complex of joint forces of Russian Federation, including regular Russian Army, Navy Air forces etc. as well as irregular armed formations and private military campaigns.

Purpose. To reveal the conceptual understanding of morale and morality in accordance with the updated NATO Standards and define some actual mechanisms of the potential influence on the consciousness and behavior of servicemen in the Armed Forces of Ukraine and the Russian army via the system of sustainable narratives.

Methods. Methodological principles of research are based on the current military ethics, fractal logic and critical social theory, formed on its basis of social philosophy, the defining the general principles of subject-subject interaction at the institutional level.

The methodological apparatus of the study includes the leading ideas of postmodernism, the principles of synergy as a basis for the analysis of complex, multidimensional open and nonlinear systems, one of which the modern Ukrainian army is.

Moreover, we use the interdisciplinary approach combined with the method of extrapolation that allowed us to focus considerable attention on generalization of experience and presentation of practical recommendations and clarify the essential aspects of social interaction.

Originality. According to the Allied Joint Publication-01 (AJP-01), Edition F, Version 1, dated December 2022, the competition, and especially armed conflict, is a human contest of wills. The *moral component* is about getting people and their commands to operate and sustain the will to operate in the way they have been ordered to. This is why the NATO's approach focuses on defeating the moral component, rather than the physical component, of fighting power. NATO's advantage in the moral component is derived from its professional military culture and the moral legitimacy gained through the conduct of its military forces [1]

Fighting power represents the ability of the armed forces to shape, contest and fight. There are three components of fighting power, none of which can claim precedence and each mutually supports and informs the others.

Fighting power comprises a:

- conceptual component (the ideas and thought process);
- moral component (the ability to get people to fight);
- physical component (generates the means to fight).

The Alliance's fighting power is enhanced by three force multipliers: interoperability; responsiveness; and effective orchestration of its fighting power. NATO's fighting power advantage is generated through multiple advantages across the components and force multipliers. Moreover, according to the NATO AJP-01, morale is both the will to fight and the confidence of success, which enables a force to fight and overcome uncertainty and friction. It is often more critical to operational success than physical qualities [1].

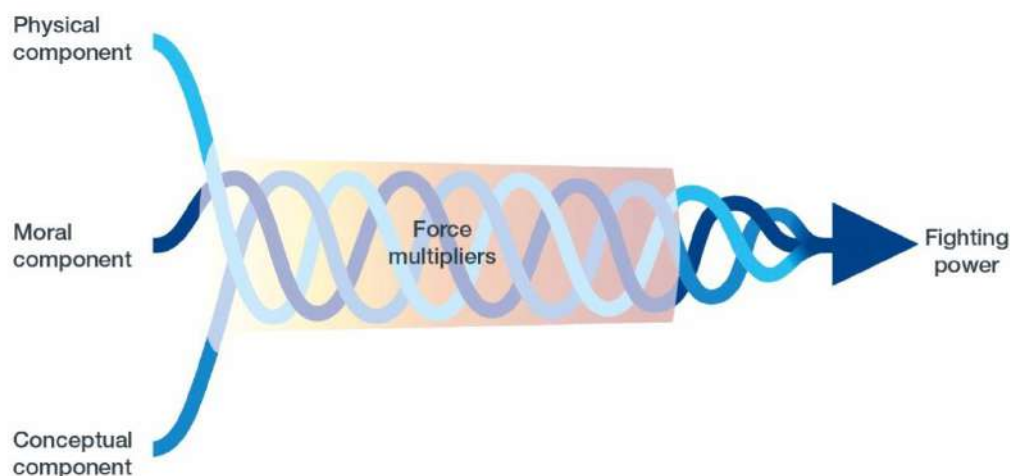

Figure 1. Fighting power as a result of synergy

As you see at the figure 1, **morale** is a product of the synergy of the three components of fighting power and in this Information Age it is increasingly susceptible to external influences, including public opinion and narratives. The will to fight is substantially reinforced and sustained by the belief that their nation supports them; therefore, the media and social media's contributions are important. Training under realistic conditions, including live fire exercises, boosts morale as it raises self-assurance, combat unit reliability and confidence in using equipment [1].

Continuing our analysis, we have to emphasize that in 2022 majority of leading countries changed their strategic Doctrine documents and morale as a key term was explicated lots of times and sometimes in different ways. For example, according to the current UK Defence Doctrine (JDP 0-01), (6th Edition), dated November 2022, the moral component concerns the ability to get people to fight [3].

Many theorists and all practitioners of war have pointed to the significance of the moral aspect in fighting. For Clausewitz it was so important, 'with uncertainty in one scale, courage and self-confidence must be thrown into the other to correct the balance.' The moral factor is difficult to define. It is often summed up in the term morale which Napoleon quantifies in his statement that: 'morale is to the material [physical] as three is to one.' Maintenance of morale is a principle of war and as such embraces both the moral and physical aspects of fighting power. High morale will stem from sound

training, confidence in equipment and good administration, as well as confidence in commanders, discipline, self-respect and a clear knowledge of what is going on and what is required. Yet the ability to get people to fight is not just a question of morale, it will also require consideration of the features detailed below. [3]. The UK Defence Doctrine emphasizes, the 2022 Ukraine conflict has demonstrated the trinity of the power of people, government and armed forces working together to generate significant national resilience and the will to fight.

Maintenance of morale provides the will to fight. **High morale is characterized by steadfastness, courage, confidence and sustained hope.** Morale manifests itself as staying power and resolve, as well as the will to prevail despite provocation and adversity. It is a product of: inspired political and military leadership; the legitimacy of operations; a shared sense of purpose and values; well-being; confidence in equipment; and training that forges fighting spirit, moral cohesion and calculated risk taking without fear of failure.

Morale is susceptible to external influences, including public opinion. The will to fight is substantially reinforced and sustained by the belief that the nation supports us; therefore, the media's contribution is important. Positive reporting reassures Service personnel that they enjoy national support and public recognition. Equally, adverse media reporting can erode morale [3].

It is important to understand, combat on the battlefield includes not only the hard power, but also the soft power confrontation: different mental models, types of behavior and moral and ethical qualities of soldiers who make decisions and follow orders. The authors propose to look at this confrontation as a confrontation of opposite morale approaches. So, we start to explain here our ***Morality forming approach*** which is not difficult and in general includes definition of morale and morality terms, the formula of morale understanding and an actual mechanism of realization.

Morale is a fundamental integral quality of personnel, which underlies the ability and readiness of military and civil personnel to perform assigned tasks, to fight and to win. ***Morale = (Morality = Integrity + Loyalty) + Perseverance.***

According to the author's concept, ***Morality*** is a basic common internal characteristic of members some community that includes common moral values, moral ideals, moral role models and provides some types of willing behavior. Morality is structured and dynamic term. The mechanism of ***Morality*** actualization is formed and developed in several stages:

1. accumulation of a fundamental values system;
2. definition of a moral ideal;
3. accumulation, storage and broadcasting of "moral models" - the best examples of the actualization of moral behavior in real life;
4. formation of sustainable narratives based on values and moral standards;
5. application of moral narratives in the process of strategic planning;
6. the integration of narratives into culture, the system of education and upbringing both at the national level, and the promotion of these narratives at the international level;
7. quality assessment of the achievement goals;
8. narratives correction (if it necessary), or correction of strategic goals.

Then we offer to compare the morale axiological principles and the first four steps of ***Morality forming approach*** actualization

for the Armed Forces of Ukraine or Defense Forces of Ukraine and the armed forces of the Russian Federation or the Russian Army.

In general, the main topic of the philosophy and psychology of military and social management in the Russian Federation we can describe by the one phrase which meaning is absolutely understanding for every Russian soldier and doesn't matter how old are they, which are their ranks or how experienced are they : ***«Platoon did not notice a loss of a soldier».***

Unfortunately, even every Ukrainian military: soldier, sergeant, officer or even general who was educated in Soviet Union military education system deeply understand the meaning of this phrase which became a strong narrative of Soviet and then Russian model of social and military management.

Such a narrative is quite a non-sense for example for every soldier of USA or UK Armies who keeps in his or her heart and fights for the core democratic values where every human life is important and every soldier feel him or herself as a valued and responsible member of a common goal achievement process.

The good news that the modern Ukrainian army is quite different from the Russian one. And the first opposite grounds in the different values and narratives. Then we have to emphasize the meaning of term ***narrative***. According to the NATO Standards, Narrative is a spoken or written account of events and information arranged in a logical sequence to influence the behavior of a target audience (NATO Agreed) [1].

Let us explain how does it work and how exactly such an unbelievable cognitive constriction is gained and raised on the cultural field.

According to the author's researches, the core moral characteristics which form the moral ideal of a current and past serviceman of the armed forces of the Russian Federation are the next: **Bravery, Courage, Endurance, Diligence and Loyalty**. The same moral characteristics were emphasized even at the Officers Code of Honor for the Tsar's Army more than one century ago. So, what is changed for this century?

And answer is: almost everything: Russia does not an empire anymore, there is no Tsar there, they lost a lot of their power, reputation and impact, even the core values of Russia were changed (the last ones were: For God, For Tsar and For Motherland) but not the moral characteristics of Russian soldiers.

Human life was never been a value nor at the Russian empire or the Soviet Union, neither at the Russian Federation. So, they still need a human mass of loyal, brave and endurance soldiers which *will ready to fight and to die* for.... *But really for what?* This question is a quite actual because of still there is no strong system of national values in the Russian Federation. The values which were declared at the current Russia's Constitution don't work and nobody can change them without a permission of Putin's administration even if they could.

However, using our *Morality forming approach* we will try to explain how that moral ideal forms in the context of culture through the system of strong narratives.

Step 1. Accumulation of a fundamental values system (Russia still have a gap there);

Step 2. definition of a moral ideal:

A loyal, brave and endurance soldiers which will ready to fight and to die for....nothing.

Step 3. Accumulation and broadcasting of «real models of behavior» - the best (not for people but for moderators) examples of the actualization of moral behavior in real life.

This challenge achieves during the growing the «right people» in the context of culture. And these «right people» must form the base for rising right soldiers. According to this approach «right people» have to:

1. *To believe in the inevitability of fate.*

2. *To understand a person's worthlessness before the system.*

3. *To accept the inevitability of suffering and loss (life is pain).*

4. *To have a negative experience of taking initiative (initiative is punished).*

Step 4. Formation of sustainable narratives based on values and moral standards.

On this step for start the mechanism of achieving their moral ideal Russia has to provide only three core narratives:

1. Relying on past victories and finding moral examples in the past for that they rewrite history as a history of victories and gains. ***Narrative 1: - We have something to be proud of, we could do it in the past, so we will be able to do it again.***

2. Calls for unity (it doesn't matter with whom; promoting the creation of any public associations from a choral unit to a philosophical community but under the control of the state and with mandatory further control of these associations through privileges for their leaders). ***Narrative 2: - We are not alone, there are many of us, together we are a force.***

3. The complex of personal inferiority is compensated by pride in the achievements of associations and the state. Personal suffering and displacement are transformed into acceptance of the state's need for victims (I feel bad, so everyone should feel bad). ***Narrative 3: - The state is us, the state needs us, no one but us can take care of it*** (trust in the leadership has been undermined at the previous level), ***serving the state means sacrificing oneself and others.***

The authors hope that thanks to these easy examples the audience ought to understand the way Russian Federation used to provide during more than one century for forming new and new mass of almost mentally unchanged soldiers who are really ready to sacrifice themselves and kill others without any doubt. However, we show you only four steps actualization of our *Morality forming approach* and this is only second article in the row. We will be very thankful for any feedback for deeply understanding the actuality of our farther researches.

In contradiction to the Russian *Morality forming approach* where there is still a gap on the first step of actualization because they still didn't have a strong and workable system of core values, The Armed Forces of Ukraine started to form their new Vision with the definition of the new system of core values.

More information about the modern perspective model of The Armed Forces of Ukraine's Vision you can find in our previous

article. According to the author's position, the Armed Forces of Ukraine are considered as a complex open non-linear dissipative system, the main implementation mechanism of which is dialogic social interaction, which actualizes and implements the joint mutually directed activity of individual, group and collective social subjects and ensures the dynamics of development. In that article, the main mechanism of updating the system of the Armed Forces was defined as a social interaction, in the form of dialogue [2].

We mentioned that the Armed Forces are the core of Ukraine, a reliable source of new leaders for the Ukrainian nation and a trustworthy participant in the New Global Security System. Servicemen and employees of the Armed Forces of Ukraine proved themselves as the best sons and daughters of the Ukrainian nation who in a struggle have achieved True Freedom and a worthy position for Ukraine in the history of the mankind. The character of each serviceman and servicewoman was forged in hardship and sacrifice. The battleground was the forge in which the core values of the Ukrainian Armed Forces arose [2, 4, 5].

The **core values** of the Armed Forces of Ukraine are:

1. **Morale** is the basis for the esprit de corps of the Ukrainian Armed Forces. Servicemen and employees of the Armed Forces act as exemplars of honor and dignity in their daily matters and on the battlefield, they do not participate in corrupt activities, they demonstrate good conduct at all levels, they are deeply committed to the cause of protecting our state, and they work to strength Ukraine's defense capabilities.

2. **Trust** or Confidence is the basis of the effective interaction between the Armed Forces, civil society and the international community. The trust is grounded in the morale of servicemen and employees of the Armed Forces of Ukraine, and it is this trust that provides the needed support for the Ukrainian Army at both the national and international levels. To the Armed Forces of Ukraine reputation is of great importance. Any activity of servicemen and employees that undermines trust to the Ukrainian army is an activity against Ukraine.

3. **Resilience** - the ability to effectively respond to challenges and threats and to restore military power in crisis situations, which is achieved thanks to the acquired capabilities, all the national and international support to the Armed Forces of Ukraine – support that is impossible without public trust in the Armed Forces.

4. **Collective Might**, or Vigor, is an emergent quality of the Armed Forces of Ukraine in the New Global Security System, in which Ukraine has forged its own role and place. The vigor of the Armed Forces is manifested at ensuring security and defense at the national, regional and international levels. It is the essence of ability to proactively transform reality as a result of the creation of an effective system of interactions; however, it depends on the morale, trust and resilience of each employee, soldier, officer and general of the Ukrainian Armed Forces – each at their own level of responsibility [2].

Continuing to explain the modern approach to build new Vision of Armed Forces of Ukraine we have to show how does morale as a core value of the Armed Forces improves during our steps of Morality forming approach.

Step 1. Accumulation of a fundamental values system.

Morale, Trust (Confidence), Resilience, Collective Might.

Step 2. definition of a moral ideal:

Our challenges:

- determination of the moral ideal at the legislative level (VISION of the Armed Forces of Ukraine, Military Statutes, Field Manuals);

- creation of a Code of Conduct for servicemen and employees in the Armed Forces of Ukraine similar to «The NATO Code of Conduct».

- development of methodological recommendations for its implementation in the Armed Forces and the Defense Forces.

Step 3. Accumulation and broadcasting of «real models of behavior» - the best examples of the actualization of moral behavior in real life.

Our challenges:

1. Accumulation and personalization of the best examples of moral behavior of Ukrainians.

2. Enrichment of the bank of national memory with modern heroes and heroines.

3. Dissemination of information about the personified moral feat of Ukrainians at the national and international level.

Step 4. Formation of sustainable narratives based on values and moral standards.

Our challenges:

1. Promotion (motivation and stimulation) Ukrainian science and education. The research and study of real Ukrainian history, development human-oriented education and science, strengthening the humanitarian component of state policy in the field of security and defense: focusing on strengthening the morality of each individual serviceman. ***Narrative 1: - We see our past clear and it was a row of successes and loses on the way of fighting for Freedom. We became better and stronger in this fight as a society and as a nation.***

2 Development of Ukrainian art and support of the Ukrainian church. Involvement of the Ministry of Culture and the Ministry of Foreign Affairs in the planned coverage of the achievements and exploits of the Ukrainian people, the Armed Forces of Ukraine, religious figures and individual Ukrainians and foreign citizens, our international partners on the way to confronting the faceless evil of racist aggression in Ukraine at the national and international levels (production of films, creation of architectural monuments, holding thematic art exhibitions, concerts of musical performers, accumulating a bank of literary, visual and musical works on heroic themes, supporting directors, reporters, religious figures, writers, artists and composers of Ukraine and the world). The return of the cultural and religious heritage of the Ukrainian nation and our people and the organization of international events to familiarize the world community with the spiritual wealth of Ukraine. ***Narrative 2: We have already a lot to be proud of and we look to the future. We want to share our future with the states which evaluate Freedom as high as we do.***

3. Development of Ukrainian economy and infrastructure. Encourage Ukrainians all over the world go back to Ukraine. Forming attractive social and economical environment for the national and foreign investments, develop national production and open new work places. Create the new people oriented modern visions of Ukrainian cities and country sides. Maintain the agricultural complex. Increase the export of goods and services. Development of the military-industrial complex. Capacity building in cooperation with partner countries. ***Narrative 3: - The state is us, the state needs us, but we are not alone. Our power is in the unity with our friends and partners. Serving the state means do the best at every level of responsibility.***

Conclusion. We have compared different approaches to military morality forming. One of them is the modern Ukrainian Army's approach which based on the current NATO Standards where Morale is revealed as a fundamental integral quality of personnel, which underlies the ability and readiness of military and civil personnel to perform assigned tasks, to fight and to win.

According to the author's concept, Morale = (Morality = Integrity + Loyalty) + Perseverance. Morality is a basic common internal characteristic of members some community that includes common moral values, moral ideals, moral role models and provides some types of willing behavior, is structured and dynamic term. The mechanism of Morality actualization is formed and develops in several stages:

1. accumulation of a fundamental values system;

2. definition of a moral ideal;

3. accumulation, storage and broadcasting of "moral models" - the best examples of the actualization of moral behavior in real life;

4. formation of sustainable narratives based on values and moral standards;

5. application of moral narratives in the process of strategic planning;

6. the integration of narratives into culture, the system of education and upbringing both at the national level, and the

promotion of these narratives at the international level;

7. quality assessment of the achievement goals;

8. narratives correction (if it necessary), or correction of strategic goals.

The core values of the Armed Forces of Ukraine are: *Morale, Trust (Confidence), Resilience, Collective Might*.

The opposite approach was from the Russian Federation where people's life has never been a value and Morality forming model works for creation their moral ideal: *A loyal, brave and endurance soldiers which will ready to fight and to die for....nothing*.

That approach unfortunately has a long terming history because Russia at the times it's being an empire more than one century ago and Russia as a core of the Soviet Union as well as current version of Russia as a Federation didn't change and doesn't change the same system of morality's narratives. Such a constancy ensures the sustainable development of Russian society in general. And that are bad news for us as their civilization opponents.

These narratives based on the thick ground of Russian culture where the nation's hero is Ivan durak (Ivan the stupid) who has ever no plan to achieve goals and no capabilities but with the help of fate or just because of mistakes of others he totally has to win. All history of Russia is a line of totally aggression, blood, betrayal, enslavement and sacrifice. However, they still look at that line as at the line of bright victories and great achievements. Nothing changes.

It is difficult to understand the behavior of Russian soldiers on the battle field when hundreds and thousands of them just go to our

machine guns and mortars like zombies and don't stop even after wounding. But they do this. And today we have a unique possibility to look at this situation in a different way. They kill the hundreds of thousands of their own citizens (and thousands of Ukrainian people, unfortunately) because they want to grab not only our territory and resources, they dream to grab our history, our culture, our population and we understand that for Russia any people are just slaves or potential soldiers. We have to stop that machine for grinding people. We have to break down every morality narrative of Russian propaganda. We have to save our people and those who are ready for freedom from the mental slavery. And we have to do it on the all levels.

The Armed Forces of Ukraine just started to form new modern project of Vision that is based on universal values of *Morale, Trust, Resilience and Collective Might*. We don't focus on the national level here. We are open to interaction. We are ready to international integration because we understand the necessity of Forming *The New Global Security System as the United24 (U24)* - the initiative proposed by the President of Ukraine, on the basis of which a new global structure can grow in the future, which will be able to provide sufficient support within 24 hours for any country that has experienced a military attack, natural disaster or pandemic.

We are ready to share our vision and experience and build our common future with the EU, NATO and every country all over the world which respect Human Life and Dignity, Freedom and Democracy as we do. Help us God.

Список використаних джерел

1. Allied Joint Publication AJP-01, Edition F, Version 1, dated December 2022 [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.gov.uk/government/publications/ajp-01-d-allied-joint-doctrine>
2. Кринець Л. В. (2023). Збройні Сили України як відкрита система: аксіологічні засади та інтерсуб'єктивний механізм реалізації. Вісник Національного університету оборони України. 1(71), 99-106. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-23-71-1-99-106>
3. Joint Doctrine Publication 0-01 UK Defence Doctrine (JDP 0-01) (6th Edition), dated November 2022 [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.gov.uk/government/publications/uk-defence-doctrine-jdp-0-01>
4. Кринець Л. В. (2018). Ціннісні аспекти формування ментальності військовослужбовців Збройних Сил України. Вісник Національного університету оборони України. 1(49), 155-160. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2018-49-1-155-160>
5. NATO Code of Conduct [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.nato.int/structur/recruit/info-doc/code-of-conduct.pdf>.

References

1. Allied Joint Publication AJP-01, Edition F, Version 1, dated December 2022 [електронний ресурс]. <https://www.gov.uk/government/publications/ajp-01-d-allied-joint-doctrine>
2. Krymets L. V. (2023). Zbroyni Syl Ukrayiny yak vidkryta systema: aksiologichni zasady ta intersub'yektyvnyy mekhanizm realizatsiyi. [The Armed Forces of Ukraine as an open system: axiological principles and an intersubjective implementation mechanism] Visnyk NUOU. 1(71), 96-106. (in Ukrainian) <https://doi.org/10.33099/2617-6858-23-71-1-99-106>
3. Joint Doctrine Publication 0-01 UK Defence Doctrine (JDP 0-01) (6th Edition), dated November 2022 [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.gov.uk/government/publications/uk-defence-doctrine-jdp-0-01>
4. Krymets L. V. (2018). Tsinnisni aspekty formuvannya mentalnosti viyskovoslyzhhobotsiv Zbroynykh Syl Ukrayiny NATO [Valuated aspects of military mentality forming in Armed Forces of Ukraine]. Visnyk NUOU. 1(49), 155-160. (in Ukrainian) <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2018-49-1-155-160>
5. NATO Code of Conduct [electronnyi resurs]. – Rezhim dostupu: <https://www.nato.int/structur/recruit/info-doc/code-of-conduct.pdf>.

Анотація

Коваль В. В. кандидат військових наук, генерал-майор, заступник начальника Генерального штабу Збройних Сил України

Кримець Л. В. доктор філософських наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник кафедри суспільних наук Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського

МОРАЛЬ ТА МОРАЛЬНІСТЬ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ: ПІДХОДИ НАТО ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ НАПРЯМ РЕАЛІЗАЦІЇ

В статті Збройні Сили України розглядаються як складна відкрита нелінійна система, основним механізмом реалізації якої є соціальна взаємодія. Протиборство на полі бою автори розглядають не тільки як протистояння стратегії і тактики, різних систем управління військами, озброєння, військової техніки, але і протистояння ментальних моделей, різних типів мислення та морально-етичних якостей окремих військовослужбовців, що приймають рішення і свідомо виконують накази керівництва. Пропонується розширити оптику і поглянути на це протиборство як на протистояння протилежних підходів до формування моральності – фундаментальної інтегральної якості особового складу, що лежить в основі здатності і готовності військовослужбовців до виконання завдань за призначенням.

Автори звертають увагу на концептуальні відмінності у ставленні до військовослужбовців в НАТО, Збройних Силах України та російській армії, які ґрунтуються на різних підходах до розуміння базових цінностей і моральних ідеалів та пропонують власний підхід до аналізу моральності, що на засадничому рівні включає оновлене визначення моральності, експлікацію її формування та розвитку та опис окремих механізмів її реалізації через вплив на свідомість і поведінку військовослужбовців системи стійких наративів.

Мета дослідження. Розкрити концептуальні засади розвитку моральності відповідно до оновлених Стандартів НАТО та механізми формування моральності на прикладі потенційного впливу на свідомість і поведінку військовослужбовців системи стійких наративів.

Методи. Методологія дослідження ґрунтуються на положеннях критичної соціальної теорії, психології, соціальної філософії, що визначають загальні принципи суб'єкт-суб'єктної взаємодії на інституційному рівні соціально-історичного та культурно-цивілізаційного розвитку України і її Збройних Сил.

Автором було застосовано аксіологічний підхід, за допомогою якого було визначено фундаментальні цінності українського війська.

До методологічного апарату дослідження увійшли принципи синергетики як основи аналізу складних, багатомірних відкритих нелінійних систем, однією з яких є сучасне українське військо.

Міждисциплінарний підхід у поєднанні з методом екстраполяції результатів дозволив значну увагу зосередити на граничному розширенні існуючих підходів щодо розуміння системи Збройних Сил України, та з'ясуванні сутнісних аспектів соціальної взаємодії, що лежать в її основі.

Наукова новизна. Моральність, відповідно до аналізу оновлених у 2022 році Стандартів НАТО, розкривається як фундаментальна інтегральна якість особового складу, що лежить в основі здатності і готовності військовослужбовців та цивільного персоналу до виконання завдань

за призначенням. Моральність (Morale) = ((Мораль (Morality) = Добродітність (Integrity) + Принциповість (Loyalty)) + Наполегливість (Perseverance).

Відповідно до авторської концепції, в процесуальному плані суспільна Мораль, в контексті формування Моральності як цінності, формується і розвивається в декілька етапів:

1. акумуляція суспільством системи фундаментальних цінностей;
2. визначення морального ідеалу;
3. накопичення, зберігання та трансляція «моральних зразків» - кращих прикладів актуалізації моральної поведінки в реальному житті;
4. формування стійких наративів на основі цінностей та моральних зразків;
5. застосування моральних наративів в процесі стратегічного планування;
6. інтеграція наративів в культуру, систему освіти і виховання як на загальнонаціональному рівні, так і просування цих наративів на рівні міжнародному;
7. оцінка якості досягнення визначених цілей;
8. корегування наративів за умови необхідності корекції стратегічних цілей.

Моральний ідеал військовослужбовця збройних сил **російської федерації** містить цінності: хоробрість, мужність, витривалість, старанність, вірність,

Базові особистісні характеристики [формується у контексті культури]:

Віра у неминучість долі, розуміння нікчемності людини перед системою, прийняття неминучості страждань і втрат (життя - біль), негативний досвід прояву ініціативи (ініціатива карається)

Механізм досягнення морального ідеалу в рф:

1. Опора на минулі перемоги та моральні ідеали минулого (переписати історію як історію перемог та здобутків). **Наратив:** - **Нам є чим пишатися, могли у минулому, зможемо і повторити.**

2. Заклики до єдності (немає значення кого з ким; сприяння створенню будь-яких громадських об'єднань від хорового гуртка до філософського товариства але під контролем держави та подальший контроль цих об'єднань через привілеї для їхніх керівників). **Наратив:** - **Ми не самотні, нас таких багато, разом ми сила.**

3. Комплекс особистої неповноцінності компенсується гордістю за досягнення об'єднань та держави. Особисті страждання та поневірвання трансформуються в прийняття потреби держави в жертвах (мені погано, отже, і всім має бути погано). **Наратив:** - **Держава це ми, ми потрібні державі, крім нас нікому про неї подбати** (довіра до керівництва підірвана на попередньому рівні), **служити державі означає жертвувати собою та іншими.**

На відміну від російських підходів, згідно з підходами НАТО і Збройних Сил України, людина, її життя, гідність і свобода є найвищими цінностями. Перевага в моральній складовій походить від професійної військової культури та моральної легітимності, отриманої завдяки довірі до збройних сил. Ось чому під час протистояння на полі бою, НАТО зосереджується як на підсиленні фізичної, так і на підтримці моральної складової бойової сили.

Відповідно до позиції **Північноатлантичного Альянсу**, бойова сила означає здатність збройних сил злагоджено змагатися та вести боротьбу. Є три компоненти бойової сили, жоден з яких не може претендувати на перевагу, і кожен, відповідно до синергетичного підходу, взаємно підсилює інші.

Бойова сила складається з:

- концептуального компоненту (ідеї, наративи та процес їх усвідомлення);
- моральної складової (здатність спонукати людей до боротьби);
- фізична складова (генерує засоби боротьби).

У статті автори продемонстрували напрями розвитку і виклики на шляху карбування моральності як основної цінності **Збройних Сил України** в процесі актуалізації процесу їх розвитку.

Крок 1. Формування системи фундаментальних цінностей:

Фундаментальними цінностями Збройних Сил України є:

1. Моральність - основа бойового духу українського війська. **2. Довіра** - основа ефективної взаємодії війська, громадянського суспільства та міжнародної спільноти. **3. Стійкість** - здатність ефективно реагувати на виклики і загрози та відновлювати потужності у кризових ситуаціях, що досягається завдяки набутим спроможностям і національній та міжнародній довірі і підтримці Збройних Сил України. **4. Колективна Міць** є системною (емерджентною) якістю українського війська у Новій системі глобальної безпеки, в якій Україна здобула власну роль і місце.

Крок 2. визначення морального ідеалу:

Наші виклики:

Питання психології

- визначення морального ідеалу на законодавчому рівні (нова ВІЗІЯ Збройних Сил України, оновлені Військові статuti, доктринальні документи);
- створення Кодексу поведінки військовослужбовців та цивільного персоналу Збройних Сил України на зразок «NATO Code of Conduct».
- розроблення методичних рекомендацій щодо його впровадження у Збройних Силах України та Силах оборони.

Крок 3. Накопичення та трансляція «позитивних зразків і моделей поведінки» – найкращих прикладів актуалізації моральності в реальному житті.

Наші виклики:

1. Накопичення та персоніфікація кращих зразків моральної поведінки українців.
2. Збагачення банку національної пам'яті сучасними героями та героїнями.
3. Поширення інформації про персоніфікований моральний подвиг українців на національному та міжнародному рівнях.

Крок 4. Формування системи стійких наративів.

Наші виклики:

1. Популяризація (стимулювання розвитку) української науки та освіти. Дослідження та більш глибоке вивчення української історії, розвиток гуманітарної освіти та науки, посилення гуманітарної складової державної політики у сфері безпеки та оборони: акцент на зміцнення моральності кожного окремого військовослужбовця. **Наратив 1: Ми бачимо своє минуле без прикрас, і це був ряд успіхів і поразок на шляху боротьби за Волю. У цій боротьбі ми стали кращими і сильнішими - як суспільство і як нація.**

2. Розвиток українського мистецтва та підтримка української церкви. Залучення Міністерства культури та МЗС до планового висвітлення досягнень та подвигів українського народу, Збройних Сил України, релігійних діячів та окремих українців та іноземних громадян, наших міжнародних партнерів на шляху протистояння безликому злу рашистської агресії в Україні на національному та міжнародному рівнях (виробництво фільмів, створення архітектурних пам'ятників, проведення тематичних художніх виставок, концертів музичних виконавців, накопичення банку літературних, образотворчих та музичних творів на героїчну тематику, підтримка режисерів, репортерів, релігійних діячів, письменників, художників та композиторів України та світу). Повернення культурно-релігійної спадщини українського народу та організація міжнародних заходів з метою ознайомлення світової спільноти з духовним багатством України. **Наратив 2: Нам уже є чим пишатися, і ми впевнено дивимося в майбутнє. Ми прагнемо розділити наше майбутнє з державами, які так само високо цінують Свободу, як і ми.**

3. Розвиток української економіки та інфраструктури. Заохочення українців у всьому світі повертатися в Україну. Формування привабливого соціально-економічного середовища для національних та іноземних інвестицій, розвиток національного виробництва та відкриття нових робочих місць. Створення нових орієнтованих на людей сучасних візій українських міст і сіл. Підтримка агрокомплексу. Збільшення експорту товарів та послуг. Розвиток військово-промислового комплексу. Збільшення оборонного потенціалу у співпраці з країнами-партнерами. **Наратив 3: Держава - це ми, ми потрібні державі, але ми не самі. Наша сила в єдності з нашими друзями та партнерами. Служити державі означає робити все якнайкраще на кожному рівні відповідальності.**

Висновок. Збройні Сили України прогресивно розвиваються у напрямку євроатлантичної інтеграції. Сучасний образ майбутнього розвитку Збройних Сил України ґрунтується на універсальних цінностях моральності, довіри, стійкості та колективної міці. На окресленому шляху слід підкреслити, що ми не зосереджуємось виключно на національному рівні. Ми, українці, відкриті до взаємодії. Ми готові до міжнародної інтеграції, тому що розуміємо необхідність формування нової системи глобальної безпеки. Ми готові ділитися досвідом і вибудовувати наше спільне майбутнє не тільки з Європейським Союзом і Північноатлантичним альянсом, а і з кожною країною в світі, що як і ми, найбільш за все цінує Життя і Гідність людини, Свободу і Демократію.

Ключові слова: мораль; моральність; Збройні Сили України; НАТО; відкрита система; євроатлантична інтеграція; військова психологія; соціальна філософія.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 15.03.23.

Козак О. Ю. викладачка кафедри психології,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини
<https://orcid.org/0000-0002-8164-0733>

ЗАРУБІЖНИЙ ПОГЛЯД НА ВИКОРИСТАННЯ КОНСТРУКТУ «ВИГОРЯННЯ» У КОНСУЛЬТАТИВНІЙ РОБОТІ З ТИМИ, ХТО НАВЧАЄТЬСЯ

Статтю присвячено огляду зарубіжних досліджень феномена вигорання тих, хто навчається. Для академічного вигорання показано трикомпонентну структуру, що відповідає традиційній: виснаження, цинізм і низька сприймана ефективність. У статті наведено роботи, що досліджують вплив соціальних (якість стосунків з однолітками, викладачами та близькими родичами) та індивідуальних (емоційні та особистісні профілі, емпатичні здібності, оптимізм, особистісні ресурси) чинників на розвиток симптомів вигорання в кроссекційних і лонгітюдних форматах досліджень. Проаналізовано дані досліджень щодо впливу вигорання та навчального стресу на якість життя, психологічне благополуччя та академічну успішність у учнів. Розглянуто підходи до запобігання розвитку вигорання, засновані на положеннях позитивної психології та психології мотивації.

Ключові слова: вигорання; учні; академічна успішність; навчальний стрес; якість життя; психологічне благополуччя.

Вступ. Незважаючи на бурхливий розвиток досліджень у цій царині, залишаються проблеми як із концептуалізацією самого поняття "вигорання", так і з однорідністю розуміння його структури, єдності засобів вимірювань і порівнянності, у зв'язку з цим, результатів різних досліджень. Важливість подальших досліджень вигорання видається безсумнівною. Про це свідчать як наведені вище емпіричні факти, так і широка суспільна увага, що приділяється цьому феномену. Серйозність проблеми також визнає Всесвітня організація охорони здоров'я, яка занесла вигорання до МКХ-10 і до МКХ-11 (QD85 Burnout) як окремий феномен, що впливає на здоров'я і якість життя. У зарубіжній психології за останні 20 років з'явився й активно розвивається напрям досліджень, орієнтований на оцінювання корисності та придатності впровадження конструкту "вигорання" для опису життя школярів і студентів, а також їхнього психологічного благополуччя.

Мета статті – аналітичний огляд досліджень щодо впливу вигорання та навчального стресу на якість життя, психологічне благополуччя та академічну успішність тих, хто навчається.

Методи дослідження: аналіз, синтез, порівняння, індукція та дедукція.

Результати і обговорення. Феномен вигорання досліджується у психологічній науці достатньо давно і плідно стосовно різних професій, а також у зв'язку із соціальними, мотиваційними та особистісними процесами, властивостями і станами. До теперішнього часу добре відомі структура, механізми виникнення і розвитку синдрому вигорання як у традиційних для нього полях дослідження соціальних професій, так і в значно ширшому полі професій і видів діяльності. Базове положення досліджень вигорання у професійній діяльності К.Маслач резюмувала таким чином: «Люди приходять на роботу з позитивними очікуваннями, ентузіазмом і наміром бути успішними. Згодом усе змінюється - ці ж люди відчують почуття глибокого виснаження, фрустрацію, гнів, цинізм, відчуття власної неефективності та поразки. Початкове полум'я вигоріло» [25, с. 56].

Уперше дослідження структури та моделі вигорання було проведено В.Шауфелі з колегами, які спробували концептуалізувати конструкти «вигорання» (burnout) і «залученість» (engagement) на інтернаціональній вибірці студентів. Для цього ними було

модифіковано опитувальники MBI-GS (К.Маслач) і власний опитувальник робочої залученості. Теоретично передбачається, що залученість - до певної міри поняття, протилежне вигоранню. Водночас ця протилежність не є абсолютно полярною, інакше низькі результати за опитувальником MBI-GS означали б високу залученість, проте у реальності такого не відбувається - отже, ці перемінні між собою є негативно пов'язаними, однак не повністю протилежними. У результаті цього дослідження підтверджено трифакторну структуру вигорання для вибірки студентів, що складається з трьох компонент: виснаження (exhaustion) - відчуття постійної втоми від надмірного навчального навантаження, неможливості перепочити; цинізм (cynicism) - негативне ставлення до навчання як такого, невисока думка про заклад освіти та своє навчання загалом; ефективність (professional efficacy) - сумніви щодо власної ефективності як студента й щодо власних здібностей справлятися з навчальними завданнями. Загалом ця модель відтворила добре відому структуру вигорання на робочому місці: що складається з виснаження, цинізму та зниження професійних досягнень. Також у цьому дослідженні було підтверджено трифакторну структуру академічної залученості, яка складається з таких компонент: енергійність (vigor) - відчуття сили та впевненості під час навчальних занять і в пов'язаній із ними діяльності; цілеспрямованість (dedication) - відчуття гордості та ентузіазму, натхнення під час навчання, розгляд навчання як виклик; поглинутість (absorption) - ступінь «занурення» у навчальну діяльність, захопленість нею. У результаті було продемонстровано, що у вибірках іспанських, португальських і голландських студентів параметри вигорання пов'язані негативно з академічним успіхом, а параметри академічної залученості - позитивно. Отже, можна вважати, що В.Шауфелі зі співавторами вперше концептуалізували поняття академічного вигорання, академічної залученості,

описали їхні структури та продемонстрували відтворюваність цих результатів у вибірках студентів із різних країн.

У подальших дослідженнях вже інші автори використовували й інші методи діагностики вигорання, які відтворювали дещо іншу структуру, що також була трифакторною: виснаження, цинізм, відчуття неадекватності. Ця структура так чи інакше відтворюється у більшості досліджень академічного вигорання. Провідними симптомами у складі вигорання, таким чином, залишаються елементи виснаження, знецінення власної праці, негативного ставлення до неї та негативного образу себе як виконавця. Нині більшість дослідників солідарні у тому, що причиною появи вигорання вважається виникнення дисбалансу між робочими вимогами (job demands) і наявними у людини ресурсами (resources), щоб ці вимоги задовольнити. Чим більші вимоги висуває робота і чим меншою кількістю ресурсів для її виконання володіє людина, тим з більшою ймовірністю у неї розвивається вигорання. Ця модель вигорання (JD-R) з'явилася на початку 2000-х років і нині є дуже поширеною для опису його причин, хоча й не єдиною. Оскільки цю модель розвивали для опису чинників вигорання в умовах трудової діяльності, застосовність її для опису вигорання у школярів і студентів тривалий час залишалася під питанням. Однак К.Салмела Аро і К.Упадайя у своєму дослідженні продемонстрували придатність моделі JD-R для опису вигорання в умовах шкільного навчання у старших класах [15]. У ньому контролювалися ступінь вигорання, залученості та самоефективності. Також досліджуваних просили оцінити ступінь навчальних вимог, персональних і навчальних ресурсів. У результаті застосовність моделі JD-R було емпірично підтверджено: школярі з низькими ресурсами в умовах високих вимог за рік показали більший ступінь вигорання, ніж школярі з високими ресурсами, які, у свою чергу, продемонстрували більший ступінь залученості. Через два роки від початку

дослідження у першій групі виявився більший рівень депресії та менший рівень задоволеності життям, ніж у другій. Отже, на сьогодні теоретичною рамкою для досліджень академічного вигорання здебільшого є модель робочих вимог і ресурсів (JD-R).

Розвитку вигорання у навчальному контексті присвячено не так багато досліджень. Однак у деяких із них показано розвиток симптомів вигорання вже у віці 10-12 років. Зокрема, у дослідженні Х.Янга та Й.Чен було показано, що навчальний стрес і вигорання позитивно пов'язані з материнським перфекціонізмом (вимог високих результатів з боку матері) і негативно пов'язані з внутрішнім перфекціонізмом, бажанням удосконалюватися у навчанні незалежно від оцінки з боку [31]. У роботі М.Парвянен з колегами, виконаній у лонгітюдному дизайні, встановлено, що симптоми шкільного вигорання з'являються головним чином у старшій школі, проте вже у середніх класах можна виявити ранні симптоми вигорання (виснаження та цинізму) [6]. У результаті моделювання прихованого зростання (LGM) було показано, що емоційні проблеми (тривога, брак упевненості, схильність до смутку) у середніх класах надійно проорокують появу симптомів вигорання у старших класах. Крім цього, прояви виснаження і цинізму у цьому віці також посилюються у пізніші роки. Іншими словами, вигорання, що з'явилося у середніх класах, «мігрує» у старші. Також появі вигорання і старших класах сприяли низькі арифметичні вміння, погані навички читання та низька самооцінка.

Дуже важливим чинником, що стимулює залученість у навчальний процес у віці 10-12 років і регулює її, є наявність підтримки з боку вчителів та однокласників. У спеціальному дослідженні П.Раутанен із колегами було встановлено, що підтримка з боку вчителя позитивно пов'язана з підтримкою з боку однокласників і позитивно пов'язана із залученістю [16]. При цьому підтримка з боку батьків мала не такий виражений

характер, що свідчить про вплив на емоційне благополуччя чинників безпосереднього соціального середовища навчання. Водночас висока залученість у діяльність не завжди захищає від розвитку вигорання. У дослідженні М.Соркілли та співавторів, до участі в якому було залучено підлітків-спортсменів, було показано, що серед елітних і значно залучених у спорт учнів також розвиваються симптоми вигорання [5]. При цьому в описах свого індивідуального досвіду вискоєфективні спортсмени з ризиком вигорання зазначали нижчу адаптованість, високий стрес, пов'язаний зі школою, неадекватний і недостатній відпочинок, тренерство, що вселяє невпевненість, обмежене поза школою і спортом соціальне життя, а також відсутність внутрішньої мотивації до занять спортом.

У метаогляді Б.Кім зі співавторами досліджено вплив різних типів соціальної підтримки на компоненти вигорання у студентів [12]. У результаті було підтверджено гіпотези про негативний зв'язок між академічним вигоранням і соціальною підтримкою будь-якого виду ($r=-0,21$). Також важливими аспектами соціальної підтримки виявилися підтримка з боку сім'ї ($r=-0,18$), з боку однокласників ($r=-0,15$) та найбільш ефективною підтримка з боку вчителя ($r=-0,30$). Негативно соціальна підтримка позначається на компонентах вигорання: виснаженні ($r=-0,17$), цинізмі ($r=-0,18$) і відчутті власної неефективності ($r=-0,24$). Дослідники підкреслюють, що соціальна підтримка усіх видів чинить найістотніший вплив на відчуття власної неефективності. Проведений у метааналізі додатковий аналіз ефективності соціальної підтримки засвідчив відсутність відмінностей між старшою та молодшою школами, що свідчить про те, що підтримка має приблизно однаковий вплив у різних вікових групах школярів. Схожі результати було отримано у дослідженні Л.Романо зі співавторами, у якому вивчали роль учителя у розвитку симптомів вигорання в учнів протягом навчального року [24]. Показано, що у класах, де

вчителі є більш чутливими до емоційного стану учнів, в останніх меншою мірою розвивалося емоційне виснаження.

Це узгоджується з даними досліджень, які вивчали вплив академічної плавучості (academic buoyancy) учнів на їхнє психологічне благополуччя. Поняття академічної плавучості введено в обіг Е.Мартіном і Г.Маршем, які використовували його для опису здатності школярів долати щоденні труднощі, пов'язані з навчанням, залишатися «на плаву», незважаючи на дрібні невдачі. Дослідники описують п'ять компонентів, що складають академічну плавучість: упевненість (самоефективність), координація, контроль (відчуття контролю), самовладання та зобов'язання (confidence, coordination, control, composure, commitment). У дослідженнях було показано, що висока академічна плавучість, а також підтримувальний клімат у класі та у школі формують позитивні настанови у школярів щодо навчання і слугують буфером, що підвищує їхнє психологічне благополуччя [11].

Водночас соціальна підтримка не є єдиним чинником вигорання, що діє скрізь і завжди. Так, у дослідженні К.Бай зі співавторами було показано, що шкільна неввічливість (school incivility) - схильність порушувати норми поведінки у групі, ворожість щодо інших - позитивно пов'язана з рівнем вигорання. При цьому соціальну підтримку від однокласників могли отримати, здебільшого, ті з учнів, хто мав високі академічні очікування щодо свого майбутнього. Таким чином, соціальна підтримка здатна бути медіатором розвитку вигорання, проте не завжди. Ключем тут є встановлення доброзичливих стосунків з іншими учнями та позитивні уявлення про себе самого [2]. Це також опосередковано продемонстровано у дослідженні П. афУрсін з співавторами, в якому вивчався спільний вплив академічної плавучості (academic buoyancy) як внутрішнього чинника та соціальної підтримки як зовнішнього чинника академічного стресу та академічної залученості [1]. У дослідженні за

допомогою методу структурного моделювання було показано, що академічний стрес негативно пов'язаний із залученістю. При цьому для когнітивної залученості ефект був повністю опосередкований академічною плавучістю та соціальною підтримкою. Однак на зв'язок між академічним стресом та емоційною залученістю ці чинники мали лише частковий вплив. Проте автори роблять висновок про те, що заохочення молодших школярів долати невдачі у навчанні, а також підтримуюча атмосфера у класі та у сім'ї є важливими чинниками у запобіганні розвитку академічного стресу.

Сукупний вплив внутрішніх і зовнішніх чинників на вигорання у студентів було продемонстровано в іншому дослідженні Л.Романо зі співавторами [21], де встановлено, що на рівень академічного вигорання негативно впливають емоційна підтримка від вчителя та рівень емоційного інтелекту учня. Однак ці чинники модеруються рівнем академічної тривожності учня. За високих рівнів академічної тривожності вплив чинників емоційної підтримки та емоційного інтелекту знижується. У підсумку, позитивний вплив чинників середовища у разі високої тривожності у конкретного учня істотно знижується. Дослідження критичних періодів переходу з молодшої школи до старшої також свідчать про важливість врахування сукупності особистісних і ситуаційних чинників під час адаптації учнів до нових умов навчання [20]. Зокрема, низька залученість і високий цинізм (втрата інтересу до школи) проорокують збільшення кількості прогулів під час переходу з молодшої школи до старшої, а надалі - появу бажання кинути школу [19]. Крім впливу чинників середовища увагу дослідників також привертають особистісні чинники вигорання. Зокрема, відзначається дещо більша схильність до виснаження як компоненту вигорання у дівчаток [9]. Цей вплив пояснено більшою чутливістю самооцінки у дівчаток до зовнішніх мотиваційних стимулів та оцінки з боку інших.

У роботі К.Танг зі співавторами досліджувався вплив на появу вигорання особистісної твердості [22]. Особистісна твердість (grit) являє собою рису, що відображає ступінь захопленості й наполегливості в переслідуванні довгострокових цілей. Бути твердим означає зберігати цілі та інтереси протягом тривалого періоду і слідувати їм, долаючи можливі перешкоди. У дослідженнях твердості виокремлюють дві її складові (facets): узгодженість, послідовність інтересів і цілей у часі (consistence of interests) і наполегливість у їхньому досягненні (perseverance of effort) [8]. У цьому дослідженні було показано, що обидва прояви твердості негативно корелюють з усіма компонентами вигорання, а також із самотністю і депресією. Подібні результати були отримані З.Тойбер із колегами, які встановили, що студенти з високими рівнями розвитку твердості з меншою ймовірністю зазнають виснаження та депресії, а з високими рівнями розвитку одного з її компонентів - наполегливості (perseverance of effort) демонструють більшу академічну залученість [23]. Твердість у цьому дослідженні розглядається як ресурс, що протидіє розвитку вигорання у рамках моделі JD-R, при цьому наполегливість як компонент твердості має більший ефект, що узгоджується з позицією дослідників, які вважають цей компонент, у принципі, більш важливим і продуктивним, ніж концепцію твердості як таку [3]. Таким чином, твердість у розумінні цілісності інтересів та наполегливості в їхній реалізації є дієвим буфером розвитку академічного вигорання.

Також у дослідженні Е.Фарини та її колег було показано вплив розвитку емпатичних здібностей у підлітків на формування соціальних зв'язків і вигорання у шкільному середовищі [10]. У результаті ієрархічного структурного моделювання взаємозв'язків між перемінними було встановлено, що високий рівень емпатії суперечливим чином позитивно впливає на задоволеність взаємовідносинами з однолітками, проте

одночас підвищує ймовірність розвитку вигорання. Стосунки з однолітками у цьому випадку є медіатором, який «гальмує» розвиток вигорання. Отже, емпатичні здібності у цьому випадку впливають на розвиток вигорання двоюко, з одного боку посилюючи його, а з іншого боку через хороші соціальні зв'язки, зменшуючи. Для підлітків з високою емпатією якість соціальних стосунків з однолітками та вчителями виявляється у цьому випадку особливо важливою. Близькі результати було отримано у дослідженні К.Сальмела-Аро і К.Упадайї, в якому було показано, що з учні старшої школи ті учні, які виявляли високі соціоемоційні навички - цікавість, твердість, соціальне залучення, почуття приналежності та академічну плавучість (curiosity, grit, social engagement, belongingness, academic buoyancy) - мали меншу вірогідність розвитку стресу й вигорання, а також більшу академічну залученість, аніж учні з низькими показниками соціоемоційних навичок [17].

Актуальність дослідження феномена академічного вигорання визначається у тому числі й здебільшого наслідками його розвитку. Узятє окремо, але саме по собі, вигорання можна інтерпретувати як сукупність неприємних переживань, які не впливають ні на що. Однак у великій кількості досліджень продемонстровано, що синдром вигорання у школярів і студентів призводить до безлічі негативних наслідків. У дослідженні К.Фіорілі за участю італійських школярів старших класів продемонстровано, що академічне вигорання чинить найбільший вплив на шкільні досягнення напряду, а також опосередковано через симптоми депресії та низьку шкільну залученість [18].

У низці досліджень показано позитивний зв'язок між вигоранням і проблемами зі сном. У лонгітюдному 6-місячному дослідженні школярів (12-14 років) К.Ліу зі співавторами було встановлено взаємний зв'язок між вигоранням і проблемами зі сном [26]. У кожен момент часу кореляція між ступенем погіршення сну і ступенем вигорання коливалася в інтервалі від 0,21

до 0,52. Дослідниця зазначає, що вплив якості та вигорання є взаємно спрямованим. Низька якість сну провокує симптоми вигорання, а вигорання, своєю чергою, призводить до порушення якості сну. Схожі результати було отримано Й.Лето зі співавторами, які досліджували зв'язок вигорання з якістю сну у фінських старших школярів (15-20 років). У школярів і студентів із вигоранням дослідники відзначають денну сонливість, втому і погану якість сну загалом. Дослідники особливо підкреслюють важливість здорового сну для зниження вираженості симптомів вигорання. У дослідженні на китайських студентах Й.Вонг було показано, що якщо вони використовують активний стиль подолання стресу (активний копінг), то зменшується ймовірність проявів наслідків поганої якості сну: знижується ризик розвитку депресії та вигорання [27]. Таким чином, «переривання» циклу «поганий сон – вигорання – поганий сон» можливе за допомогою активного упорання зі стресом з боку самого учня. У деяких лонгітюдних дослідженнях показано, що вигорання у школі та коледжі взаємопов'язане з депресією вже після закінчення навчання. При цьому ці два конструкти усе ж помітні між собою і взаємно підсилюють один одного [28]. Проте питання про віддалені наслідки вигорання залишається відкритим.

Вивчаючи вплив вигорання на академічні досягнення та підходи до поліпшення психологічного благополуччя школярів зазначимо, що оцінкою результату роботи системи освіти є академічні досягнення учнів. У контексті дослідження вигорання становить інтерес питання емпіричних даних про його вплив на академічні досягнення. У дослідженні К.Фіорілі зі співавторами було показано, що компоненти вигорання - цинізм і відчуття власної неефективності - негативно пов'язані з академічними досягненнями та позитивно з кількістю пропущених занять. При цьому вигорання збільшувало ймовірність розвитку депресії, яка, своєю чергою, посилювала його негативний вплив на продуктивність

навчальної діяльності [18]. Також у дослідженні Р.Мея зі співавторами було встановлено, що, крім погіршення академічних досягнень, розвиток вигорання безпосередньо впливає на якість розв'язання завдань (послідовне віднімання) і роботу уваги (виконання словесно-кольорового тесту Струпа) [13]. Таким чином, у цьому дослідженні показано, що вигорання впливає на академічну успішність не лише через особистісні та мотиваційні процеси, але також можливо й напяму - через погіршення реалізації когнітивних функцій. Метааналіз 29 досліджень вигорання, в яких також вимірювалися академічні досягнення, проведений Д.Мадіганом і Т.Карреном, показав добру відтворюваність впливу вигорання та його компонент на академічну успішність у вибірках шкіл, коледжів та університетів [9]. Середні коефіцієнти кореляції, отримані у метааналізі, становили -0,24 для вигорання загалом, -0,15 для виснаження, -0,24 для цинізму і -0,39 для відчуття власної неефективності. При цьому автори відзначають деяку неузгодженість даних в оцінці впливу почуття неефективності на успішність внаслідок відмінності інструментів, що застосовуються для її оцінки. Проте загальний висновок про негативний вплив вигорання на академічну успішність не викликає сумнівів.

Обговорюючи питання попередження розвитку вигорання у школярів, хотілося б відзначити практично повну відсутність спеціальних робіт на цю тему. Зокрема, у роботі Х.Туоменен зі співавторами було показано, що для зниження рівня вигорання критично важливими є зміст цілей навчання [29]. Учні, орієнтовані на майстерність, мають значуще нижчі показники вигорання, ніж орієнтовані на успіх, індиферентно орієнтовані або орієнтовані на уникнення невдачі. Відповідно, заохочення учнів орієнтуватися на майстерність, зниження конкуренції та залучення індиферентних щодо навчання учнів, ймовірно, здатні знизити у них рівень вигорання. Важливим чинником у підвищенні психологічного

благополуччя студентів є отримання ними позитивних емоцій в процесі навчання. Це сприяє збільшенню у них персональних ресурсів (академічна самоефективність, пов'язані з навчанням позитивні очікування та оптимізм), що, у свою чергу, збільшують академічну залученість та, імовірно, інгібують вигорання [14]. При цьому, персональні ресурси та позитивні академічні емоції підсилюють одне одного, організовуючи цикл, що передбачається теорією розширення та розвитку (broaden and build theory) [7].

Також важливим підходом у підвищенні психологічного благополуччя студентів видається ступінь задоволеності базових психологічних потреб (basic needs satisfaction). У межах теорії самодетермінації Е.Десі та Р.Райана (SDT theory) виокремлюють три такі потреби: потреба в автономії (autonomy), у почутті компетентності (competence) та у пов'язаності з іншими (relatedness) [4]. У контексті досліджень психологічного благополуччя студентів К.Сулеа зі співавторами було показано, що студенти, у яких у навчальному процесі більшою мірою задоволені потреби в автономії, почутті компетентності та у пов'язаності з іншими, з меншою ймовірністю зазнають вигорання та з більшим ступенем розвивають академічну залученість [32].

При цьому дослідники підкреслюють, що ступінь задоволеності цих базових психологічних потреб відігравав більшу роль у подоланні вигорання і нудьги, ніж особистісні риси (екстраверсія, нейротизм та ін.). Таким чином, підкреслюється важливість впливу чинників відповідності середовища у подоланні вигорання у студентів. Ці висновки побічно підтверджуються даними, отриманими Дж. Фредрікс із колегами, які показали, що жорстка дисципліна, іррелевантні й нудні програми навчання, незалучені до навчання однокласники та брак поваги з боку дорослих гнітюче діяли на загальну залученість міських підлітків до залученості до навчання у школі [30].

Висновки. У представленому огляді зроблено спробу описати наявні результати у дослідженні феномена вигорання в умовах навчання у школярів, студентів коледжів та університетів. До завдань подальшого дослідження вигорання у школярів і студентів можуть входити тестування отриманих на міжнародних вибірках результатів в умовах освітньої системи України, пошук моделей вигорання, які найадекватніше описують наявні дані, а також дослідження чинників і способів запобігання вигоранню у навчальній діяльності.

Список використаних джерел

1. af Ursin, P., Järvinen, T., Pihlaja, P. (2020) The Role of Academic Buoyancy and Social Support in Mediating Associations Between Academic Stress and School Engagement in Finnish Primary School Children. *Scandinavian Journal of Educational Research*. Vol. 65. № 4. P. 661-675. DOI:10.1080/00313831.2020.1739135
2. Bai, Q., Liu, S., Kishimoto, T. (2020) School Incivility and Academic Burnout: The Mediating Role of Perceived Peer Support and the Moderating Role of Future Academic Self-Salience. *Frontiers in psychology*. Vol. 10. Article ID 3016. 7 p. DOI:10.3389/fpsyg.2019.03016
3. Credé, M., Tynan, M.C., Harms, P.D. (2017) Much ado about grit: A meta-analytic synthesis of the grit literature. *Journal of Personality and social Psychology*. Vol. 113. № 3. P. 492-511. DOI:10.1037/pspp0000102
4. Deci, E.L., Ryan, R.M. (2000) The «what» and «why» of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological inquiry*. Vol. 11. № 4. P. 227-268. DOI:10.1207/S15327965PLI1104_01
5. Development of School and Sport Burnout in Adolescent Student-Athletes: A Longitudinal Mixed-Methods Study / M. Sorkkila [et al.]. *Journal of research on adolescence*. 2020. Vol. 30. № S1. P. 115-133. DOI:10.1111/jora.12453
6. Early Antecedents of School Burnout in Upper Secondary Education: A Five-year Longitudinal Study / M. Parviainen [et al.]. *Journal of Youth and Adolescence*. 2020. Vol. 50. P. 231-245. DOI:10.1007/s10964-020-01331-w

7. Fredrickson, B.L. The role of positive emotions in positive psychology: The 218-226. DOI:10.1037/0003-066X.56.3.218
8. Grit: Perseverance and Passion for Long-Term Goals / A.L. Duckworth [et al.]. *Journal of personality and social psychology*. 2007. Vol. 92. № 6. P. 1087-1101. DOI:10.1037/0022-3514.92.6.1087
9. Madigan, D.J., Curran, T. (2021) Does Burnout Affect Academic Achievement? A Meta-Analysis of over 100,000 Students. *Educational Psychology Review*. Vol. 33. P. 387-405. DOI:10.1007/s10648-020-09533-1
10. High School Student Burnout: Is Empathy a Protective or Risk Factor? / E. Farina [et al.]. *Frontiers in Psychology*. 2020. Vol. 11. Article ID 897. 9 p. DOI:10.3389/fpsyg.2020.00897
11. Hoferichter, F., Hirvonen, R., Kiuru, N. (2021) The development of school well-being in secondary school: High academic buoyancy and supportive class- and school climate as buffers. *Learning and Instruction*. Vol. 71. Article ID 101377. 15 p. DOI:10.1016/j.learninstruc.2020.101377
12. Relationships between social support and student burnout: A meta-analytic approach / B. Kim [et al.]. *Stress and Health*. 2018. Vol. 34. № 1. P. 127-134. DOI:10.1002/smi.2771
13. May, R.W., Bauer, K.N., Fincham, F.D. (2015) School burnout: Diminished academic and cognitive performance. *Learning and Individual Differences*. Vol. 42. P. 126-131. DOI:10.1016/j.lindif.2015.07.015
14. Ouwenel, E., Blanc, P.M., Le, Schaufeli, W.B. (2011) Flourishing students: A longitudinal study on positive emotions, personal resources, and study engagement. *The journal of positive psychology*. Vol. 6. № 2. P. 142—153. DOI:10.1080/1743 9760.2011.558847
15. Salmela demands-resources model. *British journal of educational psychology*. 2014. Vol. 84. № 1. P. 137-151. DOI:10.1111/bjep.12018
16. Rautanen, P. et al. (2020) Primary school students' perceived social support in relation to study engagement. *European Journal of Psychology of Education*. 20 p. DOI:10.1007/s10212-020-00492-3
17. Salmela-Aro, K., Upadaya, K. (2020) School engagement and school burnout profiles during high school - The role of socioemotional skills // Witte H.De. *European Journal of Developmental Psychology*. Vol. 17. № 6. P. 943-964. DOI:10.1080/174056 29.2020.1785860
18. School burnout, depressive symptoms and engagement: Their combined effect on student achievement / C. Fiorilli [et al.]. *International Journal of Educational Research*. 2017. Vol. 84. P. 1-12. DOI:10.1016/j.ijer.2017.04.001
19. Student engagement, truancy, and cynicism: A longitudinal study from primary school to upper secondary education / T.E. Virtanen [et al.]. *Learning and Individual Differences*. 2021. Vol. 86. Article ID 101972. 9 p. DOI:10.1016/j.lindif.2021.101972
20. Students' academic and emotional adjustment during the transition from primary to secondary school: A cross-lagged study / M.C. Engels [et al.]. *Journal of school psychology*. 2019. Vol. 76. P. 140-158. DOI:10.1016/j.jsp.2019.07.012
21. Students' trait emotional intelligence and perceived teacher emotional support in preventing burnout: The moderating role of academic anxiety / L. Romano [et al.]. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2020. Vol. 17. № 13. P. 1-15. DOI:10.3390/ijerph17134771
22. Tang, X., Upadaya, K., Salmela-Aro, K. (2021) School burnout and psychosocial problems among adolescents: Grit as a resilience factor. *Journal of Adolescence*. Vol. 86. P. 77-89. DOI:10.1016/j.adolescence.2020.12.002
23. Teuber, Z., Nussbeck, F.W., Wild, E. (2021) The Bright Side of Grit in Burnout-Prevention: Exploring Grit in the Context of Demands-Resources Model among Chinese High School Students. *Child Psychiatry & Human Development*. Vol. 52. P. 464-476. DOI:10.1007/s10578-020-01031-3
24. The effect of students' perception of teachers' emotional support on school burnout dimensions: Longitudinal findings / L. Romano [et al.]. *International journal of environmental research and public health*. 2021. Vol. 18. № 4. P. 1-7. DOI:10.3390/ijerph18041922
25. The Handbook of Stress and Health / Eds. C.L. Cooper, J.C. Quick. Chichester, UK: John Wiley & Sons, Ltd, 2017. 728 p. DOI:10.1002/9781118993811
26. The longitudinal relationship between sleep problems and school burnout in adolescents: A cross-lagged panel analysis / X. Liu [et al.]. *Journal of Adolescence*. 2021. Vol. 88. P. 14-24. DOI:10.1016/j.adolescence.2021.02.001
27. The Role of Active Coping in the Relationship Between Learning Burnout and Sleep Quality Among College Students in China / Y. Wang [et al.]. *Frontiers in Psychology*. 2020. Vol. 11. Article ID 647. 9 p. DOI:10.3389/fpsyg.2020.00647

28. Tóth-Király, I., Morin, A.J.S., Salmela-Aro, K. (2021) Reciprocal Associations between Burnout and Depression: An 8-Year Longitudinal Study. *Applied Psychology*. 37 p. DOI:10.1111/apps.12295
29. Tuominen, H., Juntunen, H., Niemivirta, M. (2020) Striving for Success but at What Cost? Subject-Specific Achievement Goal Orientation Profiles, Perceived Cost, and Academic Well-Being. *Frontiers in psychology*. Vol. 11. Article ID 557445. 18 p. DOI:10.3389/fpsyg.2020.557445
30. What Matters for Urban Adolescents' Engagement and Disengagement in School: A Mixed-Methods Study / J.A. Fredricks [et al.]. *Journal of Adolescent Research*. 2019. Vol. 34. № 5. P. 491-527. DOI:10.1177/0743558419830638
31. Yang, H., Chen, J. (2016) Learning Perfectionism and Learning Burnout in a Primary School Student Sample: A Test of a Learning-Stress Mediation Model. *Journal of Child and Family Studies*. Vol. 25. № 1. P. 345-353. DOI:10.1007/s10826-015-0213-8
32. Engagement, boredom, and burnout among students: Basic need satisfaction matters more than personality traits / C. Sulea [et al.]. *Learning and Individual Differences*. 2015. Vol. 42. № 4. P. 132-138. DOI:10.1016/j.lindif.2015.08.018

Summary

Kozak O Lecturer at the Department of Psychology,
Uman State Pedagogical University named by Pavlo Tychina

A FOREIGN VIEW ON THE USE OF THE "BURNOUT" CONSTRUCT IN CONSULTATIVE WORK WITH THOSE WHO ARE LEARNING

Introduction. In spite of the rapid development of researches in this field, there are still problems both with the conceptualization of the burnout concept itself and with the uniformity of understanding its structure, unity of measurement means and comparability, in this connection, of the results of different researches. The importance of further studies of a burnout seems to be undoubted. This is proved both by the empirical facts presented above, and by the wide public attention given to this phenomenon. The seriousness of the problem is also recognized by the World Health Organization that included a burnout in ICD-10 and in ICD-11 (QD85 Burnout) as a separate phenomenon that influences health and quality of life. Over the last 20 years in foreign psychology a direction of research has appeared and is actively developing, focused on the assessment of usefulness and applicability of the "burnout" construct for describing the life of schoolchildren and students as well as their psychological well-being.

Purpose – an analytical review of research on the impact of burnout and academic stress on the quality of life, psychological well-being, and academic performance of students.

Methods. Analysis, synthesis, comparison, induction and deduction.

Originality. The article is devoted to the review of foreign studies of the phenomenon of burnout of students. The author shows a three-component structure for academic burnout, which corresponds to the traditional one: exhaustion, cynicism, and low perceived effectiveness. The article presents studies that investigate the influence of social (quality of relationships with peers, teachers, and close relatives) and individual (emotional and personality profiles, empathic abilities, optimism, personal resources) factors on the development of burnout symptoms in cross-sectional and longitudinal research formats. The data of studies on the impact of burnout and academic stress on the quality of life, psychological well-being and academic performance of students are analyzed. Approaches to preventing the development of burnout based on the provisions of positive psychology and motivation psychology are considered.

Conclusion. In the presented review an attempt is made to describe the available results in the research of a burnout phenomenon in the conditions of schoolchildren, college and university students. The tasks of further research of burnout in pupils and students can include testing of the results received on the international samples in the conditions of educational system of Ukraine, searching of the models of burnout that would most adequately describe the available data, as well as research of the factors and ways of burnout prevention in educational activity.

Keywords: burnout; students; academic performance; academic stress; quality of life; psychological well-being.

Received/Поступила: 05.03.23.

*Крайова О. В. старший викладач кафедри,
Національний університет оборони України
імені Івана Черняхівського*

<https://orcid.org/0000-0002-0262-6117>

*Цибанюк Т. І. старший викладач кафедри,
Національний університет оборони України
імені Івана Черняхівського*

<https://orcid.org/0000-0002-4950-3982>

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАНЯТЬ З РОЗВИТКУ ІНШОМОВНОЇ МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (ГОВОРІННЯ) В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ

Стаття присвячена проблемам організації занять з розвитку говоріння в умовах дистанційного навчання іноземної мови. Розроблено алгоритм організації розвитку усної комунікативної компетенції у слухачів. Проведено аналіз кожного етапу навчання говоріння з позиції поступового оволодіння навичками і формування умінь. Вказано на суттєві особливості навчання говоріння в умовах дистанційного навчання, зокрема на важливість вибору навчальної платформи, яка дозволить зберегти атмосферу міжособистісного контакту, інтенсифікувати процес усного спілкування та максимізувати час говоріння кожного окремого слухача.

Ключові слова: дистанційне навчання; навчання говоріння; організація процесу навчання; комунікативний підхід; комунікативна компетенція.

Вступ. Процес дистанційного навчання іноземної мови, який активно інтегрується в сучасний освітній процес, дозволяє викладачам зберегти одну з основних передумов ефективності навчання, а саме, безперервність навчального процесу в умовах зовнішніх викликів, які унеможливають процес проведення аудиторних занять. Якість навчання іноземної мови залежить від рівня оволодіння чотирма видами мовленнєвої діяльності – аудіювання, читання, письмо і говоріння, та трьома аспектами, до яких відносяться лексика, граматики та вимова. Розробка дистанційних програм і курсів, метою яких є формування вмінь і навичок перших трьох видів мовленнєвої діяльності та її аспектів не викликає труднощів, адже ретельно підібраний матеріал, розміщений за певним алгоритмом, чіткі інструкції викладача, контроль виконання завдань і зворотній зв'язок між викладачем і слухачем дозволяє поступово розвивати існуючі вміння та формувати нові навички володіння іноземною мовою. В той час, як розвиток умінь говоріння передбачає міжособистісний контакт – слухач-викладач, слухач-слухач, слухач-аудиторія, і умови дистанційного навчання обмежують викладача в можливості реалізації головної умови розвитку навичок усного мовлення –

перебування в одному приміщенні та налагодження емоційного та когнітивного контакту зі слухачами [2, 590]. В аудиторії викладач має можливість створити певну атмосферу, яка інтенсифікує залучення слухачів до живої розмови, дискусії, обговорень. Поняття контакту і живої присутності дуже важливе для подолання мовленнєвого бар'єру, безпосереднього контролю ситуації при роботі слухачів в парах і групах, швидкої реакції викладача на ситуації, коли слухачі намагаються уникнути своєї участі в процесі говоріння чи навпаки тиснуть досвідом на більш стриманих одногрупників [4, 102]. Саме тому, в даній роботі буде представлено алгоритм роботи з групою, застосування якого може ефективно впливати на розвиток навичок говоріння в умовах дистанційного навчання.

Теоретичне підґрунтя (огляд літератури і попередніх досліджень з цієї чи суміжної проблематики). Дослідженням перспектив використання інформаційних технологій у навчанні студентів займалися такі вітчизняні педагоги та методисти як: М. Праділяний, Т. Коваль, Є. Смірнова-Трибульська. На основі їх результатів досліджень проблемами використання дистанційних технологій в освіті займалися Т.

Ящур, О. Андреев, А. Бернадський, В. Романюк, С. Белова, І. Булах й В. Тихомиров [6, 191]. У своїх роботах дані методисти досліджували процеси переходу на дистанційну форму навчання та визначали шляхи найбільш ефективного застосування існуючих навчальних платформ; досліджували проблеми застосування традиційних методів і технік у дистанційному навчанні; впроваджували у процес навчання методів-гібридів – створених на основі традиційних підходів методів, які було адаптовано під реалії певних навчальних платформ, з метою досягнення високих показників засвоєння матеріалу суб'єктами навчання; аналізували переваги і недоліки навчальних дистанційних платформ.

Біхевіористський підхід, який було взято за основу розробки алгоритму розвитку навичок говоріння у процесі дистанційного навчання іноземної мови, базується на роботах Е. Л. Торндайка, І. П. Павлова, Б. Ф. Скіннера. Система програмованого навчання, яка продемонструвала високу результативність у процесі алгоритмізації діяльності була створена на основі даного підходу і під впливом ідей про оптимально організований процес діяльності, на яких базується кібернетика. В подальшому ці ідеї вдало імплементували, поєднуючи їх з методами психологічної теорії поетапного формування розумової діяльності і методикою алгоритмізації навчальної діяльності (П. Я Гальперін, Н. Ф. Талізін, Л. Н. Ланда та ін.) [1, 23].

Методи дослідження. Під час дослідження використовувались такі методи, як аналіз теоретичних джерел із проблем використання Інтернет - ресурсів у навчальному процесі, вивчення й узагальнення досвіду організації роботи студентів з використанням інформаційних технологій, аналіз технічних можливостей дистанційної платформи Moodle.

Результати і обговорення. Згідно з «Концепцією розвитку дистанційної освіти в Україні», що запроваджена постановою МОН України ще у 2000 р., дистанційна освіта розглядається як форма навчання, яка реалізується переважно через технології дистанційного навчання, які в

свою чергу поділяються на педагогічні та інформаційні. [4, 2] У загальному вигляді платформу дистанційного навчання можна визначити та розглянути як програмне забезпечення, що здатне уможливлювати реалізацію вищезазначених технологій, а саме педагогічних та інформаційних технологій дистанційного навчання, шляхом автоматизації створення і отримання знань завдяки системі дистанційного навчання [3, 5].

Відомо, що зростання ролі електронних засобів комунікацій і інструментів в процесі навчання іноземної мови, необхідність уміти працювати в команді й володіти навичками соціальної взаємодії змушують переглянути вітчизняні освітні моделі й впровадити електронні вдосконалення й навчання в співробітництві не в якості засобів, а як мету в процесі дистанційної підготовки фахівців. Перехід з аудиторної на дистанційну форму навчання першочергово вимагає розроблення нових алгоритмів організації розвитку усної комунікативної компетенції у слухачів [8, 309].

Пропонується умовно поділити процес дистанційного навчання говоріння на п'ять етапів.

1. Вступне тестування

Процес навчання говоріння, як і будь-якого іншого виду мовленнєвої діяльності передбачає визначення рівня умінь слухача використовувати знань, вмінь і навичок різних аспектів володіння іноземною мовою для створення усного тексту. Граматична і синтаксична правильність, лексична насиченість, швидкість мовлення, об'єм висловлювання, плавність вимови і досягнення комунікативної мети дають змогу викладачу поділити слухачів на групи за рівнем володіння умінням говоріння. Поділ на дані групи дозволяє в подальшому створити умови для комфортного і продуктивного розвитку умінь слухачів з різними вихідними даними. Вступне тестування зі слухачами має проводитись у формі індивідуального інтерв'ю в режимі онлайн. Якщо навчання проводиться на платформі Moodle, вступне тестування відбувається в кімнаті Big Blue Button, куди слухачі під'єднуються в чітко

визначений час. Після аналізу результатів інтерв'ю викладач формує групи для вивчення іноземної мови, в залежності від рівня сформованості навичок говоріння на момент вступу. Варто зазначити, що саме рівень володіння говорінням визначає рівень групи. Всі інші тести, а саме, лексико-граматичний тест, тест з читання, аудіювання є допоміжними, так як можуть мати хибний результат в наслідок угадування, списування чи використання зовнішніх джерел допомоги.

2. Підготовчий етап.

Метою даного етапу є граматична і лексична підготовка слухачів до процесу говоріння. Слухач вибудовує лексико-граматичну основу для ефективного процесу усної комунікації шляхом виконання завдань, спрямованих на оволодіння певними граматичними структурами, які є базовими при обговоренні питань даної тематики та засвоєння певного словникового запасу. Дистанційне навчання граматиці передбачає наявність теоретичного матеріалу рідною мовою, схематичного зображення певних граматичних структур, достатньої кількості прикладів і великої кількості вправ на відпрацювання даної структури. Всі вправи мають розміщуватись за принципом від простого до складного, їх виконання має відображатись у звітності і всі неправильні відповіді мають не просто не зараховуватись, а й виправлятись. Якщо даної функції немає в програмі створення курсу, то викладач має позначати неправильні відповіді і пояснювати, що саме залишилось поза увагою слухача у своєму коментарі. Якщо викладач помічає дуже низький рівень оволодіння граматичним матеріалом, він може призначити консультацію слухачу. Вивчення лексики відбувається за подібним алгоритмом – ознайомлення, практика з одночасним контролем. Важливим елементом з розробці даного етапу курсу є наявність аудіосупроводження переліку слів, діалогів, текстів та наявність вправ на відпрацювання вимови, до складу яких входять вправи на повторення за диктором

та відтворення почутого тексту з інтонацією диктора.

3. Тренувальний етап.

На відміну від підготовчого етапу, під час якого слухачі працюють самостійно за встановленим графіком і порядком виконання завдань, і роль викладача в якому зводиться до контролюючої та коригуючої, тренувальний етап передбачає прямий контакт викладача і слухачів. Метою даного етапу є створення умов для застосування знань, отриманих на підготовчому етапі в процесі усного спілкування. В умовах дистанційного навчання на платформі Moodle тренувальні заняття проводяться з усією групою в конференції Big Blue Button. Дана платформа дозволяє застосовувати різні типи вправ, спрямовані на розвиток навичок говоріння, організовуючи спілкування всією групою, чи розділяючи слухачів на пари і невеличкі групи, що дозволяє збільшити час індивідуального говоріння кожного окремого слухача. Дана функція організації процесу говоріння вигідно відрізняє дистанційне навчання від аудиторного, під час якого всі пари чи групи вимушені працювати в одному приміщенні, створюючи шумове навантаження, яке відволікає увагу і негативно впливає на сконцентрованість і мовленнєвий самоконтроль. Парна і групова робота контролюється викладачем, який може відвідувати кожну кімнату, спостерігати за роботою слухачів, за потреби коментувати відповіді, давати рекомендації. Для більш результативного сприйняття скорегованої інформації викладач має змогу використовувати функцію інтерактивної дошки, яка є в наявності в кожній кімнаті і дозволяє викладачу провести аналіз помилок і залишити правильні структури на дошці кожної групи. Таким чином, в процесі навчання реалізується індивідуалістичний підхід.

Тренувальний етап є основним в процесі навчання говоріння і на нього має виділятися не менше ніж 60% часу курсу. Це означає, що онлайн заняття з викладачем мають проводитись регулярно. Самостійна робота тренувального етапу

також має за мету розвиток навичок говоріння, і тому обов'язковою умовою виконання комунікативних вправ є відеозапис слухачів. Кожна робота має бути прокоментована викладачем. Більш ефективним з навчальної точки зору є відеокоментар, в якому викладач може не тільки вказати на проблемні моменти, а й запропонувати шляхи вирішення труднощів і продемонструвати певні моделі побудови речень, абзаців і текстів. Після отримання коментаря слухач повинен зробити роботу над помилками, що при навчанні говоріння має виключно вигляд усного мовлення, яке знов записується на відео, якщо у викладача не заплановані онлайн консультації. Тільки такий алгоритм дозволить слухачам не просто підтримувати на належному рівні ті навички, які вони отримали за аудиторного навчання, але й ефективно їх розвивати, покращуючи рівень володіння іноземною мовою.

4. Поточний контроль рівня сформованості навичок говоріння протягом курсу.

Даний етап процесу навчання говоріння є логічним завершенням кожного блоку занять із засвоєння певної теми. Контроль сформованості навичок говоріння, так само, як і попередній тренувальний етап не може відбуватися без онлайн зустрічі викладача і слухачів. Даний контрольний захід може проводитись як у вигляді індивідуального інтерв'ю, коли слухач підключається до заняття у заздалегідь запланований час, так і зі всією групою разом, у вигляді сесії запитань-відповідей чи обговорення низки питань слухачами в невеликих групах, які викладач може контролювати. Організація і проведення контролю рівня сформованості навичок говоріння в умовах дистанційного навчання відбувається за тими ж етапами і з урахуванням тих же принципів, що й при аудиторному навчанні. Засобами контролю є спеціально підготовлені контрольні завдання, які складаються з інструкції щодо їх розв'язання та мовного і мовленнєвого матеріалу, що вивчали слухачі впродовж певного періоду. Контрольні завдання

повинні включати лише той матеріал, який вивчався і засвоєння якого підлягає контролю. [7, 17] При підготовці завдань викладач має дотримуватись програмних вимог до кількісних і якісних параметрів фонетичного, лексичного, граматичного матеріалу, а також до видів мовленнєвої діяльності, до характеру змісту текстів, запитань, тематики творчих завдань тощо.

Підсумковий контроль.

Для ефективної організації та проведення контролю необхідно чітко уявляти об'єкти контролю, які виступають критеріями оцінки рівня володіння іншомовною усною мовленнєвою діяльністю. Якщо завданням контролю є визначення рівня володіння студентами іншомовною діяльністю, то об'єктами контролю виступають мовленнєві навички і вміння, які забезпечують успішність організації цієї діяльності. Отже об'єктами контролю є слухо-вимовні, лексичні, граматичні навички (лінгвістична компетенція) та вміння здійснювати мовленнєву діяльність в говорінні з урахуванням лінгвокраїнознавчих та соціокультурних особливостей цих видів, мовленнєвої діяльності (комунікативна компетенція). Підсумковий контроль може проводитись як в кінці кожного модулю навчання, так і в кінці всього курсу. Контроль говоріння проводиться в сукупності із контролем інших видів мовленнєвої діяльності, а саме, читання, аудіювання і письма, які не потребують онлайн зустрічі із викладачем, проводяться у вигляді тестів (читання, аудіювання), написання листа, повідомлення, есе чи рапорту (письмо).

При контролі говоріння онлайн зустріч з викладачем обов'язкова. Ми наголошуємо на необхідності індивідуального усного опитування з використанням наочності для перевірки в адекватній формі мовленнєвих механізмів, мовленнєвої реакції, характеру паузації, ситуативності висловлювань, змістовності висловлювань, правильності оформлення думки в кожного окремого слухача. Фронтальне опитування, можливе на етапі проміжного контролю, не дає можливості об'єктивно оцінити слухача за критеріями,

визначеними програмою дистанційної дисципліни. Підсумковий контроль є заключним етапом процесу оволодіння навичками говоріння в рамках теми чи курсу і демонструє результат процесу дистанційного навчання.

Висновки. Застосовуючи даний п'ятиступеневий алгоритм роботи зі слухачами в процесі дистанційного навчання говоріння в процесі вивчення іноземної мови, слухач максимально зберігає двосторонній контакт зі слухачами, що є обов'язковою умовою навчання говоріння. Формування навичок і вмінь, необхідних для процесу усної комунікації можливе виключно за умови виконання комунікативних завдань і подолання комунікативних задач і викликів. Це можливо тільки за умови створення умов для

онлайн зустрічей, де викладач може організувати цей процес, і основною задачею викладача є підбір такої платформи для навчання, яка зможе зробити процес зустрічей і спілкування максимально наближеними до процесу навчання в аудиторії. Підготовчий етап слухачі можуть опановувати самостійно, і ключовими факторами ефективності даного етапу є рівень самодисципліни слухача, продуманий алгоритм подачі матеріалу від простого до складного і постійний зв'язок викладача і слухачів через спільні групи з месенджерах. Всі інші етапи потребують онлайн зустрічей із застосуванням технологічних можливостей платформ для інтенсифікації процесу говоріння і збільшення часу говоріння кожного окремого слухача.

Список використаних джерел

1. Siemens, G. (2004). *Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age*
2. Escobar, P. S., & Morrison, A. (2020). Online teaching placement during the COVID-19 pandemic in Chile: challenges and opportunities. *European Journal of Teacher Education*, 43(4), 587–607. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/02619768.2020.1820981>
3. Дуніна І. М. (2004). Платформи дистанційного навчання в університетах Франції. *Науковий вісник Донбасу*. № 4, 1-8. <https://onlineradiobox.com/at/?lang=ru>
4. Концепція розвитку дистанційної освіти в Україні. <https://bzl.cprpp.org.ua/koncepciya-rozvitku-distancijnoi-osviti-v-ukraini-10-38-36-24-01-2022/>
5. Zhang (2018). Development and implementation of interactive teaching video system. *Television Technology*. Vol. 42, № 12, 100–105.
6. Форостюк І. В. (2017). Використання платформи moodle в процесі викладання іноземних мов у нелінгвістичних вищих навчальних закладах. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*, №31, 191 – 193. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Nvmgu_filol_2017_31%283%29__51
7. Coniam, D. (2014). *English Language Education and Assessment*. Singapore: Springer Science and Bussiness Media.
8. Angelianawati, L. (2018). Being An Englishteacher In Industrial Revolution 4 . 0: An Overview About Roles, Challenges, and Implications. 11(3), 307–316. <http://ejournal.uki.ac.id/index.php/jdp/article/view/896/732>

References

1. Siemens, G. (2004). *Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age*
2. Escobar, P. S., & Morrison, A. (2020). Online teaching placement during the COVID-19 pandemic in Chile: challenges and opportunities. *European Journal of Teacher Education*, 43(4), 587–607. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/02619768.2020.1820981>
3. Dunina I. M. (2004). Platformy dystantsiinoho navchannia v universytetakh Frantsii [The Platforms of Distance Learning in the Universities of France]. *Naukovyi visnyk Donbasu*. № 4, 1-8. <https://onlineradiobox.com/at/?lang=ru> (in Ukrainian)
4. Kontsepsiia rozvitku dystantsiinoi osvitu v Ukraïni [The Concept of Development of Distance Education in Ukraine]. <https://bzl.cprpp.org.ua/koncepciya-rozvitku-distancijnoi-osviti-v-ukraini-10-38-36-24-01-2022/> (in Ukrainian)
5. Zhang (2018). Development and implementation of interactive teaching video system. *Television Technology*. Vol. 42, № 12, 100–105.
6. Forostiuk I. V. (2017). Vykorystannia platform moodle v protsesi vykladannia inozemnykh mov u nelinehivistychnykh vyshchykh navchalnykh zakladykh [The Use of LMS Moodle in the Process of Foreign Language

Teaching in Non-linguistic Higher Educational Establishments]. Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu, №31, 191 – 193. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nvmgu_filol_2017_31%283%29__51 (in Ukrainian)

7. Coniam, D. (2014). English Language Education and Assessment. Singapore: Springer Science and Bussiness Media.

8. Angelianawati, L. (2018). Being An Englishteacher In Industrial Revolution 4 . 0: An Overview About Roles, Challenges, and Implications. 11(3), 307–316. <http://ejournal.uki.ac.id/index.php/jdp/article/view/896/732>

Summary

Kraiova O. senior teacher, National Defence University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskyi

Tsybaniuk T. senior teacher, National Defence University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskyi

FEATURES OF THE ORGANIZATION OF STUDIES FOR THE DEVELOPMENT OF ORAL PRODUCTIVE ACTIVITIES (SPEAKING) IN THE CONDITIONS OF DISTANCE EDUCATION

Introduction The development of speaking skills involves interpersonal contact, and the conditions of distance learning limit the teacher in the possibilities of realizing the main condition for the development of oral speaking skills - staying in the same space and establishing emotional and cognitive contact with students.

The concept of live presence is very important for overcoming the speech barrier, direct control of the situation in pair and group work, the teacher's quick reaction to situations when students try to avoid their participation in the speaking process. Thus, this work will present an algorithm for working with a group, the use of which can effectively influence the development of speaking skills in distance learning conditions.

Purpose The aim of the article is to introduce the algorithm, which can effectively influence the development of speaking skills in distance learning conditions and preserve the atmosphere of interpersonal contact, intensify the process of oral communication and maximize the speaking time of each student.

Methods During the research, such methods as the analysis of theoretical sources, the study and generalization of the experience of organizing students' work using information technologies, and the analysis of the technical capabilities of the Moodle platform were used.

Originality It is known that the growing role of electronic means of communication and tools in the process of learning a foreign language, the need to be able to work in a team and possess the skills of social interaction force us to review traditional educational models and implement electronic improvements and learning in cooperation not as a means, but as a goal in the process of distance learning. The transition from the classroom to the distance form of education primarily requires the development of new algorithms for the organization of the development of oral communicative competence in students.

Conclusion Applying this five-step algorithm for teaching speaking remotely, the student maintains contact with a teacher and other students, which is a mandatory condition for learning speaking. The formation of skills and abilities necessary for the process of oral communication is possible only under the condition of performing communicative tasks and overcoming communicative challenges. This is possible only if online conditions allow to organize this process, and the main task of a teacher is to select appropriate distance learning platform. Students can master the preparatory stage on their own, and the key factors for the effectiveness of this stage are the level of self-discipline of the student, a well-thought-out algorithm for presenting studying material, and constant communication through messengers between a teacher and students. All other stages require online meetings in which the technological capabilities of the platforms allow to intensify the speaking process and increase the speaking time of each individual student.

Key words: distance learning; teaching speaking; organization of the learning process; communicative approach; communicative competence.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 13.02.23.

Мороз В. М. начальник Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України
<https://orcid.org/0000-0003-3363-3712>

ПОНЯТТЯ "ДЕПЕРСОНАЛІЗАЦІЯ" ЯК АКТУАЛЬНА ПРОБЛЕМА СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

У статті аналізуються погляди науковців-психологів на сутність і зміст деперсоналізації та розгляд цього поняття на основі різних підходів і чинників. Визначається актуальність дослідження зазначеної проблеми в світлі світових глобалізаційних, урбанізаційних трансформаційних процесів, професійної діяльності людей, що є наслідками взаємопов'язаної дії та взаємодії таких систем: "людина-людина"; "людина-суспільство". Застосовується системний підхід для обґрунтування деперсоналізації як складного, багатовимірного поняття, пов'язаного з психологічною структурою людини, її стійкістю, впливом зовнішніх і внутрішніх чинників в умовах соціуму. Показується та обґрунтовується вплив деперсоналізації на професійну діяльність особистості.

Ключові слова: особистість; деперсоналізація; психологічна структура; стійкість; професійна деформація; деструктивність; вигорання; ургентна адикція.

Вступ. Глобалізаційні світові процеси, зумовлені географічними, історичними, воєнно-політичними, економічними, соціальними, психологічними, інформаційними, етнічними, міжконфесійними, культурологічними та іншими чинниками, урбанізація суспільств є наслідками взаємопов'язаної дії та взаємодії таких систем: "людина-людина"; "людина-суспільство"; "суспільство-людина-суспільство"; "суспільство-людина-суспільство-людина" тощо. Трансформаційні процеси, які при цьому мають місце, відбуваються під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників різної природи [17]. Для суспільств зазначені процеси характеризуються такими різновидами проявів: 1) динамічним продуктивним розвитком; 2) застієм; 3) занепадом, хаосом, дисипацією. Людина в таких взаємопов'язаних обставинах зазнає психологічних структурних змін в напрямках: 1) інтелектуального, творчого розвитку; 2) посереднього стану; 3) деградації, деформації, деперсоналізації. Людський чинник (розвиток людського капіталу) в наведених вище системах, по-перше, є важливим пріоритетом національних інтересів України та забезпечення національної безпеки [9], по-друге, – визначальним, оскільки впливає на професійну діяльність фахівців у різних ієрархічних функціональних рівнях

соціуму, по-третє, – недостатньо дослідженням щодо всіх напрямів формування та розвитку психологічної структури особистості, її деформації, впливу, зокрема, на професійну діяльність, а в цілому – на суспільні трансформаційні процеси. В першу чергу, це стосується поняття "деперсоналізація" – поняття складного, системного, різноманітного, неоднозначного в трактуваннях учених-психологів, фізіологів, клініцистів і практиків.

Теоретичне підґрунтя. Теоретико-методологічну основу дослідження деперсоналізації складають наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених з таких напрямів:

– психологічна структура особистості (Б. Ананьєв, П. Анохін, Г. Гарднер, П. Гончарук, О. Ковальов, К. Левін, О. Леонтьєв, О. Лосєв, С. Максименко і С. Мул, А. Маслоу, Г. Олпорт, Ф. Перзл, К. Платонов, А. Петровський, В. Рибалка, К. Роджерс, С. Рубінштейн, К. Спенс, Ю. Трофімов);

– психологічна стійкість особистості (Л. Божович, В. Варваров, В. Зінченко, О. Когут, Г. Крамаренко, П. Корчемний, Є. Левенець, А. Мещеряков, Г. Нікіфоров, А. Петровський, А. Ребер, О. Тімченко, С. Філіпов, В. Чудновський);

– психолого-фізіологічний аспект деперсоналізації (М. Акімова, Л. Васерман,

О. Василенко, І. Влох, М. Воронов, Р. Голант, О. Голубков, К. Гуревіч, Л. Дюга, Д. Ескіроль, М. Кабанов, Б. Карвасарський, Є. Корольова, Р. Кришабер, Л. Лурія, А. Меграбян, В. Менделєвич, К. Мутє, В. Мясіщев, О. Напрєєнко, Ю. Нуллер, А. Смулевич, Н. Творогова, Дж. Моро Тур, Д. Фарбер, Г. Яковлев);

– деперсоналізація як складова професійних деформацій особистості (Л. Айснер, С. Безносков, М. Білова, О. Богдан, С. Джейксон, К. Дорошенко, С. Дружилов, Е. Зеєр, Р. Кастілію, Г. Коваль, Н. Козіна, М. Конюхов, А. Маркова, Н. Март'янова, К. Мухіна, Б. Перлман, О. Полякова, М. Рубцова, Л. Сурженко, Е. Симанюк, Б. Хартман, Е. Хартман, Л. Чутко, Н. Шаталова);

– вигорання, деформація, деградація, деструктивність особистості (А. Абрамова, М. Агапова, Р. Айсін, А. Баккер, Ф. Березін, В. Бойко, М. Борисова, В. Бурикін, А. Бунк, Ф. Вілюнас, Н. Водоп'янова, Г. Греєф, С. Грінсберг, С. Джексон, Т. Донских, Л. Колтунович, Т. Кокс, О. Конт, К. Кондо, П. Лілієнфельд, М. Лодердейл, Е. Маєр, А. Махлач, Л. Морроу, В. Орел, Б. Перлман, Г. Роберте, О. Рогова, А. Серебрякова, Г. Сельє, Е. Симанюк, Г. Фраунбергер, Г. Фрейденбергер, Е. Фромм, Е. Хартман, В. Шаурелі, К. Черніс);

– ургентна адикція (А. Артемчук, А. Голева, Н. Дмитрієва, І. Зелєнко, Г. Єгорова, Є. Ільїн, К. Карпан, В. Ляудіс, Б. Мандель, В. Міллер, Н. Моргунова, А. Рудійко, В. Слюсарь, Г. Старшенбаум, К. Стволигін, Н. Тассі, О. Шибко).

Метою статті є висвітлення поглядів вітчизняних і зарубіжних учених-психологів, фізіологів на сутність і зміст поняття "деперсоналізація".

Методи дослідження: теоретичні: аналіз, синтез, порівняння та узагальнення даних психологічної, фізіологічної наукової літератури з проблеми дослідження – з метою вивчення актуальності досліджуваної проблеми, висвітлення поглядів, що мають місце в дослідженнях учених-психологів, фізіологів; системний підхід, експертна думка – для обґрунтування деперсоналізації як складного, багатовимірного поняття,

пов'язаного з психологічною структурою людини, її стійкістю, впливом зовнішніх і внутрішніх чинників в умовах професійної діяльності та соціуму.

Результати та обговорення.

Психологічні складові структури особистості та її психологічна стійкість разом із зовнішнім і внутрішнім впливом середовища, суспільства, професійної діяльності є визначальними в набутті людиною стану деперсоналізації чи її початкових ознак.

Психологічна структура особистості знайшла ґрунтовне відображення в наукових публікаціях ряду вчених-психологів з різним ступенем деталізації. Найбільш відомими та обґрунтованими є моделі О. Ковальова [5, с. 70], К. Платонова [10], С. Максименка і С. Мула [7], В. Рибалки [13, с. 116].

Однією з найусталеніших у психології є структура особистості, розроблена О. Ковальовим. На ній ґрунтується низка теоретичних і емпіричних досліджень із психології особистості; до неї адаптують усі особистісні властивості та на її підставі класифікують методологічний апарат вивчення особистості. Аналізуючи структуру особистості, О. Ковальов зауважує, що вона складна, багатогранна й динамічна та містить такі складові: самосвідомість, спрямованість, здібності, характер, темперамент.

Важливою в психологічній науці є структура особистості К. Платонова. На відміну від одновимірної структури О. Ковальова, структура особистості К. Платонова є двовимірною. Як перший рівень у структурі вчений розглядає динамічну функціональну структуру особистості, яка містить чотири підструктури: спрямованість, досвід, форми відображення, біологічна обумовленість. Другий рівень структури особистості – це характер та здібності (характер – це каркас особистості, а здібності – властивість, яка виявляється в зіставленні з певною діяльністю).

Двовимірною є й сучасніша психологічна структура особистості, яку запропонували С. Максименко та С. Мул. З огляду на сучасні наукові дані в контексті

генетичного підходу, на думку авторів, є підстави виокремлювати в особистості п'ять підструктур (структурних одиниць): біопсихічну, індивідуальні особливості психічних процесів, досвід, спрямованість, здібності. Зазначені підструктури, крім підструктури здібностей, відповідають тим, що формують перший вимір особистісних складових за К. Платоновим – динамічну функціональну структуру особистості. Проте, такий розгляд особистості, вважають учені, не цілком відображає її структуру. Особистість має ще й інші якості, які за своєю сутністю є "одиницями аналізу" (гранями), однаками. На відміну від перелічених, вони значно динамічніші (плинні), ніж структурні, тому не мають окремої "локалізації" – вони охоплюють особистість загалом. Йдеться про внутрішній світ особистості, характер і психічні стани, які утворюють другий вимір властивостей у структурі особистості.

Тривимірну структуру особистості розробив В. Рибалка. Особистість у його концепції розглянуто як складну систему, у якій диференційовано й інтегровано психічні властивості, що розвиваються в індивіди під впливом соціальних факторів в умовах здійснення ним діяльності та спілкування з іншими людьми. На думку вченого, системна психологічна структура особистості має три базові виміри: перший – соціально-психолого-індивідуальний (спілкування, спрямованість, характер, самосвідомість, досвід, інтелектуальні процеси, психофізіологічні властивості; другий – діяльнісний (потребнісно-мотиваційні, інформаційно-пізнавальні, цілеутворювальні, результативні, емоційно-почуттєві); третій – генетичний, що визначає рівень розвитку властивостей особистості, її задатків і здібностей на певному етапі становлення індивіда як особистості (задатки, властивості, здібності). Аналіз і синтез системної психологічної структури особистості, на думку автора, потрібно здійснювати з урахуванням рівнів узагальнення та конкретизації щодо наведених вище вимірів.

Важливою складовою структури особистості є її психологічна стійкість, яка займає особливе місце в психологічній науці, оскільки кардинально впливає на стабільність та безпеку суспільства, людини в професійній діяльності, а також в ризиконебезпечних умовах і ситуаціях, і розглядається дослідниками з різних позицій: якостей особистості; функціональних аспектів якості; властивість, що впливає на характер діяльності; інтегральної, комплексної характеристики, що включає різні психологічні, фізіологічні та організаційно-поведінкові компоненти.

Автори психологічного словника [11, с. 234] під психічною стійкістю розуміють цілісну, інтегральну якість особистості, що проявляється в її здатності оптимально відображати дійсність в складних, в тому числі і стресових ситуаціях.

О. Левенець під психологічною стійкістю розуміє цілісну характеристику особистості, що забезпечує її надійність у фруструючих та стресових ситуаціях [6 с. 143].

На думку О. Когут, стресостійкість (психологічна стійкість) – це важлива системно-інтегративна властивість особистості, яка забезпечує прогнозованість біопсихологічних реакцій на стрес; оптимізацію соціокультурних та організаційно-поведінкових стратегій подолання надскладних та надзвичайних ситуацій у професійній діяльності. Стресостійкість утворюють такі складові: психофізіологічна, емоційно-комунікативна, когнітивна, ціннісно-вольова, які знаходяться в причинно-наслідковому співвідношенні та утворюють цілісну структурну організацію особистості [4, с. 59].

Викладені погляди учених-психологів щодо психологічної структури особистості, психологічної стійкості особистості в умовах професійної діяльності, впливу та взаємовпливу зовнішніх і внутрішніх чинників складають основу для дослідження сутності та змісту поняття "деперсоналізація".

Перші публікації щодо синдрому деперсоналізації (як симптоматики

відчуження відчуттів власного тіла) належать французьким психіатрам (Дж. Ескіроль, 1838 р.; Дж. Моро Тур, 1840). Значний внесок в дослідження зазначеної проблеми зробив Р. Кришабер шляхом опису 38 клінічних спостережень. Пізніше Л. Дюга (1898. р.), К. Мутье (1910 р.) термін "деперсоналізація" ввели в обіг психіатрії і опублікували спільну монографію "Деперсоналізація", в якій узагальнили досвід вивчення деперсоналізації за всі попередні роки. Подальші дослідження клінічного синдрому деперсоналізації містяться в роботах Б. Карвасарського, А. Меграбяна, В. Менделевича, Р. Голант, К. Гуревича, А. Смулевич, О. Напресенка, Ю. Нуллера, Д. Фарбера та ін.

Розглянемо проблему деперсоналізації в світлі сучасних науково-психологічних поглядів, психолого-професійних деформацій і деструкцій.

У словникових джерелах наводяться такі визначення деперсоналізації:

– від лат. de – заперечення та persona – особистість, особа – розлад самосвідомості особистості, втрата свого "Я", виникнення ефекту відчуження від своїх думок, почуттів, дій [11, с. 71];

– порушення самосвідомості особистості, що супроводжується відчуженням деяких або всіх психічних процесів; почуття зміни чи втрати, відчуження або роздвоєння власного "Я" [12, с. 275];

– емоційний розлад, у якому відзначається втрата контакту зі своєю особистісною дійсністю, дереалізація, супроводжувана почуттям відчуженості та нереальності пережитого досвіду [8];

– порушення самосвідомості особистості, що супроводжується відчуженням її психічних властивостей; виразність при цьому коливається від приглушеності, бляклості самосвідомості до відчуження думок, почуттів, уявлень [2, с. 141].

Сутнісні особливості та прояв деперсоналізації стали предметом досліджень ряду вчених-психологів.

В підручнику "Психіатрія" деперсоналізація визначається як стан, при

якому порушується усвідомлення свого психічного та фізичного "Я", власні думки сприймаються відчуженими від особистості; як правило, деперсоналізація розвивається на фоні тих або інших дереалізаційних розладів [14, с. 25].

Р. Кастіліо трактує деперсоналізацію в якості захисного механізму – засобу захисту від почуття провини, болючих афектів, конфліктів, внутрішніх особистісних протиріч [15].

Б. Перлман, Е. Хартман визначили деперсоналізацію як одну з трьох складових професійної деформації, відзначили прихований характер даного явища, що виявляється у внутрішньому роздратуванні [16, с. 60].

Автори статті [1, с. 115] вважають, що "деперсоналізація проявляється у деформації відносин з іншими людьми. Це повна чи часткова втрата інтересу до людини – суб'єкта професійної діяльності, що є неприпустимим для представників професії людина-людина".

Традиційно деперсоналізацію поділяють на такі види: 1) аутопсихічну (втрата адекватного сприйняття психічних процесів (повна або часткова); втрата емоцій, відчуття зниження пам'яті, труднощі з концентрацією уваги) 2) соматопсихічну (характеризується проблемами в сприйнятті свого тіла та його відчуттів) 3) аллопсихічну (спотворене сприйняття зовнішнього світу).

До теперішнього часу єдиного підходу та чіткого трактування феномена деперсоналізації немає. Представники різних психіатричних, психологічних шкіл використовують цей термін для позначення різних симптомокомплексів психічних розладів. Деякі в рамках деперсоналізації розглядають тільки відчуження психічних процесів, в інших випадках термін використовується ширше – включаються порушення уявлення про схему тіла, психічні автоматизми, дежавю тощо.

Більшість фахівців схиляється до того, що синдром деперсоналізації / дереалізації розвивається під дією стрес-фактора у взаємодії з особливостями індивідуальної моделі реагування суб'єкта на психотравматичну ситуацію чи

психосоматичний стан. Практично у всіх відомих випадках появи симптомів даного порушення самосвідомості передувало наявність у особистості сильної розгубленості, тривоги, страху, неспокою.

Значним фактором ризику виникнення синдрому деперсоналізації є певні риси характеру індивідуума, психологічна структура особистості. Люди, схильні до даного синдрому, часто володіють завищеними домаганнями, переоцінюють свої можливості, не враховують при цьому будь-яких об'єктивних обставин, а, не отримавши бажаного і не відчуваючи сил для подальшої боротьби, відгороджуються від власного "Я", відчувають, що втратили колишні особистісні якості.

Синдром деперсоналізації (симптомокомплекс) може включати в себе наступні основні відчуття особистості:

- явні, виражені зміни особистості, поява у людини рис, раніше їй не властивих або навпаки, зникнення того, що було їй завжди притаманне;

- відсутність або притуплення емоційного сприйняття природи, оточуючого середовища;

- відчуття відсутності думок в голові, втрата професійних навичок;

- зменшення здатності до запам'ятовування;

- притуплення простих почуттів, таких як почуття образи, злісті, співчуття, радості;

- відсутність самого поняття "настрій" (настрою як би не існує);

- відчуття уповільненої течії або повної зупинки часу;

- утруднення образного уявлення, образного мислення

- притуплення або відсутність больової, тактильної, температурної, смакової, пропріоцептивної чутливості тощо (соматопсихічна деперсоналізація).

З огляду на викладене вище, найбільш ймовірні фактори ризику появи симптомів деперсоналізації – це такі:

- вплив негативних зовнішніх чинників;

- спадкова схильність до патологічної тривоги, низька стресостійкість;

- гостре або хронічне перенапруження організму;

- недосипання, хронічна втома і неможливість відновити сили;

- вимушена або усвідомлена самотність;

- психосоматичні розлади;

- алкоголізм, наркоманія;

- фізичне чи психоемоційне навантаження в професійній діяльності;

- тривале перебування в ризиконебезпечних умовах і зонах.

Таким чином, висвітлено погляди науковців на психологічний і клініко-психіатричний аспекти деперсоналізації особистості як симптому (ознака, що трапляється) та синдрому (комплекс органічно пов'язаних між собою ознак, об'єднаних єдиним механізмом виникнення та розвитку).

Інший аспект деперсоналізації, що став предметом дослідження вчених-психологів, – це професійна деформація особистості. При цьому професійні деформації часто розглядаються як прояви дезадаптації особистості фахівця (порушення здатності або повна нездатність пристосовуватися до умов середовища, до форм професійної (трудової) діяльності внаслідок психосоматичних розладів).

У сучасній психологічній науці відсутня єдина точка зору на сутність та структуру професійних деформацій, деструкцій.

Професійна деформація (від лат. *deformatio* – спотворення) – вид емоційно-когнітивного спотворення, що виникає під впливом професійної діяльності.

Деструктивність (від лат. руйнування, порушення нормальної структури чогось) – негативне ставлення людини до самої собі або до інших і поведінка, що відповідає цьому відношенню.

У загальному сенсі під деструктивними змінами особистості будемо розуміти патологічний процес руйнування структури особистості або окремих її елементів. Основними формами деструктивних змін особистості є такі: патологічна деформація особистісних потреб та мотивів, деструктивні зміни характеру та темпераменту, порушення

трудової, вольової регуляції поведінки, наростання аутизму, формування неадекватної самооцінки та порушення міжособистісних відносин тощо.

Зарубіжні психологи виділяють три складових професійних деформацій: 1) емоційне і / або фізичне виснаження, деперсоналізація, знижена робоча продуктивність (Perlman, Hartman, 1982); 2) емоційне виснаження, деперсоналізація, редукція особистих досягнень (Maslach, Jackson, 1986); 3) психоемоційне виснаження, особистісне віддалення, деформації професійної мотивації (Father, 2000). У чотирехфакторній моделі професійних деформацій виділяють емоційне виснаження, деперсоналізацію і редуковані персональні досягнення, але деперсоналізацію поділяють на деперсоналізацію, пов'язану з роботою, і деперсоналізацію, пов'язану з реципієнтами (тут деперсоналізація означає негативне ставлення до клієнтів, до професійної діяльності та її предмету) (Firth, Mims, 1985; Iwanicki, Schwab, 1986) [17].

З викладеного вбачається, що науковці відзначають чотири види прояву професійних деформацій, а саме:

- загальнопрофесійні;
- спеціальні професійні;
- професійно-типологічні;
- індивідуалізовані деформації/

Перші три види прояву професійних деформацій в системах "людина-людина", "людина-суспільство" відносяться до деформації психологічної структури особистості, четвертий вид – це деформація діяльності та трудової поведінки особистості. Як вбачається, існує взаємозв'язок між особистістю та трудовою діяльністю. Дійсно, оскільки особистість формується та розвивається в діяльності, то в певному сенсі можна говорити про особистість як наслідок особливостей діяльності. Разом з тим, поява деформацій особистості не є неминучим наслідком умов роботи, а пов'язана з неконструктивністю професійного стилю та рольових установок і багато в чому доступна корекції. Дія факторів ризику в діяльності сама по собі неоднозначна і може (як і будь-який стресогенний вплив), призводити як до

деформацій, так і до зростання потенціалів стійкості та життєздатності особистості. З іншого боку, характеристики особистості впливають на особливості реалізації діяльності. При цьому деформації поведінки та діяльності можуть розглядатися як зовнішній прояв деформацій особистості.

В контексті депрофесіоналізації, професійних деформацій особистості науковці розглядають і таке поняття як "вигорання". При цьому, незважаючи на велику кількість досліджень, у сучасній науці немає єдиного трактування цього поняття.

Вигорання вченими розглядається за таких семіотичних підходів:

- наслідок перевтоми на роботі (Г. Фрейденбергер);
- вплив комплексу стресогенних чинників (А. Абрамова, В. Бойко, А. Махлач);
- невиправдання рольових очікувань (М. Лодердейл);
- втрата ефективності діяльності (К. Черніс);
- різновиди стресу (К. Кондо, Е. Маєр);
- як особистісна деформація (Н. Водоп'янова, А. Махлач, В. Шауфелі);
- як вироблений особистістю механізму психологічного захисту (В. Бойко, Р. Кастілло, Н. Козіна, Л. Чутко);
- патологічна реакція внаслідок тривалих професійних стресів середньої інтенсивності (Л. Морроу).

Цілком слушно, на нашу думку, Л. Колтунович [3, с. 43] зазначеним семіотичним підходам щодо формування та розвитку вигорання надає таку узагальнену класифікацію:

1) інтерперсональний підхід (соціально-психологічний, міжособистісний); основними детермінантами вигорання вважаються асиметрія відносин у континуумі "професіонал-суб'єкт діяльності", специфіка самої роботи у соціальній сфері, що відрізняється великою кількістю перевантажуючих психіку контактів з різними людьми;

2) індивідуальний (індивідуально-психологічний, інтраперсональний) підхід; у якості основних детермінант вигорання виокремлюються особливості емоційної та

мотиваційної сфер особистості, зокрема, невідповідність між дуже високими очікуваннями від роботи та дійсністю, з якою спеціалісту щодня доводиться зіштовхуватися;

3) організаційний (організаційно-психологічний) підхід; причинами вигорання визначаються чинники професійного середовища (особливості організаційної структури, режим діяльності, стиль керівництва, недостатня підтримка та автономія, рольові конфлікти, неадекватний чи недостатній зворотний зв'язок з керівництвом тощо).

На наш погляд, з урахуванням викладеного, різновидом деперсоналізації (депрофесіоналізації, професійних деформацій, вигорання, деструкцій тощо) є ургентна адикція як психолого-фізіологічний синдром з певними симптомами, що в цілому характерні для всіх розглянутих вище понять. Поняття "ургентний" у найбільш загальному розумінні трактується як "такий, що потребує негайних дій чи відповіді". Адиктивна поведінка – форма деструктивної поведінки особистості, обумовлена відповідною адикцією та спрямована на уникнення реальності за допомогою спеціальної зміни свого психічного стану.

Ургентна адикція, як залежність від певних чинників, деформує психологічну структуру особистості, блокує доступ до наявних резервів організму, пригнічує функції нервової системи та психіки, чим суттєво та негативно впливає на професійну діяльність фахівців. Саме тому теоретичне обґрунтування сутності понять "ургентна адикція", "ургентність" є важливим завданням на шляху до ідентифікування та подальшої класифікації ургентних інструментів щодо запобігання та профілактики зазначених психологічних розладів особистості.

Висновки:

1. Трансформаційно-турбулентні процеси, що відбуваються в світі, є наслідками як продуктивної, так і репродуктивної діяльності людей, тому дослідження деперсоналізації, вигорання, ургентної адикції, депрофесіоналізації, деформації, деструкції особистості, її

формування та розвитку завжди були і залишаються актуальними проблемами психологічної науки.

2. Деперсоналізація, як заперечення особистості, її деформація, деструкція в такому контексті тотожна поняттям "вигорання", "ургентна адикція" зі своїми, притаманними ним, симптомокомплексами. Спільними ознаками для зазначених понять є такі: вплив зовнішніх і внутрішніх чинників; деформація психологічної структури особистості; психосоматичні розлади; наявність певних симптомів і синдромів; вплив на професійну діяльність.

3. Деперсоналізація та її різновиди за сутністю та змістом є складними, інтегрованими поняттями, не мають однозначного трактування в дослідженнях науковців і розглядаються ними на основі семіотичних підходів щодо психологічної структури особистості, її свідомості та різних форм професійної діяльності в соціумі, факторів ризику.

4. Важливим предметом дослідження вчених-психологів став інший аспект деперсоналізації – це депрофесіоналізація, професійна деформація діяльності та трудової поведінки особистості в системах "людина-людина", "людина-суспільство" під впливом дії та взаємодії внутрішніх (психосоматичні розлади, неготовність і нездатність особистості до професійної діяльності, небажання професійно самовдосконалюватися, наполегливо та якісно трудитися за обраним професійним напрямом тощо) і зовнішніх чинників (несприятливі умови на ринку праці, складності з працевлаштуванням, конфліктність колективів, проблеми з необґрунтованими вимогами та компетентністю керівників, низька оплата праці тощо).

5. Деперсоналізація та її різновиди як чинники депрофесіоналізації, деформації особистості потребують подальшого теоретичного та прикладного обґрунтування, пошуку ефективних інструментів щодо забезпечення продуктивного функціонування систем "людина-людина", "людина-суспільство" на мікро-макро рівнях життєдіяльності суспільств.

Список використаних джерел

1. Білова М.Е., Коваль Г.Ш., Дорошенко К.Ю. (2022) Психологічний феномен професійної деформації особистості: теоретичний аспект // *Журнал "Габітус"*. Вип. 41.
2. Блейхер В.М., Крук И.В. (1995) Толковый словарь психиатрических терминов. Київ.
3. Колтунович Т.А. (2016) Психологічні умови корекції професійного вигорання вихователів дитячих навчальних закладів: дис. кандидата псих. наук: 19.00.07. ДВНЗ "Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника".
4. Когут О.О. (2021) Психологія стресостійкості особистості: дис.доктора психол. наук: 19.00.07. Переяслав: Університет Григорія Сковороди.
5. Ковалев А.Г. (1981) Психологическая структура личности / *Общая психология* / Под ред. В.В. Богословского. М.: Просвещение.
6. Левенець О.А. (2014) Принципи розвитку психологічної стійкості працівників органів внутрішніх справ при виконанні професійної діяльності у ризиконебезпечних ситуаціях // *Юридична психологія та педагогіка*. 2014. № 1.
7. Максименко С.Д., Мул С.А. (2009) Структура особистості: теоретико-методологічний аспект // *Проблеми сучасної психології*. Вип. 6. Ч. 1.
8. Oxford dictionary of psychology (2014) URL: <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780199534067.001.0001/acref-9780199534067;jsessionid=110B35552F3F275179256C24F865DEB6>
9. Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020>.
10. Платонов К.К. (1986) Структура и развитие личности. М.: Наука.
11. Психологічний словник (2007) / Авт.-уклад. В.В. Синявський, О.П. Сергєєнкова / За ред. Н.А. Побірченко. К.
12. Психиатрический энциклопедический словарь (2003) / Й.А. Стоянов, М.Й. Стоименова, П.Й. Коева и др. К.: МАУП.
13. Рибалка В.В. (2000) Психологічна структура особистості / *Психологія: підручник* / [Ю.Л. Трофімов, В.В.Рибалка, П.А. Гончарук та ін.; за заг. ред. Ю.Л. Трофімова]. Київ: Либідь.
14. Сонник Г.Т., Напреєнко О.К., Скрипніков А.М. (2003) Психіатрія: підручник. К.: "Здоров'я".
15. Castillo R.J. (1990). Depersonalization and meditation // *Psychiatry*. Vol. 53.
16. Perlman B., Hartman E.A. (1982). Burnout: Summary and future research // *Human Relations*, № 35(4).
17. Prikhodko Yu.I. (2022). Fundamentals of theory and methodology for the study of the transformation of systems of various origins / *Journal of Scientific Papers "Social Development and Security"*, Vol. 12, No. 1.

References

1. Bilova M.E., Koval H.Sh., Doroshenko K.Iu. (2022). Psykholohichniy fenomen profesiinoyi deformatsii osobystosti: teoretychnyi aspekt [Psychological phenomenon of professional personality deformation: theoretical aspect] // *Zhurnal "Habitus"*. Vyp. 41. (in Ukrainian).
2. Bleikher V.M., Kruk I.V. (1995). Tolkovii slovar psikhiatricheskikh terminov. [An explanatory dictionary of psychiatric terms] Kiyv. (in Ukrainian).
3. Koltunovych T.A. (2016). Psykholohichni umovy korektsii profesiinoho vyhorannia vykhovateliv dytiachykh navchalnykh zakladiv. [Psychological conditions for correction of professional burnout of teachers of children's educational institutions]. dys. kandydata psyk. nauk: 19.00.07. DVNZ "Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka". (in Ukrainian).
4. Kohut O.O. (2021). Psykholohiia stresostiikosti osobystosti [Psychology of personality stress resistance] : dys.doktora psykhol. nauk: 19.00.07. Pereiaslav: Universytet Hryhoriia Skovorody. (in Ukrainian).
5. Kovalev A.G. (1981). Psikhologicheskaya struktura lichnosti. [Psychological structure of personality] / *Obshchaya psikhologiya* / Pod red. V.V. Bogoslovskogo. M.: Prosveshchenie. (in Russian).
6. Levenets O.A. (2014). Pryntsypy razvytku psykholohichnoyi stiykosti pratsivnykiv orhaniv vnutrishnikh sprav pry vykonanni profesynoyi diyal'nosti u ryzykonebezpechnykh sytuatsiyakh [Principles of development of psychological stability of employees of internal affairs bodies when performing professional activities in risky situations] // *Yuridichna psikhologiya ta pedagogika*. № 1. (in Ukrainian).
7. Maksymenko S.D., Mul S.A. (2009). Struktura osobystosti: teoretyko-metodolohichniy aspekt [Personality structure: theoretical and methodological aspect] // *Problemy suchasnoi psykholohii*. Vyp. 6. Ch. 1. (in Ukrainian).
8. Oxford dictionary of psychology (2014) URL: <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780199534067.001.0001/acref-9780199534067;jsessionid=110B35552F3F275179256C24F865DEB6>
9. Pro Stratehiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy [About the National security strategy of Ukraine]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 14.09.2020 № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020> (in Ukrainian).

10. Platonov K.K. (1986) *Struktura i razvitie lichnosti*. [Structure and development of personality] M.: Nauka, (in Russian).
11. *Psykholohichniy slovnyk* (2007) [Psychological dictionary] / Avt.-uklad. V.V. Syniavskiy, O.P. Serhieienkova / Za red. N.A. Pobirchenko. K., 336 s. (in Ukrainian).
12. *Psikhiatricheskii entsiklopedicheskii slovar* (2003) [Psychiatric encyclopedic dictionary] / Y.A. Stoyanov, M.I. Stoimenova, P.I. Koeva i dr. K.: MAUP. 1200 s. (in Ukrainian).
13. Rybalka V.V. (2000). [Psychological structure of personality] *Psykholohichna struktura osobystosti / Psykholohiia: pidruchnyk* / [Yu.L. Trofimov, V.V. Rybalka, P.A. Honcharuk ta in.; za zah. red. Yu.L. Trofimova]. Kyiv: Lybid. (in Ukrainian).
14. Sonnyk G.T., Naprieienko O.K., Skrypnikov A.M. *Psykhiatriia: pidruchnyk*. [Psychiatry: textbook] K.: "Zdorovia", 2003. (in Ukrainian).
15. Castillo R.J. (1990). Depersonalization and meditation // *Psychiatry*. Vol. 53.
16. Perlman B., Hartman E.A. (1982). Burnout: Summary and future research // *Human Relations*, № 35(4).
17. Prikhodko Yu.I. (2022). Fundamentals of theory and methodology for the study of the transformation of systems of various origins / *Journal of Scientific Papers "Social Development and Security"*, Vol. 12, No. 1.

Summary

Moroz V. M. chief of the Scientific-Research Center for
Humanitarian Problems of the Armed Forces of Ukraine

THE CONCEPT OF "DEPERSONALIZATION" IS CURRENT THE PROBLEM OF MODERN PSYCHOLOGY

Introduction. Globalization and urbanization of societies are the results of interrelated action and interaction of systems such as man-to-man, man-to-society. Simultaneously occurring transformational processes take place under the influence of external and internal factors of various nature. The human factor in the above systems is, firstly, decisive as it affects the professional activity of experts, and secondly, it is insufficiently researched in all areas of shaping and developing the psychological structure of a personality, its deformation, its impact on the professional activity in particular and on social transformation processes in general. Above all, it concerns the concept of "depersonalization".

Purpose. The purpose of the article is to highlight the views of domestic and foreign psychologists on the essence and content of the concept of "depersonalization".

Methods: theoretical methods: analysis, synthesis, comparison and generalization of the data found in the psychological scientific literature on the research problem – in order to study the relevance of the researched issue, highlight the views that emerge in the research done by psychologists; systematic approach, expert opinion – to substantiate the depersonalization as a complex, multidimensional concept related to the psychological structure of a person, its stability, the influence of external and internal factors in terms of professional activity and society.

Originality. For the first time, the relevance of the study of the issue of depersonalization is determined in the light of the globalization, urbanization transformation processes, professional activity of people which are the consequences of an interconnected action and interaction of such systems as man-to-man, man-to-society. Based on the systemic approach, the depersonalization is substantiated as a complex, multidimensional concept related to the psychological structure of a person, its stability, the influence of external and internal factors in the society which has considerable theoretical and practical significance.

Conclusion. Depersonalization is a complex structured substance. It manifests itself through the individual characteristics of the personality, its stability, active self-organization and should be studied based on systems theory, general and applied psychology, neuropsychology, pedagogy, physiology, molecular biology, genetics, and quantum theory.

Psychological components of the personality structure and its psychological stability, together with the external and internal influence of the environment, society, and professional activity, are decisive in the acquired state of depersonalization or its initial signs, namely: the disorder of the self-awareness of the personality, the loss of one's "I", the emergence of the effect of alienation from one's thoughts, feelings, and actions; a person's loss of contact with everyday life which leads to their perception thereof as a dream and to the impression that all their thoughts and actions are beyond their control. Varieties of depersonalization include burnout, urgent addiction, deformation of a person and its destruction.

The main areas of further research on depersonalization are as follows: formation and development of stress resistance; self-development of personal willpower, leadership qualities, systematic and creative thinking; optimization of self-management.

Key words: personality; depersonalization; psychological structure; stability; professional deformation; destructiveness; burnout; urgent addiction.

Received/Поступила: 20.03.23.

Мороз Л. І. доктор психологічних наук,
професор, Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

<https://orcid.org/0000-0003-2840-6689>

Діхтяренко С. Ю. кандидат психологічних наук,
доцент, Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

<https://orcid.org/0000-0003-4506-1221>

СУБ'ЄКТ-СУБ'ЄКТНА ВЗАЄМОДІЯ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

У статті розглянуто специфічні характеристики педагогічної взаємодії, що організована за принципами гуманістичного підходу як значущої умови вільного розкриття творчого потенціалу суб'єктів освітнього процесу. Обґрунтовано та висвітлено ті психологічні ефекти міжособистісного впливу під час педагогічної взаємодії, що сприятливо позначаються на формуванні творчих здібностей учасників освітнього процесу. Представлено результати емпіричного дослідження, що доводить визначну роль побудови суб'єкт-суб'єктної моделі взаємодії між викладачами та студентами у забезпеченні їх творчого робочого самопочуття під час занять.

Ключові слова: творчі здібності; особистісний потенціал; соціальний вплив; педагогічне спілкування; суб'єкт-суб'єктна взаємодія; самореалізація; творче робоче самопочуття.

Вступ. Аксиоматична цінність людської особистості зумовлює необхідність зорієнтованості усіх сфер життя на визнання, утвердження, вільне розкриття її творчого потенціалу та самобутності. Невід'ємною феноменологічною ознакою особистісного рівня функціонування людини є сформована потреба у творчості, в активному перетворенні оточуючої дійсності, що стає можливим завдяки психологічним механізмам проєкції, екстеріоризації та об'єктивізації власних внутрішніх змістів. У зв'язку з цим цілком логічним є припущення про те, що цілеспрямована, організована та інтенсивна стимуляція творчого початку здобувачів вищої освіти виступає важливою детермінантною їх прогресивного особистісного розвитку, що, у свою чергу, є значущою умовою гармонійного функціонування індивіда у всіх царинах людської активності та суспільної діяльності, його вагомим внеску у життя суспільства, особистої та професійної самореалізації. За своїм цільовим призначенням осередками такої активізації творчих здібностей нового покоління фахівців мають бути заклади

вищої освіти, основним покликанням яких, окрім здобуття певного фаху, є створення умов для всестороннього розвитку суб'єктів навчання. Скажімо навіть більше: ефективне здобуття спеціальності та формування фахівця неможливе без прогресивного, всестороннього особистісного розвитку, глибинний механізм якого полягає у поглинанні та присвоєнні надбань людської цивілізації, підвищенні рівня загальної ерудованості та планомірному плеканні ціннісної світоглядної позиції, що особливо актуально для фахівців гуманітарного профілю, професійна діяльність яких буде пов'язана з постійним міжособистісним спілкуванням. При цьому заклад вищої освіти виступає унікальним майданчиком, що дозволяє студентів апробувати власні здібності, ресурси та потенції, формує його готовність до творчого перетворення власного життя та здійснення суспільно значущих вчинків.

З огляду на викладене, цілком виправданим є зміщення спрямованості сучасних українських вишів з формування інструментально-прикладних вмінь, що забезпечують виключно функціонально-компетентнісну спроможність до

реалізації професійної діяльності, на плекання та творення гармонійної, розвиненої, внутрішньо багатой особистості майбутнього фахівця, що значно розширює ареал та можливості його самореалізації. Це свідчить про визнання на державному рівні постулату безумовної цінності особистості здобувача освіти, необхідність опори на її творчу активність в освітньому процесі. З огляду на це можна стверджувати, що ми переживаємо важливий період переходу від теоретичної розробки особистісного підходу в освіті, що передбачає реалізацію суб'єкт-суб'єктної моделі педагогічного спілкування, до його емпіричного впровадження у практику освітнього процесу. Реформи, спрямовані на прогресивну гуманізацію сфери освіти, надають можливість здійснювати дослідницький моніторинг ефектів впливу суб'єкт-суб'єктної моделі взаємин викладача та студента на різні аспекти їх функціонування, зокрема на активізацію їх творчого потенціалу.

Елементарною «одиницею» освітньої комунікації є діада «викладач-студент». Саме якість її функціонування визначає успішність створення умов особистісного розвитку здобувачів освіти. Викладач у цій діаді виступає провідником культурного соціального впливу, що визначає рівень психоемоційного самопочуття студентів під час заняття, активізує репродуктивний або творчий режим їх навчально-пізнавальної діяльності. Можна припустити, що орієнтація викладача на суб'єкт-суб'єктну взаємодію зі здобувачами освіти створює специфічні умови для виникнення спільного творчого робочого самопочуття та вільного творчого самовираження під час педагогічного спілкування, перевірки якого і буде присвячено дану статтю. Адже невід'ємною рисою організації освітнього процесу за суб'єкт-суб'єктною парадигмою є взаємовплив суб'єктів освітнього процесу під час педагогічної взаємодії. Мова йде про двосторонній, реципрокний характер соціального впливу у діаді «викладач-здобувач освіти». Різниця принципова: якщо традиційна освітня парадигма, розглядаючи здобувача

освіти у якості об'єкта педагогічного та виховного впливу, визнавала односторонній вплив викладача на студента, надаючи важелі суб'єктності тільки викладачу як агенту впливу, то особистісний підхід розширює горизонти специфічної соціальної взаємодії в освіті, що відбувається у процесі педагогічного спілкування, та стверджує, що цей вплив має взаємний характер. В результаті суб'єкт-суб'єктної педагогічної взаємодії змінюється не тільки здобувач освіти, але і викладач.

Актуальність дослідження суб'єкт-суб'єктної взаємодії як чинника розвитку творчих здібностей полягає ще й у тому, що спроможність майбутнього фахівця творчо підходити до вирішення професійних завдань безпосередньо визначає варіативність та свободу дій у процесі професійної активності, значно підвищуючи якість виконання своїх посадових обов'язків.

Метою статті є розгляд специфічних характеристик педагогічної взаємодії, що організована за принципами гуманістичного (особистісного, суб'єкт-суб'єктного) підходу як значущої умови вільного розкриття творчого потенціалу суб'єктів освітнього процесу; обґрунтування та висвітлення тих психологічних ефектів міжособистісного впливу у процесі педагогічного спілкування, що позитивним чином позначаються на формуванні творчих здібностей суб'єктів освітнього процесу; шляхом реалізації емпіричного дослідження визначити роль побудови суб'єкт-суб'єктної моделі взаємодії між викладачами та студентами у забезпеченні їх творчого робочого самопочуття під час навчальних занять.

Теоретичне підґрунтя. На думку окремих науковців педагогічна взаємодія є специфічним різновидом соціального впливу, системотвірними характеристиками якого є організованість та цілеспрямованість [1]. Мова йде про особливу, завжди тематично зорієнтовану комунікацію між викладачем та здобувачами освіти у контексті та під час здійснення сумісної навчально-

пізнавальної діяльності. Її сутність полягає в такому спілкуванні учасників освітнього процесу, яке створює найкращі умови для навчальної мотивації та творчого характеру навчально-пізнавальної діяльності, забезпечує оптимальний психологічний клімат навчання, передбачає керівництво соціально-психологічними процесами в колективі академічної групи, а також дозволяє у повній мірі використовувати в освітньому процесі особистісні властивості викладача [2]. Як бачимо саме визначення педагогічного спілкування ґрунтується на його функціональній спроможності забезпечувати навчання власне як творчу діяльність здобувача освіти, що підтверджується думкою Н. Васюкової, Р. Лиман про те, що «педагогічне спілкування створює умови для реалізації потенційних сутнісних сил суб'єктів педагогічного процесу» [3, 147].

Успішність реалізації базового функціоналу педагогічного спілкування залежить від стилю педагогічного спілкування, якого дотримується суб'єкт педагогічної діяльності. Саме в ньому знаходять вираження базисні ціннісні настанови вчителя, зокрема його зорієнтованість на особистісний підхід, дотримання гуманістичних принципів реалізації освітнього процесу. У цілому стиль педагогічного спілкування тлумачиться як така характеристика професійного спілкування викладача, що виявляється в способах прийняття та реалізації рішень, пов'язаних з педагогічною взаємодією, в обраних методах та прийомах впливу на здобувачів освіти. Ця характеристика залежить від комунікативної компетентності та особистісної зрілості суб'єкта педагогічної діяльності [4].

Сумісний розвиток творчих здібностей учасників освітнього процесу забезпечується механізмами та ефектами міжособистісного впливу під час педагогічної взаємодії. В контексті нашого дослідження стимуляція та розкриття творчих потенцій як складової прогресивного особистісного становлення базується на уявленні про поступову

інтеграцію в особистість здобувача освіти таких особистісних рис, що роблять його свідомим суб'єктом пізнання. Сама ж згадана інтеграція здійснюється шляхом реалізації механізмів соціалізації у рамках соціального впливу, здійснюваного в освітньому процесі [4]. Зокрема, беручи до уваги міжособистісну природу педагогічного спілкування та, відповідно, реалізацію багатьох психологічних ефектів міжособистісного впливу у процесі його здійснення, можна говорити і про реалізацію специфічного механізму проектування як «вкладування» себе в іншого, трансляцію та передачу цінностей, принципів, особистісних властивостей викладача здобувачу освіти [4]. Це дозволяє стверджувати можливість інтенсивного розвитку творчих здібностей здобувачів освіти за умов наявності розвинених творчих здібностей у педагога. Оскільки міжособистісна взаємодія та соціальний вплив мають властивість вільно циркулювати між суб'єктами спілкування, передбачаємо, що може мати місце також і зворотний ефект, коли прояви творчості здобувачів освіти під час занять стимулюють та інтенсифікують творчі потенції викладача.

Гуманістична парадигма у її застосуванні до освітнього процесу базується на припущенні про можливість глибоких, сутнісних трансформацій особистості здобувачів освіти під впливом спеціально створеної позитивної психологічної атмосфери, що забезпечується гуманним, особистісно зорієтованим педагогом, який, виступаючи у першу чергу фасилітатором пізнавальної активності, створює необхідні психологічні передумови для вільного творчого самовираження здобувачів освіти [4].

Ідея суб'єкт-суб'єктної взаємодії в освітньому процесі в усій повноті ілюструється, описується та обґрунтовується у концептуальній моделі людиноцентрованого навчання К. Роджерса, що базується на принципах визнання цінності особистості учасників освітнього процесу, безумовного позитивного прийняття здобувача освіти,

емпатійної уваги до потреб його пізнавального та особистісного розвитку, активної емоційної підтримки та конгруєнтності в процесі педагогічної взаємодії [5]. На думку К. Роджерса як яскравого представника гуманістичного напрямку в освіті, особистісно центроване навчання виступає фундаментальною умовою інтенсивного особистісного розвитку здобувача освіти, формування його творчих здібностей, а також позитивного ставлення до педагога, навчально-пізнавальної діяльності та закладу освіти в цілому. Забезпечення атмосфери прийняття та вільного самовираження зумовлює появу відчуття радості від навчання, що, як зазначає Е. Носенко, є різновидом творчої діяльності [4, 100-101]. Директивне навчання, що виступає протилежністю особистісно зорієнтованого навчання, характеризується примусовістю, безособовістю, інтелектуалізованістю, спрямованістю виключно на засвоєння знань, що у сукупності призводить до нівелювання особистісного зростання та вільної творчої самореалізації здобувачів освіти [5]. Вміння викладача організовувати особистісну взаємодію, налагодити партнерську, рівноправну співпрацю зі студентами, визнаючи у якості безумовної цінності розвиток їх особистості, їх чеснот та позитивних індивідуально-психологічних властивостей, творчих успіхів та досягнень лежить в основі фасилітуючого типу педагогічної взаємодії, ключовими ознаками якої є забезпечення свободи, самостійності, ініціативи здобувачів освіти, сприяння їх особистісній залученості в освітній процес, перетворювального засвоєння ними навчального матеріалу як сукупності елементів особистого досвіду [4]. У цьому ключі О. Максимова зазначає, що система суб'єкт-суб'єктних взаємин в освітньому процесі полягає в його зорієнтованості на «розвиток внутрішнього світу учня, на міжособове спілкування, діалог, на допомогу в особистісному зростанні, на формування в дитини реальних оптимістичних життєвих планів,

готовності свідомо реалізовувати ці плани, здатності відповідно до гуманістичних традицій соціального досвіду будувати навколишній світ і себе» [1, 7]. Отже, впровадження суб'єкт-суб'єктної взаємодії, забезпечуючи плідну співпрацю учасників освітнього процесу як творчих та активних суб'єктів, зумовлює якнайповніше розкриття їх здібностей, задатків, талантів, робить освітній процес ефективним майданчиком для їх вираження та повної реалізації.

Для розуміння природи реалізації сумісної творчості учасників освітнього процесу у рамках суб'єкт-суб'єктної, особистісної взаємодії важливою є думка А. Бровченко про те, що навіть у режимі дистанційного навчання викладачі та студенти залишаються не тільки об'єктами і суб'єктами взаємного впливу, але також виступають творцями нового знання, що народжується в процесі педагогічної взаємодії [6]. Т. Надвинична, О. Шаюк, розвиваючи цю думку, зазначають, що творчість в освітньому процесі є таким системотвірним чинником, що об'єднує усі ключові компетенції, які мають бути сформовані у «особистості нового формату». При цьому зазначені науковці вважають, що творчий потенціал викладача ЗВО є доволі специфічним психологічним утворенням, включає складний синтез науково-педагогічних знань, здібностей і способів дій та може повноцінно реалізовуватись тільки у сприятливих психолого-педагогічних умовах [7, 75].

На думку О. Матвійчук, О. Краєвої формування творчих здібностей учасників освітнього процесу можливе за умови розвитку творчої ідентичності, процес якого має бути організований у стінах вишу. Під творчою ідентичністю авторами розуміється усвідомлення себе як творчої особистості, особистісна спрямованість на визначення та розвиток свого творчого потенціалу, інтересів, захоплень та здібностей. Сама ж творча особистість характеризується такими якостями та рисами, як виражена потреба в самоактуалізації та самоствердженні, спонтанність та чутливість, емоційна

зрілість, критичність та самостійність мислення, нонконформізм [8].

Акцентуючи увагу на високий потенціал суб'єкт-суб'єктної взаємодії у плані формування творчих здібностей учасників освітнього процесу, необхідно пам'ятати, що природа творчої активності має в своїй основі стратегію мисленнєвого комбінування, що передбачає вільне володіння навичкою цілісного сприйняття того чи іншого об'єкту в усій його багатогранності та вміння диференціації, розчленування цього ж об'єкта на окремі складові [9]. Тобто очевидним є те, що творчий процес органічно поєднує такі процеси мислення, як аналіз та синтез на вершині їх інтенсивності та продуктивності.

О. Пінська цілком слушно та доречно в контексті нашого дослідження акцентує увагу на ідеї про те, що педагогічна творчість викладача гармонійно поєднує у собі не тільки його творчу педагогічну діяльність, але і творчу навчально-пізнавальну діяльність здобувачів освіти у їх реципрокній взаємодії та взаємозв'язку, а також результати їх сумісної творчої діяльності, що стимулюють їх розвиток та саморозвиток [10]. Авторка зазначає, що ключовими ознаками творчого (на протилежності репродуктивному) режиму функціонування учасників освітнього процесу в процесі педагогічної взаємодії є прояви інтуїції, натхнення, інсайту, задоволеності від діяльності, творче переживання та осяяння, одержимість та горіння [10, 121]. Перераховані стани, за

актуалізацію яких відповідає викладач як організатор навчально-пізнавальної діяльності студентів, виступають важливою складовою моделі впливу суб'єкт-суб'єктної взаємодії на взаємне формування творчих здібностей учасників освітнього процесу. Їх виникнення під час занять свідчить про творче робоче самопочуття, в якому одночасно перебувають викладач та його студенти. Творче робоче самопочуття – це психоемоційний стан натхнення, енергійності, гармонійної, позитивної активізації усіх пізнавальних процесів, завдяки якому досягаються найкращі результати в праці та навчанні. Викладач, перебуваючи у стані творчого натхнення, отримує задоволення від роботи, «заряджає» студентську аудиторію своєю енергією та отримує відповідну віддачу. Тобто творче самопочуття викладача в суб'єкт-суб'єктному педагогічному спілкуванні опосередковується та зумовлюється творчим самопочуттям колективу здобувачів освіти.

Підсумовуючи здійснений теоретичний аналіз, можна стверджувати, що дотримання суб'єкт-суб'єктної взаємодії, що за визначенням базується на гуманістичних, особистісно зорієнтованих засадах, є важливим чинником розвитку творчих здібностей учасників освітнього процесу, що досягається завдяки реципрокній ескалації творчого робочого самопочуття викладача та студентів як важливої умови переходу з репродуктивного до творчого режиму їх функціонування (рис. 1).

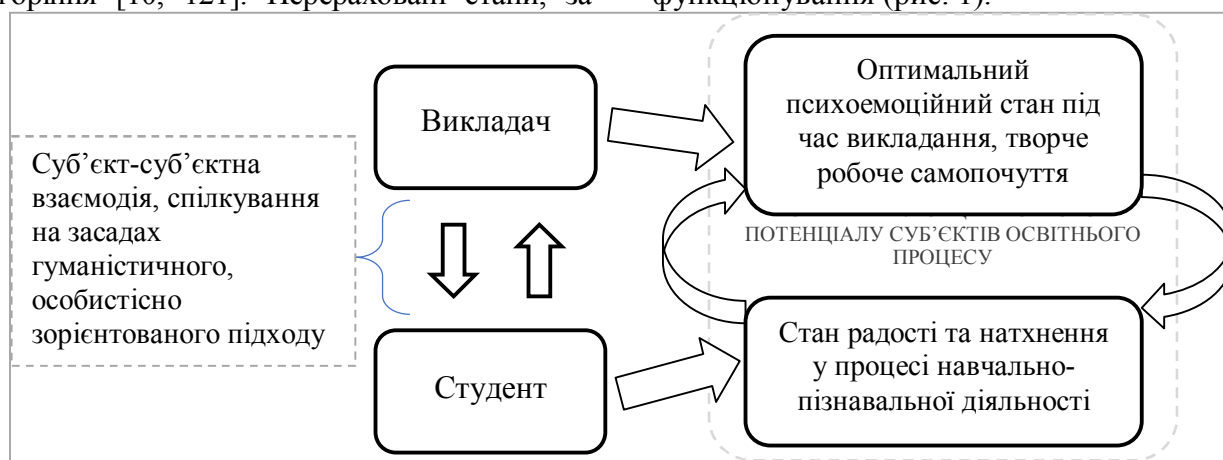

Рисунок 1. Модель реципрокної ескалації творчого робочого самопочуття суб'єктів освітнього процесу як чиннику розвитку їх творчих здібностей під час суб'єкт-суб'єктної взаємодії

Експериментальній перевірці представленої моделі присвячене проведене нами емпіричне дослідження.

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження використовувались як теоретичні, так і емпіричні методи. Теоретичні методи дослідження: аналіз, систематизація, узагальнення інформації з наукових джерел. Підсумки теоретичного дослідження представлено вище. Емпіричні методи: констатувальне дослідження за квазіекспериментальним планом, спрямоване на визначення ролі суб'єкт-суб'єктної взаємодії у формуванні творчих здібностей учасників освітнього процесу.

Емпіричне дослідження проводилось на базі Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. У ході його реалізації було сформовано дві групи досліджуваних – група педагогів та група студентів. До вибірки педагогів було включено 30 викладачів кафедри психології факультету соціальної та психологічної освіти. Студентська вибірка дослідження складалася з 45 студентів, які здобувають вищу освіту бакалаврського рівня за спеціальністю 053 «Психологія».

На першому етапі викладачів було протестовано з використанням наступного психодіагностичного інструментарію: тест «Які ваші творчі здібності» Дж. Кінчера та методика визначення стилю педагогічного спілкування. Тест Дж. Кінчера дозволив визначити творчий потенціал кожного досліджуваного викладача, підсумковий бал яких за цим параметром міг коливатися від 1 (недостатній творчий потенціал) до 10 (високий творчий потенціал) балів. У результаті діагностики за методикою визначення стилів педагогічного спілкування було встановлено провідний стиль взаємодії зі студентами, що притаманний досліджуваним викладачам. Дана методика дозволяє виявити прихильність педагога до одного з трьох класичних стилів педагогічного спілкування: авторитарного, демократичного або ліберального.

Наступний етап полягав у кластеризації вибірки педагогів одночасно за критеріями провідного стилю педагогічного спілкування та рівня

розвитку творчого потенціалу. Кластерний аналіз здійснювався за алгоритмом k-середніх у програмному застосунку SPSS 19.0. У результаті сформувалося 2 кластери педагогів з діаметрально протилежними показниками за застосованими діагностичними методиками.

При дослідницькій роботі зі студентами використовувалося розроблене нами експрес-анкетування емоційного стану та творчої активності на заняттях у виші, яке включало наступні твердження:

1) із запропонованого переліку навчальних предметів оберіть той, на заняттях з якого ваш психоемоційний стан можна охарактеризувати як позитивний (перелік предметів);

2) із запропонованого переліку предметів оберіть той, на заняттях з якого ви маєте можливість вільно реалізувати свій інтелектуальний та творчий потенціал (перелік предметів);

3) із запропонованого переліку предметів оберіть той, на заняттях з якого викладачу вдається створити творче робоче самопочуття у студентської аудиторії (перелік предметів).

До списку переліку предметів було включено ті навчальні дисципліни, які викладаються тільки педагогами, що увійшли до вибірки дослідження та по відношенню до яких було застосовано кластерний аналіз. Таким чином, студенти оцінювали заняття досліджуваних викладачів за трьома критеріями: наявність позитивного психоемоційного стану (переживання радості, натхнення) під час заняття; можливість вільного творчого самовираження під час заняття; вміння викладача створити творче робоче самопочуття у переважної більшості присутніх на занятті здобувачів освіти.

Підсумковий етап опрацювання результатів дослідження передбачав підрахунок відсоткових часток обрання студентами занять викладачів, що потрапили до різних кластерів, за кожним з перерахованих критеріїв та їх порівняння за допомогою такого статистичного методу як ϕ^* -кутове перетворення Фішера.

Результати і обговорення. У результаті кластерного аналізу, що було застосовано до вибірки викладачів, отримано два відмінних один від одного

кластерів: до першого кластеру увійшли педагоги з демократичним стилем педагогічного спілкування та високим рівнем творчого потенціалу; другий кластер включав педагогів з переважанням авторитарного або ліберального стилю педагогічного спілкування та дещо зниженими показниками сформованості творчого потенціалу (рис. 2). Необхідно зауважити, що для проведення кластерного аналізу бали, отримані викладачам за двома методиками, були спочатку переведені у нормалізовану шкалу z-оцінок.

Досить показовим є те, що результати кластеризації виглядають саме таким чином. Автоматичне формування програмним забезпеченням кластерів педагогів з описаними характеристиками фактично підтверджує наявність прямого кореляційного зв'язку між схильністю до підтримки викладачем суб'єкт-суб'єктних взаємин зі студентами (демократичний стиль педагогічного спілкування) з його високим творчим потенціалом, а також недостатнього розвитку творчих здібностей у викладачів з директивним та байдужим стилем педагогічного спілкування. Поясненням такого результату є те, що демократичний стиль спілкування для своєї успішної та стійкої реалізації вимагає від викладача значних енергетичних витрат, неабиякої винахідливості для підтримки

партнерської взаємодії зі студентами, вміння поставити себе на їх місце, зрозуміти актуальні потреби здобувачів освіти, передбачає постійний пошук нових засобів зацікавлення студентів, активізації їх пізнавальної активності. Цього не можна сказати про авторитарний та ліберальний стиль спілкування, для яких особистість студента та його потреби не є пріоритетною цінністю.

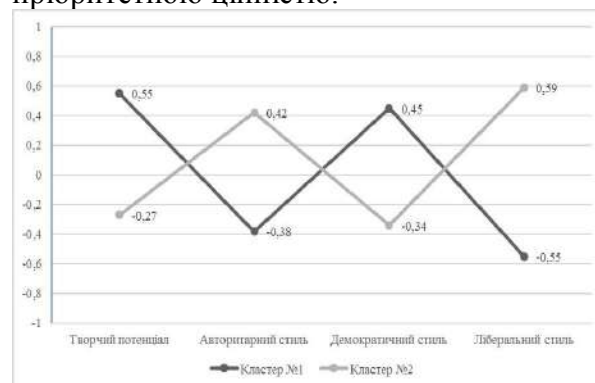

Рисунок 2. Результати кластерного аналізу вибірки викладачів за критеріями провідного стилю педагогічного спілкування та розвитку творчого потенціалу

Результати порівняння вибору досліджуваними студентами навчальних предметів, що викладаються педагогами різних кластерів, засвідчують, що здобувачі освіти під час роботи із запропонованою анкетною за кожним питанням більш часто обирали предмети, заняття з яких проводяться викладачами саме першого кластеру (табл. 1).

Таблиця 1
Результати порівняння обрання студентами навчальних предметів, що здійснювалося за допомогою авторського експрес-анкетування

№ з/п	Критерій	Відсоткова частка обрання предметів, що викладаються педагогами кластеру №1	Відсоткова частка обрання предметів, що викладаються педагогам кластеру №2	Емпіричне значення ϕ^*	p (значущість відмінностей)
1.	Переживання позитивних емоцій під час заняття	32 / 71,11%	13 / 28,89%	4,135	$p < 0,01$ Відмінності значущі
2.	Вільне творче самовираження під час заняття	38 / 84,44%	7 / 15,56%	7,210	$p < 0,01$ Відмінності значущі
3.	Творче робоче самопочуття студентської аудиторії під час заняття	27 / 60,00%	18 / 40,00%	1,910	$p < 0,05$ Зона невизначеності

Відповідно за кожним критерієм були отримані статистично достовірні відмінності, що говорить на користь того, що викладачі з демократичним, суб'єкт-суб'єктним стилем спілкування та розвиненими творчими здібностями під час проведення занять вміло та природньо створюють позитивну психологічну атмосферу, за якої студенти переживають стан радості та натхнення у процесі здійснення навчально-пізнавальної діяльності, мають можливість вільно та без страху проявляти ініціативу та активність, мотивовані до творчого самовираження, що свідчить про їх творче робоче самопочуття під час роботи на занятті з відповідної навчальної дисципліни.

Звертає на себе увагу те, що емпіричний показник ϕ^* -кутового перетворення Фішера за критерієм «Творче робоче самопочуття студентської аудиторії під час заняття», хоч і перевищує мінімальне критичне значення, що дозволяє констатувати наявність статистично достовірних відмінностей, у той же час є значно меншим, ніж відповідний показник за двома іншими критеріями. Поясненням цього явища може бути те, що зміст перших двох тверджень анкети стосується безпосереднього самого здобувача освіти, надає йому можливість охарактеризувати власний психоемоційний стан та готовність до творчих проявів під час занять з тих чи інших навчальних дисциплін. Зміст же третього критерію передбачає оцінку стану інших здобувачів освіти, на який студенти не завжди звертають увагу, не завжди можуть його адекватно оцінити і тому мали вірогідні утруднення при роботі з цим питанням, що позначилось на загальному результаті. Не дивлячись на це, фактично маємо емпірично доведену закономірність, суголосно якій творчі прояви викладача стимулюють творчу активність здобувачів освіти, яка у свої чергу зміцнює та стимулює творчу, продуктивну спрямованість педагога та спонукає його до подальших педагогічних звершень.

Отже, у результаті проведеного емпіричного дослідження бачимо

переконливе підтвердження представленої на рис. 1 моделі взаємного розвитку творчих здібностей учасників освітнього процесу в умовах їх суб'єкт-суб'єктної, особистісно зорієнтованої взаємодії.

Висновки. Здійснене теоретико-емпіричне дослідження дозволяє зробити ряд важливих висновків. По-перше, педагогічна взаємодія являє собою різновид соціального впливу, у процесі якого відбуваються сутнісні особистісні зміни усіх учасників освітнього процесу завдяки механізмам проектування внутрішніх змістів одного індивіда в іншого.

По-друге, оскільки міжособистісна взаємодія та соціальний вплив мають властивість вільно циркулювати між суб'єктами спілкування, має місце явище стимулювання та інтенсифікації творчих потенцій викладача під впливом творчих проявів здобувачів освіти.

По-третє, гуманістична парадигма в освітньому процесі, що реалізується шляхом організації суб'єкт-суб'єктної взаємодії, покликана сприяти глибоким, сутнісним трансформаціям особистості здобувачів освіти під впливом спеціально створеної позитивної психологічної атмосфери, що забезпечується гуманним, особистісно зорієнтованим педагогом, який, виступаючи у першу чергу фасилітатором пізнавальної активності, створює необхідні психологічні передумови для вільного творчого самовираження здобувачів освіти. Впровадження суб'єкт-суб'єктної взаємодії, забезпечуючи плідну співпрацю учасників освітнього процесу як творчих та активних суб'єктів, зумовлює якнайповніше розкриття їх здібностей, задатків, талантів, робить освітній процес ефективним майданчиком для їх вираження та повної реалізації.

По-четверте, ознаками творчого режиму функціонування учасників освітнього процесу в процесі педагогічної взаємодії є прояви інтуїції, натхнення, інсайту, задоволеності від діяльності, творче переживання та осяяння, виникнення яких свідчить про їх творче робоче самопочуття.

По-п'яте, нами емпірично доведено, що суб'єкт-суб'єктна взаємодія виступає важливим чинником взаємного розвитку творчих здібностей учасників освітнього процесу, що досягається завдяки реципрокній ескалації творчого робочого самопочуття викладача та студентів як важливої умови переходу з репродуктивного до творчого режиму їх

функціонування в освітньому середовищі.

Перспективи подальших досліджень можуть бути пов'язані з подальшим розкриттям та конкретизацією психологічних ефектів та механізмів впливу суб'єкт-суб'єктної взаємодії на особистісний розвиток здобувачів освіти, окремі його аспекти, у тому числі і формування їх творчого потенціалу.

Список використаних джерел

1. Максимова, О. (2012). Суб'єкт-суб'єктна взаємодія у виховному процесі. О. Максимова, М. Федорова (Ред.), *Методичні засади реалізації особистісно орієнтованого виховного процесу в сучасних освітніх закладах*: збірник науково-методичних праць (с. 7-15). Житомир: ФОП Левковець.
2. Гаркавець, С., & Волченко, Л. (2021). Спілкування в педагогічному процесі : навчальний посібник. Житомир: ТОВ «Видавничий дім «Бук-Друк».
3. Васюкова, Н., & Лиман, Р. (2018). Етика і толерантність науково-педагогічного працівника як моральні принципи культури педагогічного спілкування. *Вісник Національного університету оборони України*, 1(49), 144-149.
4. Носенко, Е., & Труляєв, Р. (2014). Позитивні цінності як чинник особистісного розвитку суб'єктів навчання : монографія. Київ: «Освіта України».
5. Rogers, C., & Freiberg, H. (1994). *Freedom to learn*. New York: Maxwell Macmillan Inter.
6. Бровченко, А. (2020). Можливості інтерактивної взаємодії студентів та викладачів у процесі дистанційного навчання з позиції особистісного підходу. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Серія: Психологія, Том 31(70), №4, 183-190.
7. Надвинична, Т., & Шаюк, О. (2022). Специфіка розвитку творчого потенціалу в системі професійної компетентності викладача ЗВО. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Серія: Психологія, Том 33(72), №3, 71-76.
8. Матвійчук, О., & Краєва, О. (2022). Проблема формування ідентичності в підлітковому віці у контексті розвитку творчої особистості. *Вісник Національного університету оборони України*, №1(65), 64-71.
9. Литвинчук, Л. (2020). Стимуляція творчої активності суб'єктів освітнього простору як технологія забезпечення психологічного здоров'я. *Вісник національного університету оборони України*, №3(56), 70-75.
10. Пінська, О. (2021). Теоретичні засади проблеми педагогічної творчості. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*, 1(5), 21-23.

References

1. Maksymova, O. (2012). Subiekt-subiektna vzaiemodiia u vykhovnomu protsesi [Subject-subject interaction in the educational process]. O. Maksymova, M. Fedorova (Red.), *Metodychni zasady realizatsii osobystisno oriietovanoho vykhovnoho protsesu v suchasnykh osvitnikh zakladakh*: zbirnyk naukovo-metodychnykh prats (s. 7-15). Zhytomyr: FOP Levkovets. (in Ukrainian)
2. Harkavets, S., & Volchenko, L. (2021). Spilkuвання v pedahohichnomu protsesi : navchalnyi posibnyk [Communication in the pedagogical process]. Zhytomyr: TOV «Vydavnychiy dim «Buk-Druk». (in Ukrainian)
3. Vasiukova, N., & Lyman, R. (2018). Etyka i tolerantnist naukovo-pedahohichnoho pratsivnyka yak moralni pryntsypy kultury pedahohichnoho spilkuвання [Ethics and tolerance of a scientific and pedagogical worker as moral principles of the culture of pedagogical communication]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*, 1(49), 144-149. (in Ukrainian)
4. Nosenko, E., & Truliaiev, R. (2014). Pozytyvni tsinnosti yak chynnyk osobystisnoho rozvytku subiektiv navchannia : monohrafiia [Positive values as a factor in the personal development of subjects of study]. Kyiv: «Osvita Ukrainy». (in Ukrainian)
5. Rogers, C., & Freiberg, H. (1994). *Freedom to learn*. New York: Maxwell Macmillan Inter.
6. Brovchenko, A. (2020). Mozhlyvosti interaktyvnoi vzaiemodii studentiv ta vykladachiv u protsesi dystantsiinoho navchannia z pozytsii osobystisnoho pidkhodu [Possibilities of interactive interaction of students and teachers in the process of distance learning from the position of a personal approach]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho*. Serii: Psykholohiia, Tom 31(70), №4, 183-190. (in Ukrainian)
7. Nadvynychna, T., & Shaiuk, O. (2022). Spetsyfika rozvytku tvorchoho potentsialu v systemi

profesiinnoi kompetentnosti vykladacha ZVO [The specifics of the development of creative potential in the system of professional competence of the teacher of higher education institutions]. Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriya: Psykholohiia, Tom 33(72), №3, 71-76. (in Ukrainian)

8. Matviichuk, O., & Kraieva, O. (2022). Problema formuvannia identychnosti v pidlitkovomu vitsi u konteksti rozvytku tvorchoi osobystosti [The problem of identity formation in adolescence in the context of the development of a creative personality]. Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy, №1(65), 64-71. (in Ukrainian)

9. Lytvynchuk, L. (2020). Stymuliatsiia tvorchoi aktyvnosti subiektiv osvithnoho prostoru yak tekhnolohiia zabezpechennia psykholohichnoho zdorovia [Stimulation of creative activity of subjects of the educational space as a technology for ensuring psychological health]. Visnyk natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy, №3(56), 70-75. (in Ukrainian)

10. Pinska, O. (2021). Teoretychni zasady problemy pedahohichnoi tvorchosti [Theoretical foundations of the problem of pedagogical creativity]. Aktualni problemy psykholohii v zakladakh osvity, 1(5), 21-23. (in Ukrainian)

Summary

Moroz L. doctor of psychological sciences, professor,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

Dikhtyarenko S. candidate of psychological sciences,
associate professor, Pavlo Tychyna Uman
State Pedagogical University

SUBJECT-SUBJECT INTERACTION AS THE BASIS OF FORMING THE CREATIVE SKILLS OF EDUCATIONAL PROCESS PARTICIPANTS

Introduction. An integral feature of the personal level of human functioning is the formed need for creativity, for active transformation of the surrounding reality. In this regard, it is quite logical to assume that purposeful, organized and intensive stimulation of the creative beginnings of students of higher education is an important determinant of their progressive personal development, which, in turn, is a significant condition for the harmonious functioning of an individual in all areas of human activity and social activities. According to their purpose, higher education institutions should be centers of such activation of creative abilities of a new generation of specialists.

Purpose. Consideration of the specific characteristics of pedagogical interaction organized according to the principles of a humanistic (personal, subject-subject) approach as a significant condition for the free disclosure of the creative potential of the subjects of the educational process; through the implementation of an empirical study, determine the role of building a subject-subject model of interaction between teachers and students in ensuring their creative working well-being during training sessions.

Methods. Analysis, systematization, generalization of information from scientific sources, ascertaining research according to a quasi-experimental plan, aimed at determining the role of subject-subject interaction in the formation of creative abilities of participants in the educational process. Psychodiagnostic toolkit: J. Kincher's "What are your creative abilities" test, method of determining the style of pedagogical communication, express questionnaire of emotional state and creative activity in higher education classes.

Originality. Scientific novelty consists in the fact that for the first time a model of reciprocal exhalation of the creative working well-being of the subjects of the educational process is proposed as a factor in the development of their creative abilities during subject-subject interaction. Practical significance of the research consists in the possibility of applying the obtained results when planning and conducting psychocorrective measures aimed at developing the creative abilities of participants in the educational process.

Conclusions. Subject-subject interaction is an important factor in the mutual development of the creative abilities of the participants of the educational process, which is achieved due to the reciprocal escalation of the creative working well-being of the teacher and students as an important condition for the transition from the reproductive to the creative mode of their functioning in the educational environment. Prospects for further research consist in the disclosure and specification of psychological effects and mechanisms of the influence of subject-subject interaction on the personal development of students of education, its individual aspects, including the formation of their creative potential.

Keywords: creative abilities; personal potential; social influence; pedagogical communication; subject-subject interaction; self-realization; creative work well-being.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Recelved/Поступила: 20.02.23.

Полтєва Н. В. слухачка кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил) гуманітарного інституту, Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського
<https://orcid.org/0009-0009-0898-4984>

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЛІДЕРСТВА У КОМАНДИРІВ ВІЙСЬКОВИХ ПІДРОЗДІЛІВ ЗС УКРАЇНИ

В статті проаналізовані психологічні засади розвитку лідерських якостей у командирів військових підрозділів Збройних Сил України, які визначають провідну функціональну роль лідерства у командирів, найбільше впливаючи на загальну ефективність її функціонування через утвердження нових моделей поведінки, процедур, принципів і цінностей. Лідерство відображає здатність командира до самостійного й адекватного узгодження зовнішніх і внутрішніх умов діяльності для досягнення оптимального способу вирішення професійних завдань.

Ключові слова: лідерство; лідер; військовий керівник; військово-професійна діяльність; військовослужбовець; командир військового підрозділу.

Вступ. У вік інформації, коли інтелект, професіоналізм, творчість, інтуїція, лідерські засади стають головним ресурсом особистості лідера – командира військового підрозділу Збройних Сил України, ефективність його керівної діяльності залежать від особистісних засад лідерських якостей. Пошук нових шляхів удосконалення військового лідерства, розвиток психологічних засад лідерства. Однак, в умовах російсько-української війни та реалізації стратегічного курсу держави на приєднання до європейської спільноти, її безпекових структур Збройним Силам України потрібні компетентні фахівці з лідерськими якостями, які спроможні виконувати завдання із захисту держави, діяти спільно із підрозділами країн-членів НАТО. Тому, для кожного військовослужбовця – прояв лідерства, захищаючи Україну в бойовій обстановці – є одним із головних завдань. Щоб зробити це успішно, кожний військовий повинний розвивати характер і професіоналізм, досягаючи досконалості насамперед розвиваючи психологічні засади а зокрема свої лідерські якості, особливо якщо військовослужбовець є командиром підрозділу.

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні психологічних засад розвитку лідерських якостей у командирів

військових підрозділів Збройних Сил України.

Теоретичне підґрунтя. Питома вага наукових знань щодо феномену лідерства постійно зростає. Також, аналіз наукових досліджень теоретичних обґрунтувань щодо проблематики психологічних засад розвитку лідерських якостей у вітчизняної та зарубіжної наукової літератури показало, що основним домінантом лідерства набувають нові значення. Особливий інтерес до проблеми лідерства посилюється у зв'язку з широким розповсюдженням професії менеджера і зростанням ролі організаційного управління (В. Алещенко, В. Осьодло, О. Хміляр, О. Бойко, М. Пірен, М. Бесєдін, О. Нестуля, С. Нестуля, І. Грищенко, Л. Карамушка, П. Хайтов, О. Кокун Д. Віллінк, Б. Уоррен Дж., та ін.).

Методи дослідження. Для з'ясування психологічних засад розвитку лідерських якостей у командирів військових підрозділів Збройних Сил України у статті використано аналіз та узагальнення наукових результатів, отриманих у ході дослідження природи лідерських якостей особистості.

Результати й обговорення. Сучасні дослідження проблематики лідерства, говорять нам про те, що технології формування лідерських якостей особистості в управлінні розроблені

недостатньо. Отже, оскільки в сучасності існує об'єктивна потреба в лідерстві, проблема формування лідерських якостей в управлінській діяльності є актуальною. Ефективне лідерство є одним із управлінських компонентів, який сприяє максимальній оптимізації процесу управління.

Аналіз наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних вчених, щодо феномену лідерства, свідчать про визначну роль самовдосконалення та саморегуляції у військового лідера, який діє в екстремальних умовах, оскільки забезпечує можливість виховання особистості, здатної самостійно приймати рішення, формувати й довізначати завдання у відповідності до вимог складних, мінливих ситуацій й завдяки цьому досягати поставлених цілей, таким чином феномен лідерства ґрунтується на авторитеті керівника.

В умовах сьогодення існує велика потреба у командирах з лідерськими якостями, особливо в процесі реформування Збройних Сил України та переходу на стандарти НАТО. У військовій сфері сьогодні відчувається гостра потреба оволодіння офіцерським складом сучасними соціально-психологічними методами і технологіями військового управління [1].

Військове лідерство витлумачується як процес організації та керування малою соціальною групою, який сприяє досягненню спільної групової мети в мінімальні терміни з максимальним ефектом, детермінований пануючими в суспільстві соціальними відносинами. Лідерство залишається ключовим компонентом забезпечення професійної діяльності під час виконання завдань за призначенням.

Актуальність теми полягає у тому, що в умовах сьогодення існує велика потреба у розвитку психологічних засад лідерства які містять в собі за основу саме лідерські якості, які необхідно розвивати. На цей час питання психологічних засад розвитку лідерства у командирів військових підрозділів Збройних Сил України є дуже актуальним та вимагає скорішого

вивчення та вирішення проблемних питань щодо нестачі командирів з лідерськими якостями, що негативно впливає на ефективність управління підрозділами Збройних Сил України та управлінської діяльності в цілому.

На заміну «лідерам-героям» мають прийти скромні, але амбіційні щодо завдань організації лідери, які здатні розкрити потенціал і розвивати лідерські здібності. Дж. Коллінз називає таких керівників «лідерами п'ятого рівня». Лідери нової парадигми мають мислити і діяти в координатах і категоріях цінностей, поступаючись особистими інтересами й гординою [2, 3].

Д. Віллінк офіцер «Морських котиків» ВМС, вважає що можна розвинути у собі лідерські якості, насправді усі люди мають як сильні, так і слабкі сторони, і точнісінько, як спортсмени удосконалюють свої фізичні якості, можна розбудовувати когнітивні здібності, треба постійно працювати над собою, розвиваючи лідерські якості. Здатність свідомо та впевнено будувати та керувати своїми професійними планами з розумінням і прийняттям як можливостей, так і обмежень є однією з найважливіших функцій особистості лідера як командира військового підрозділу [4].

Так, систему поглядів щодо військового лідерства у Збройних Силах України, основні принципи його розвитку, стандарти, рівні, цінності, чесноти, властивості характеру і базові компетентності військових лідерів, визначено у Доктрині розвитку військового лідерства у Збройних Силах України. Управління (менеджмент) у військах (силах) підтримує стабільність і контрольованість процесів та моніторинг результатів діяльності, а військове лідерство стимулює позитивні зміни, зосереджуючись на натхненні і взаємодії з особовим складом. Ефективність командування у ЗС України досягається шляхом поєднання командирами (начальниками) процесів управління і лідерства. На цей час питання психологічних засад розвитку лідерства у командирів військових підрозділів

Збройних Сил України є дуже актуальним та вимагає скорішого вивчення та вирішення проблемних питань щодо нестачі командирів з лідерськими якостями, що негативно впливає на ефективність управління підрозділами Збройних Сил України та управлінської діяльності в цілому. Відповідно до “Доктрини розвитку військового лідерства у Збройних Силах України” може бути реалізоване на особистісному (безпосередньому), організаційному і стратегічному рівнях [5].

В. Алещенко звертає увагу на те що, лідерство, як феномен, впливає на наше життя взагалі щоденно, незалежно від нашого розуміння або від того, подобається нам це або ні. Це фундаментальне положення розуміння світу і нашого положення в ньому.

М. Пірен, розглядає типи лідерів і керівників, якості й управлінські ролі керівника, елітарне лідерство. Лідерство – універсальний феномен суспільного буття. Це і спричинило проблеми лідерської діяльності, які стали ключовими для досягнення організаційної ефективності та ефективного реалізації себе. Лідерство і керівництво – тісно пов’язані між собою поняття, проте їх не слід ототожнювати чи протиставляти [6].

Лідерство залишається ключовим компонентом забезпечення професійної діяльності як окремих військовослужбовців різних категорій, так і органів військового управління, військових частин (підрозділів) під час виконання завдань за призначенням, не дивлячись на різноманіття визначень та методів реалізації.

Важливо виділити одну з психологічних засад розвитку лідерських якостей командира військового підрозділу – виробництво новоутворень, тобто спрямованість на саморозвиток, що включає принаймні два рівні. До першого рівня належать лідерські якості, що визначають загальний напрям і сферу розгортання процесів розвитку, тобто стосуються сфери потенцій розвитку. Другий рівень утворюють розвивальні лідерські якості, які виконують функцію

засобів спрямованого розвитку. Так, лідерська настанова офіцера на формування у себе певних рис особистості, потрібних, наприклад, для успішної професіоналізації або реалізації особистісних прагнень, визначає вибір конкретних ситуацій поведінки і діяльності, формує механізм гальмування властивостей, що суперечать цій настанові, і механізми мобілізації функціональних ресурсів організму, що підвищують чутливість офіцера до певних зовнішніх дій. Проблематику стосовно психологічних засад розвитку лідерських якостей у професійній практиці військовослужбовця, у тому числі командирів військових підрозділів, порушено у працях, що стосуються професійного становлення, психології професіоналізму, професійної придатності, професійного самовизначення [7; 8; 9].

Узагальнивши різні підходи до визначення поняття “лідер”, ми будемо його розуміти як члена групи, що виконує основну роль в організації спільної діяльності та регулюванні взаємостосунків, за яким група визнає право приймати рішення в значущих ситуаціях, яким добровільно підкоряються всі члени групи. Лідерський ресурс доповнює формальні владні повноваження керівника та підвищує успішність реалізації ним управлінських функцій. Будучи лідером, керівник має можливість впливати на процеси самоорганізації колективу, зближувати індивідуальні та групові інтереси його членів, а також більш повно представляти їх інтереси і потреби у зовнішніх інстанціях. Це, в свою чергу, позитивно позначається на емоційній атмосфері, в якій складаються і протікають взаємини між підлеглими, сприяє підвищенню згуртованості колективу, робить керівника більш успішним у вирішенні та попередженні міжособистісних конфліктів в його підрозділі. У той же час відсутність у керівника лідерських якостей справляє демотивуючий вплив на співробітників, негативно відбивається на стані морально-психологічного клімату в колективі та

ефективності спільної діяльності його членів [10].

Таким чином, військове лідерство – це рух вперед та розвиток, як елемент бойової сили у поєднанні з управлінням та інформацією, забезпечує виконання завдань в ході операцій (бойових дій). [13].

Щодня військовий лідер має справу із новими викликами, він повинен бути гнучким та адаптивним, завжди володіти останньою інформацією, бути належно підготовленим. Сила і примус при лідерстві часто замінюються спонуканням і натхненням. В результаті лідерського підходу дія ґрунтується на прийнятті людьми вимог лідера без явного або прямого прояву влади. Здатність лідера впливати на людей дає йому можливість використовувати владу та авторитет, що отримуються від його підлеглих [15].

Таким чином, рівень військового лідерства визначається посадовими функціональними обов'язками, а особистісний (безпосередній) рівень військового лідерства визначається особистісною характеристикою командира військового підрозділу.

Стосовно особистісний (безпосередній) лідерських якостей Д. Віллінк пропонує п'ять основних думок:

1) одне з головних умінь лідера – здатність абстрагуватися від деталей поточної ситуації та побачити загальну картину. Але водночас не втратити зв'язок із ситуацією;

2) основа ефективного лідерства у будь-якій сфері – правила ведення бою: забезпечити прикриття та просуватися; спрощувати; визначити пріоритети та виконувати; децентралізувати командування;

3) лідером може стати майже кожен. Для цього необхідно багато працювати над своїми слабкими сторонами, а також розуміти, які риси повноцінно розвинути у собі неможливо, і підбирати команду, що вас доповнює. Відсутність скромності – єдина перешкода, через яку неможливо стати лідером;

4) нездатність або небажання лідера казати правду може створити вкрай важкі наслідки для бізнесу. Витік однаково

відбудеться, і тоді поповзуть плітки, які можуть виявитися гіршими за реальність. Але найнеприємнішим буде те, що лідер втратить довіру команди;

5) лідер повинен уміти визначати, що рухає людиною, яка претендує на підвищення, – кар'єрні амбіції або прагнення сприяти успіху команди. Йому потрібно вміти розбудовувати скромність у надміру самовпевнених підлеглих і допомагати набутти впевненості у собі занадто скромним [4].

Отже особистісний (безпосередній) рівень лідерства командира військового підрозділу має особистісний характер та включає в себе психологічні засади розвитку основу яких складають такі психологічні якості як синтальність, організаційність, самовизначення та самооцінка, саморегуляція, позитивне самоставлення, спрямованість на саморозвиток, самоактуалізація та ін.

Синтальність військового лідера полягає у визначенні цілеспрямованої зміни рівня групової діяльності та її продуктивності. Цей підхід зосереджує увагу на важливому аспекті міжособистісної взаємодії, з'ясовуючи, хто, як і на кого впливає. Той член групи, чий вплив домінує, як правило, змінює спрямованість свідомості та моделі поведінки інших членів військового колективу [11].

Командир військового підрозділу з лідерськими якостями має мати організаційні здібності та вести за собою людей на вирішення спільних для військового підрозділу задач, для цього необхідно мати здібності не тільки в керуванні військовими процесами, а і мати здатність бути організатором. Військовий керівник-лідер формулює мету, що хвилює більшість членів військового колективу, бере на себе відповідальність за створення нехай не всіх, але обов'язково основних, визначальних умов для досягнення цієї мети; уміє планувати спільну роботу, враховуючи інтереси і можливості кожного члена військового колективу; втягує людей у виконання необхідних для колективу, але не дуже вигідних для окремих виконавців справ; використовує

для прийняття рішення думки і пропозиції колективу, інколи протилежні власній позиції; вміє робити організовані ним справи цікавими і привабливими для інших військовослужбовців; планує спільну роботу з урахуванням інтересів і можливостей кожного члена військового колективу.

Важливою якістю особистості як лідера військового підрозділу є вміння здійснювати самовизначення своїй професійно-управлінській діяльності та надавати самооцінку своїм здібностям. Варто зауважити, що вивчення процесу професійно-управлінського самовизначення особистості, розробка критеріїв і показників його успішності, оцінка сформованості його передумов є необхідною умовою свідомого управління офіцером з МПЗ цим процесом (через систему МПЗ, участі в управлінні кар'єрою військовослужбовців, підвищення кваліфікації, професійної орієнтації та психологоуправлінського консультування).

Рушійною силою становлення саморегуляції є смислотворення, спрямоване на формування й актуалізацію готовності мотиваційно-сислової сфери суб'єкта, до того, щоб особистісний смисл (засіб самоствердження) екстраполювався у контекст соціальної значущості, внаслідок чого уможлиблюється оптимальна редукція суперечності між егоїстичними цілями людини та суспільною цінністю її діяльності. Не менш важливу роль у становленні саморегуляції військових фахівців відіграє їх духовність. Процес розвитку духовних цінностей є необхідною умовою визначення провідних характеристик та напрямів життєвого шляху особистості військовослужбовця загалом та у сфері його професійної діяльності, зокрема, як іманентного, внутрішнього утворення в структурі особистості. Духовне начало є тією внутрішньою інстанцією, завдяки якій особистість збагачується характеристиками самодостатнього суб'єкта активності, здатного до творчого, концептуального переосмислення та трансформації як зовнішніх умов діяльності, так і власних потенційних можливостей.

Таким чином, саморегуляція особистості у професійній діяльності віддзеркалює ступінь сформованості у неї мотивації до розв'язання професійних завдань, впевненості у професійному призначенні, значущості професійних та особистісних цінностей, рішучості, включно до самопожертви, готовність твердо і непохитно виконувати свій професійний обов'язок за будь-яких умов [12].

Позитивне самоставлення особистості військового лідера полягає у здатності свідомо та впевнено будувати свої життєві плани з розумінням і прийняттям як можливостей, так і обмежень. Самоставлення реалізується через афективну складову самосвідомості, яка нерозривно пов'язана з когнітивним компонентом, оскільки саме на основі знань про себе в людини виникає ставлення до власної особистості, яке може бути позитивним чи негативним, адекватним чи ні. І вже на основі самоставлення будується модель вчинків та дій, яка утворює поведінковий чи регулятивний компонент самоставлення. Саме самоставлення є одним із важливих елементів самосвідомості. Воно має свою структуру, функції, полюси та специфічні особливості.

Дуже важливо коли командир військового підрозділу має лідерські якості, який усвідомлює що повинен постійно працювати над собою, розвиваючи свої лідерські якості, який розвиває в собі самоактуалізацію. Справжньому лідеру нема на кого перекладати провину, він повинен ухвалювати правильні рішення, формувати взаємини, доносити інформацію так, щоб вона була зрозумілою для усіх, контролювати своє емоції, уміти абстрагуватися, навчати членів своєї команди, зобов'язаний вселяти у людей надію та гордість, брати на себе відповідальність. Всі ці якості має мати сучасний військовий керівник. Нажаль розвивати лідерські якості в умовах сьогодення не просто, у багатьох відбувається зміна способу життя в умовах російсько-української війни, тому для одних командирів підрозділів буде легше адаптуватися для інших важче, це означає

втрату професійних стереотипів, відтворення яких перетворилося на сенс буття, а для інших може стати умовою розширення професійного простору, ними ж організованого для самоактуалізації і саморозвитку. Зрозуміло, що дуже непросто діагностувати і пояснювати діяльність особистості з точки зору самоактуалізації, тому у сучасній науці і залишилися невирішеними проблеми детермінації ініціативної поведінки. На думку автора теорії трансформаційного лідерства В. Bass лідери намагаються змусити своїх підлеглих перейнятися розумінням ключових проблем групи або організації та зацікавити підлеглих досягненням, ростом і розвитком. Лідер прагне стати для своїх підлеглих зразком для наслідування, знаходиться в постійному процесі трансформації і саморозвитку. Створює бачення майбутнього та місію, ставить високі цілі, виявляє наполегливість і рішучість у досягненні, інтереси справи ставить понад усе. Самоактуалізацію також можна вважати ініціативною формою поведінки, тобто такою, яку ініціює сам офіцер-лідер. Таким чином вимагаючи від лідера певних ініціативних дій, спрямованих на трансформацію свідомості і діяльності його послідовників, їх інтеграцію в єдину команду і мобілізацію на досягнення бажаної мети.

Досліджуючи механізми саморозвитку лідерських якостей Д. Гоулмана, Р. Бояціса та Е. Маккі у спільній роботі дають досить ґрунтовний аналіз кожного з етапів саморозвитку лідерських навичок, труднощів і шляхів їх подолання в процесі навчання. Тобто саморозвиток починається з навчання навіть в процесі військової служби, необхідно самовдосконалюватись. Ці ж проблеми займають центральне місце в праці Р. Бояціса та Е. Маккі, сама назва якої говорить про її зміст: «Резонансное лідерство: Самовдосконалення на основі активної свідомості, оптимізму й емпатії» (2005). Дійсно, саме активність свідомості, оптимізм і емпатію вони розглядають не лише як базові навички емоційного лідерства, а й головні фактори реалізації програми самовдосконалення лідера та відновлення лідерського потенціалу.

Останнє є край необхідним навіть для ефективного лідера з високим рівнем розвитку емоційного інтелекту в силу тих небезпек, які породжуються «управлінським стресом». Р. Глікман аналізуючи особливості мислення харизматичного лідерства спирається на те що оптимальне мислення яке він розглядає як технологію максимізації талантів, ресурсів і часу досягається за допомогою особистісного і професійного саморозвитку. «Оптимальне мислення, - пише він, - це мова вашого кращого Я. Вона надихає вас діяти в повну силу й не дозволяє задовольнятися другим сортом» [11].

Разом з цим, Грибенюк Г.С. вважає, що саме саморегуляція є невід'ємною складовою професіогенезу особистості, процес становлення й розвитку саморегуляції охоплює всі етапи професійного життя людини і вирішальним чином зумовлює результативність виконання професійних функцій. На думку автора формування здатності до саморегуляції є одним з найважливіших завдань підготовки сучасного фахівця, який діє в екстремальних умовах, оскільки забезпечує можливість виховання особистості, здатної самостійно приймати рішення, формувати й довізначати завдання у відповідності до вимог складних, мінливих ситуацій й завдяки цьому досягати поставлених цілей. Він піднімає проблемне питання стосовно чинної у нашій державі система підготовки фахівців, яка реалізується, як правило, у контексті традиційної предметно-інформаційної парадигми, а тому, зрозуміло, не може відповідати сучасним вимогам професійної підготовки. Основний недолік чинної системи полягає в тому, що в ній недостатньо реалізується суб'єктний підхід до виховання особистості як самодостатнього професіонала, це стосується професійної підготовки особистості до діяльності, яка здійснюється в екстремальних умовах і передбачає сформованість у людини системи специфічних особистісно-професійних якостей, властивостей, здатностей, знань, умінь та навичок. Особлива роль належить при цьому

новоутворенням, котрі заломлюються крізь призму самосвідомості. Лише через самосвідомість, завдяки їй можливе опредметнення, об'єктивація однієї із найактуальніших соціально-психологічних потреб людини як особистості – потреби у самовизначенні, самореалізації та самоствердженні [12].

Отже, професіогенез особистості складає перш за все саме саморегуляція, становлення саморегуляції в діяльності є смислотворення, спрямоване на формування й актуалізацію готовності мотиваційно-смислової сфери суб'єкта, до того, щоб особистісний смисл (засіб самоствердження) екстраполювався у контекст соціальної значущості, внаслідок чого уможлиблюється оптимальна редукція суперечності між егоїстичними цілями людини та суспільною цінністю її діяльності. Важливу роль у становленні особистості-лідера відіграє його духовність. Процес розвитку духовних цінностей є необхідною умовою визначення провідних характеристик та напрямів життєвого шляху особистості у сфері його професійної діяльності, зокрема, як іманентного, внутрішнього утворення в структурі особистості. Духовне начало є тією внутрішньою інстанцією, завдяки якій особистість збагачується характеристиками самодостатнього суб'єкта активності, здатного до творчого, концептуального переосмислення та трансформації як зовнішніх умов діяльності, так і власних потенційних можливостей. Духовні цінності, репрезентуючись у свідомості та самосвідомості суб'єкта діяльності, наповнюють гуманістичним сенсом мотиваційну сферу його особистості і сприяють професійній ідентифікації та самореалізації [12].

Цей перелік лідерських якостей та навичок не є вичерпним. Розвиток їх – це постійний процес, що вимагає усвідомленого підходу, розуміння кінцевої мети [13].

Для розвитку всіх перерахованих якостей велику роль відіграє практичне мислення офіцера-лідера, яке характеризується чіткою спрямованістю на

реалізацію діяльності, досягненням оптимального, найкращого у визначених умовах результату. Мислення оперує згорненими когнітивними конструктами (евристиками), узагальненнями, які дозволяють зменшити ступінь невизначеності у проблемній ситуації. Офіцеру-лідеру властиво бачити сутність явищ у дрібницях, вміти чітко виявляти суть проблеми, іти на ризик за потреби виважено та осмислено [15].

Так, характерологічні особливості мають важливе значення в контексті розгляду проблеми щодо психологічних засад розвитку військового лідерства. Знання зовнішніх і внутрішніх факторів, що обумовлюють формування та розвиток лідерських компетенцій, дозволить цілеспрямовано використовувати їх вплив на процес розвитку військового лідерства.

Окрім усіх перерахованих чинників необхідно враховувати й об'єктивні чинники, які впливають на формування та розвиток лідерських компетенцій військового лідерства: ігнорування принципів кадрової політики, особливо професійного відбору майбутніх офіцерів у системі військової освіти за чіткими критеріями (здібностями, якостями, мотивами до навчання та служби); історичні аспекти становлення й розвитку українського війська; релігійні аспекти; національні риси українців [14].

Визнається, що лідерським здібностям та умінням можна навчитися. Відомо також, що лідерами стають не відразу. Цьому зазвичай передую певний тип кар'єри в організації або в організаціях, що допомагає розвинути ці навички та уміння. При цьому головним є те, що лідерство – це не набір навичок та умінь, а якості характеру, такі, як, наприклад, прийняття на себе ризику. Сила лідерського впливу прямо пропорційна ступеню прийняття товаришами по службі того, що лідер пропонує їм зробити.

На сьогоднішній день можна виділити *чотири підходи до вивчення лідерства*:

- аналіз лідерських якостей, необхідних ефективному лідерові в будь-якому організаційному контексті (теорії лідерських якостей);

- аналіз зразків лідерської поведінки (поведінковий підхід);
- ситуаційний аналіз ефективної поведінки лідера (ситуаційний підхід);
- ситуаційний аналіз характеру ефективного лідера (новітні теорії лідерства) [15].

Висновки. Особливості розвитку лідерських якостей у командирів військових підрозділів в тому, що вони повинні бути гнучкими, адаптивними та інноваційними. Вони мають бути готовими діяти зі сміливістю та ініціативою в динамічних, складних ситуаціях, брати на себе відповідальність за відсутності наказів, чітко визначати мету, напрямки, мотивацію та бачення підлеглих.

Зважаючи на це вважаємо, що розвиток лідерства у командирів військових підрозділів має здійснюватися протягом усієї кар'єри через освіту, навчання та узагальнення досвіду. Ключовим компонентом цього процесу має стати системний і прогресивний процес розвитку психологічних засад лідерських якостей. В результаті цього процесу встановлюється сучасний військовий керівник – індивід, який гармонійно поєднує в собі якості військового лідера і командира

(начальника), виражається система ціннісних ставлень у професійній діяльності.

В процесі розвитку лідерських якостей лідер набуває нових спроможностей, процес розвитку є певним свідченням його професійної активності та включеності у професійну діяльність. У результаті цього процесу встановлюється особистісний сенс діяльності й окремих її аспектів:

- мотивація до здобуття нових знань, умінь та навичок, розвиток професійних та ціннісних орієнтацій та ін.;

- реалізація професійної діяльності, нестандартні підходи для вирішення поставлених завдань, вміння застосувати професійні навички;

- отримання очікуваного результату, рівня результативності професійної діяльності, реалізація професійних планів.

Процес розвитку лідерських якостей впливає на прийняття результативного рішення та зумовлює подальше перетворення, що виявляється в лідерських установках на професійні успіхи, специфіці виконання службових завдань, їх динаміці, напруженості і зрештою – формуванні специфічної психологічної системи військово-професійної діяльності.

Список використаних джерел

1. Грицевич, Т. Л., Капінус, О. С., Мацевко, Т. М., Ткачук, П. П. (2018). *Соціально-психологічні технології управління військовими колективами: навч.-метод. посіб.* Львів: НАСВ.
2. Беніс, Уоррен Дж. (2006). *Как становятся лидерами нового поколения* (Уоррен Дж. Беніс, Роберт Дж. Томас пер. англ.). Москва: Вільямс.
3. Бесєдін, М. О. & Нагаєв, В. М. (2005). *Лідерство: стиль, ситуація і ефективність Основи менеджменту: Оцінно-ситуаційний підхід: підручник (модульний варіант)*. Київ: Центр навчальної літератури.
4. Джоко, Віллінка: (2021). *Книга екс-командира морських котиків, підприємця і автора бестселерів «Стратегія і тактика лідерства»*. Київ: Форс Україна.
5. Доктрина розвитку військового лідерства у Збройних Силах України (2020). ВКП 7-00(3).01. Затв. Нач. ГШ ЗС України 01.12.2020. Київ.
6. Пірен, М. (2012). *Лідерство: сутність та реалізація в українському суспільстві: навч. посіб.* Київ.
7. Звіт про науково-дослідну роботу “Розвиток теоретичних основ формування лідерського потенціалу військовослужбовців Збройних Сил України”. (2020). *Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського*. – Київ. Державний обліковий номер 0220U103267.
8. Грицевич Т. Л., Капінус О. С., Мацевко Т. М., Ткачук П. П. (2018). *Соціально-психологічні технології управління військовими колективами: навч.-метод. посіб.* – Львів: НАСВ.
9. Osodlo V. I., Perepeliuk T. D., Kovalchuk O. P., Osadchenko I. I., & Vintoniak V. F. (2020). The Development of Professional Motivation of the Activity Subject under Specific Conditions. *Journal of Intellectual Disability-Diagnosis and Treatment*, 8 (2).

10. Агаєв, Н. А., Кокун, О. М., Пішко, І. О., Лозінська, Н. С., Герасименко, М. В., Ткаченко, В. В. (2014). Психологічне забезпечення розвитку лідерських якостей майбутніх офіцерів: Методичний посібник. – Київ.: НДЦ ГП ЗСУ.
11. Нестуля, О. О., Нестуля, С. І., Кононец, Н. В. (2020). Основи лідерства: електронний посібник для самостійної роботи магістрів освітньої програми «Педагогіка вищої школи» галузі знань 01 освіта/педагогіка спеціальності 011 освітні, педагогічні науки. – Полтава: ПУЕТ.
12. Грибенюк, Г.С. (2004). Саморегуляція поведінки особистості у професійній діяльності. Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ.
13. Алещенко, В. І. (2022) Психологічний континуум лідерства в організаційній культурі військового керівника. Вісник НУОУ. Збірник наук. праць. Київ:– Вип. 3 (67).
14. Бойко, О. В. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gurt.org.ua/blogs/4850/811/>.
15. Хмільяр, О., Москальов, І., Іллющенко, С., Вітченко, А., Черевичний, С., Сидоренко, О., Кримець, Л., Чорний, В.: (2018). Навчальний посібник Концепція лідерства за стандартами армій країн НАТО (Conception of leadership in accordance with the armies standards of NATO countries) : навчальний посібник. Київ: НУОУ ім. Івана Черняхівського.

References

1. Hrytsevich, T. L., Kapinus, O. S., Matsevko, T. M., Tkachuk, P. P. (2018). Socio-psychological technologies of military team management: teaching method. manual Lviv: NASV.
2. Benis, Warren J. (2006). How to become leaders of a new generation (Warren J. Benis, Robert J. Thomas, trans. English). Moscow: Williams.
3. Besedin, M. O. & Nagaev, V. M. (2005). Leadership: style, situation and effectiveness. Fundamentals of management: Evaluation-situational approach: textbook (modular version). Kyiv: Center for Educational Literature.
4. Joko, Willinka: (2021). The book of the ex-commander of the Navy SEALs, an entrepreneur and the author of the best-selling book "Leadership Strategy and Tactics". Kyiv: Force Ukraine.
5. Doctrine of military leadership development in the Armed Forces of Ukraine (2020). VKP 7-00(3).01. Approval Start General Staff of the Armed Forces of Ukraine 01.12.2020. Kyiv.6. Piren M. Leadership: essence and implementation in Ukrainian society: [scholarship. manual] / Maria Piren. - K., 2012. - 232 p.
6. Piren, M. (2012). Leadership: essence and implementation in Ukrainian society: training. manual Kyiv.
7. Report on the research work "Development of theoretical foundations of formation of leadership potential of servicemen of the Armed Forces of Ukraine". (2020). National University of Defense of Ukraine named after Ivan Chernyakhovsky..– Kyiv. State registration number 0220U103267.
8. Hrytsevich T. L., Kapinus O. S., Matsevko T. M., Tkachuk P. P. (2018). Socio-psychological technologies of military team management: teaching method. manual - Lviv: NASV.
9. Osodlo V. I., Perepeliuk T. D., Kovalchuk O. P., Osadchenko I. I., & Vintoniak V. F. (2020). The Development of Professional Motivation of the Activity Subject under Specific Conditions. Journal of Intellectual Disability-Diagnosis and Treatment, 8 (2).
10. Agaev, N. A., Kokun, O. M., Pishko, I. O., Lozinska, N. S., Gerasimenko, M. V., Tkachenko, V. V. (2014). Psychological support for the development of leadership qualities of future officers: Methodical guide. – Kyiv.: National Research Center of the Armed Forces of Ukraine.
11. Nestulya, O.O., Nestulya, S.I., Kononets, N.V. (2020). Fundamentals of leadership: an electronic manual for independent work of masters of the educational program "Pedagogy of the Higher School" in the field of knowledge 01 education/pedagogy, specialty 011 educational, pedagogical sciences. – Poltava: PUET.
12. Hrybenyuk, G.S. (2004). Self-regulation of personal behavior in professional activity. Problems of general and pedagogical psychology: Collection. of science Ave. of the Institute of Psychology named after H.S. Bone of the APN of Ukraine. Kyiv.
13. Aleshchenko, V. I. (2022) Psychological continuum of leadership in the organizational culture of a military leader. Bulletin of NUOU. Collection of sciences. works Kyiv: - Vol. 3 (67).
14. Boyko, O. V. [Electronic resource]. - Access mode: <http://gurt.org.ua/blogs/4850/811/>.
15. Khmilyar, O., Moskalyov, I., Ilyushchenko, S., Vitchenko, A., Cherevichny, S., Sydorenko, O., Krymets, L., Chornyi, V.: (2018). Training manual Concept of leadership in accordance with the standards of the armies of NATO countries (Conception of leadership in accordance with the armies standards of NATO countries): training manual. Kyiv: NUOU named after Ivan Chernyakhovskyi.

Summary

Polteva N. V. student-officer of the department of moral and psychological support for the activities of troops (forces), Humanitarian institute, National University of Defense of Ukraine named after Ivan Chernyakhovsky

PSYCHOLOGICAL BASIS OF LEADERSHIP DEVELOPMENT

AT THE COMMANDER OF THE MILITARY UNITS OF THE UKRAINIAN ARMY

Introduction. *In the conditions of the Russian-Ukrainian war and the implementation of the state's strategic course to join the European community and its security structures, the Armed Forces of Ukraine need competent specialists with leadership qualities who are able to perform tasks for the protection of the state, to act together with units of NATO member countries. Therefore, for every serviceman, the manifestation of leadership, defending Ukraine in a combat situation, is the main mission and the most important problem that he solves. To do this successfully, each serviceman must develop character and professionalism, achieving excellence, first of all developing his leadership qualities, especially if this serviceman is a unit commander.*

Purpose. *Theoretical substantiation of the psychological foundations of the development of leadership qualities in commanders of military units of the Armed Forces of Ukraine. The purpose of the article is to identify the psychological foundations of the development of leadership qualities in commanders of military units of the Armed Forces of Ukraine during professional practice.*

Methods. *In order to find out the psychological foundations of the development of leadership qualities in the commanders of military units of the Armed Forces of Ukraine, the article uses the analysis and generalization of scientific results obtained during the study of the nature of the leadership qualities of the individual.*

Originality. *At this time, the issue of the psychological foundations of leadership development among commanders of military units of the Armed Forces of Ukraine is very relevant and requires an early study and resolution of problematic issues regarding the lack of commanders with leadership qualities, which negatively affects the effectiveness of the management of units of the Armed Forces of Ukraine and management activities in general.*

The article analyzes the psychological foundations of the development of leadership qualities in commanders of military units of the Armed Forces of Ukraine, which determine the leading functional role of leadership in commanders, having the greatest impact on the overall effectiveness of its functioning through the adoption of new models of behavior, procedures, principles and values. Leadership reflects the commander's ability to independently and adequately coordinate external and internal conditions of activity to achieve the optimal way of solving professional tasks.

Conclusion. *Features of the development of leadership qualities in commanders of military units are that they must be flexible, adaptive and innovative. They must be ready to act with courage and initiative in dynamic, complex situations, take responsibility in the absence of orders, clearly define the goal, direction, motivation and vision of subordinates.*

With this in mind, we believe that the leadership development of military unit commanders should be carried out throughout their careers through education, training and generalization of experience. A key component of this process should be a systematic and progressive process of developing the psychological foundations of leadership qualities. As a result of this process, a modern military leader is established - an individual who harmoniously combines the qualities of a military leader and commander (chief), a system of value attitudes is expressed in professional activity.

The process of development of leadership qualities affects effective decision-making and leads to further transformation, which is manifested in leadership attitudes towards professional success, the specifics of the performance of official tasks, their dynamics, tensions and, ultimately, the formation of a specific psychological system of military-professional activity.

Keywords: *leadership; leader; military leader; military professional activity; serviceman; commander of a military unit.*

Recelved/Поступила: 10.03.23.

Полтєва Н. В. слухачка кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил) гуманітарного інституту, Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського
<https://orcid.org/0009-0009-0898-4984>

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЛІДЕРСТВА У КОМАНДИРІВ ВІЙСЬКОВИХ ПІДРОЗДІЛІВ ЗС УКРАЇНИ

В статті проаналізовані психологічні засади розвитку лідерських якостей у командирів військових підрозділів Збройних Сил України, які визначають провідну функціональну роль лідерства у командирів, найбільше впливаючи на загальну ефективність її функціонування через утвердження нових моделей поведінки, процедур, принципів і цінностей. Лідерство відображає здатність командира до самостійного й адекватного узгодження зовнішніх і внутрішніх умов діяльності для досягнення оптимального способу вирішення професійних завдань.

Ключові слова: лідерство; лідер; військовий керівник; військово-професійна діяльність; військовослужбовець; командир військового підрозділу.

Вступ. У вік інформації, коли інтелект, професіоналізм, творчість, інтуїція, лідерські засади стають головним ресурсом особистості лідера – командира військового підрозділу Збройних Сил України, ефективність його керівної діяльності залежать від особистісних засад лідерських якостей. Пошук нових шляхів удосконалення військового лідерства, розвиток психологічних засад лідерства. Однак, в умовах російсько-української війни та реалізації стратегічного курсу держави на приєднання до європейської спільноти, її безпекових структур Збройним Силам України потрібні компетентні фахівці з лідерськими якостями, які спроможні виконувати завдання із захисту держави, діяти спільно із підрозділами країн-членів НАТО. Тому, для кожного військовослужбовця – прояв лідерства, захищаючи Україну в бойовій обстановці – є одним із головних завдань. Щоб зробити це успішно, кожний військовий повинний розвивати характер і професіоналізм, досягаючи досконалості насамперед розвиваючи психологічні засади а зокрема свої лідерські якості, особливо якщо військовослужбовець є командиром підрозділу.

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні психологічних засад розвитку лідерських якостей у командирів

військових підрозділів Збройних Сил України.

Теоретичне підґрунтя. Питома вага наукових знань щодо феномену лідерства постійно зростає. Також, аналіз наукових досліджень теоретичних обґрунтувань щодо проблематики психологічних засад розвитку лідерських якостей у вітчизняної та зарубіжної наукової літератури показало, що основним домінантом лідерства набувають нові значення. Особливий інтерес до проблеми лідерства посилюється у зв'язку з широким розповсюдженням професії менеджера і зростанням ролі організаційного управління (В. Алещенко, В. Осьодло, О. Хміляр, О. Бойко, М. Пірен, М. Бесєдін, О. Нестуля, С. Нестуля, І. Грищенко, Л. Карамушка, П. Хайтов, О. Кокун Д. Віллінк, Б. Уоррен Дж., та ін.).

Методи дослідження. Для з'ясування психологічних засад розвитку лідерських якостей у командирів військових підрозділів Збройних Сил України у статті використано аналіз та узагальнення наукових результатів, отриманих у ході дослідження природи лідерських якостей особистості.

Результати й обговорення. Сучасні дослідження проблематики лідерства, говорять нам про те, що технології формування лідерських якостей особистості в управлінні розроблені

недостатньо. Отже, оскільки в сучасності існує об'єктивна потреба в лідерстві, проблема формування лідерських якостей в управлінській діяльності є актуальною. Ефективне лідерство є одним із управлінських компонентів, який сприяє максимальній оптимізації процесу управління.

Аналіз наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних вчених, щодо феномену лідерства, свідчать про визначну роль самовдосконалення та саморегуляції у військового лідера, який діє в екстремальних умовах, оскільки забезпечує можливість виховання особистості, здатної самостійно приймати рішення, формувати й довізначати завдання у відповідності до вимог складних, мінливих ситуацій й завдяки цьому досягати поставлених цілей, таким чином феномен лідерства ґрунтується на авторитеті керівника.

В умовах сьогодення існує велика потреба у командирах з лідерськими якостями, особливо в процесі реформування Збройних Сил України та переходу на стандарти НАТО. У військовій сфері сьогодні відчувається гостра потреба оволодіння офіцерським складом сучасними соціально-психологічними методами і технологіями військового управління [1].

Військове лідерство витлумачується як процес організації та керування малою соціальною групою, який сприяє досягненню спільної групової мети в мінімальні терміни з максимальним ефектом, детермінований пануючими в суспільстві соціальними відносинами. Лідерство залишається ключовим компонентом забезпечення професійної діяльності під час виконання завдань за призначенням.

Актуальність теми полягає у тому, що в умовах сьогодення існує велика потреба у розвитку психологічних засад лідерства які містять в собі за основу саме лідерські якості, які необхідно розвивати. На цей час питання психологічних засад розвитку лідерства у командирів військових підрозділів Збройних Сил України є дуже актуальним та вимагає скорішого

вивчення та вирішення проблемних питань щодо нестачі командирів з лідерськими якостями, що негативно впливає на ефективність управління підрозділами Збройних Сил України та управлінської діяльності в цілому.

На заміну «лідерам-героям» мають прийти скромні, але амбіційні щодо завдань організації лідери, які здатні розкрити потенціал і розвивати лідерські здібності. Дж. Коллінз називає таких керівників «лідерами п'ятого рівня». Лідери нової парадигми мають мислити і діяти в координатах і категоріях цінностей, поступаючись особистими інтересами й гординою [2, 3].

Д. Віллінк офіцер «Морських котиків» ВМС, вважає що можна розвинути у собі лідерські якості, насправді усі люди мають як сильні, так і слабкі сторони, і точнісінько, як спортсмени удосконалюють свої фізичні якості, можна розбудовувати когнітивні здібності, треба постійно працювати над собою, розвиваючи лідерські якості. Здатність свідомо та впевнено будувати та керувати своїми професійними планами з розумінням і прийняттям як можливостей, так і обмежень є однією з найважливіших функцій особистості лідера як командира військового підрозділу [4].

Так, систему поглядів щодо військового лідерства у Збройних Силах України, основні принципи його розвитку, стандарти, рівні, цінності, чесноти, властивості характеру і базові компетентності військових лідерів, визначено у Доктрині розвитку військового лідерства у Збройних Силах України. Управління (менеджмент) у військах (силах) підтримує стабільність і контрольованість процесів та моніторинг результатів діяльності, а військове лідерство стимулює позитивні зміни, зосереджуючись на натхненні і взаємодії з особовим складом. Ефективність командування у ЗС України досягається шляхом поєднання командирами (начальниками) процесів управління і лідерства. На цей час питання психологічних засад розвитку лідерства у командирів військових підрозділів

Збройних Сил України є дуже актуальним та вимагає скорішого вивчення та вирішення проблемних питань щодо нестачі командирів з лідерськими якостями, що негативно впливає на ефективність управління підрозділами Збройних Сил України та управлінської діяльності в цілому. Відповідно до “Доктрини розвитку військового лідерства у Збройних Силах України” може бути реалізоване на особистісному (безпосередньому), організаційному і стратегічному рівнях [5].

В. Алещенко звертає увагу на те що, лідерство, як феномен, впливає на наше життя взагалі щоденно, незалежно від нашого розуміння або від того, подобається нам це або ні. Це фундаментальне положення розуміння світу і нашого положення в ньому.

М. Пірен, розглядає типи лідерів і керівників, якості й управлінські ролі керівника, елітарне лідерство. Лідерство – універсальний феномен суспільного буття. Це і спричинило проблеми лідерської діяльності, які стали ключовими для досягнення організаційної ефективності та ефективного реалізації себе. Лідерство і керівництво – тісно пов’язані між собою поняття, проте їх не слід ототожнювати чи протиставляти [6].

Лідерство залишається ключовим компонентом забезпечення професійної діяльності як окремих військовослужбовців різних категорій, так і органів військового управління, військових частин (підрозділів) під час виконання завдань за призначенням, не дивлячись на різноманіття визначень та методів реалізації.

Важливо виділити одну з психологічних засад розвитку лідерських якостей командира військового підрозділу – виробництво новоутворень, тобто спрямованість на саморозвиток, що включає принаймні два рівні. До першого рівня належать лідерські якості, що визначають загальний напрям і сферу розгортання процесів розвитку, тобто стосуються сфери потенцій розвитку. Другий рівень утворюють розвивальні лідерські якості, які виконують функцію

засобів спрямованого розвитку. Так, лідерська настанова офіцера на формування у себе певних рис особистості, потрібних, наприклад, для успішної професіоналізації або реалізації особистісних прагнень, визначає вибір конкретних ситуацій поведінки і діяльності, формує механізм гальмування властивостей, що суперечать цій настанові, і механізми мобілізації функціональних ресурсів організму, що підвищують чутливість офіцера до певних зовнішніх дій. Проблематику стосовно психологічних засад розвитку лідерських якостей у професійній практиці військовослужбовця, у тому числі командирів військових підрозділів, порушено у працях, що стосуються професійного становлення, психології професіоналізму, професійної придатності, професійного самовизначення [7; 8; 9].

Узагальнивши різні підходи до визначення поняття “лідер”, ми будемо його розуміти як члена групи, що виконує основну роль в організації спільної діяльності та регулюванні взаємостосунків, за яким група визнає право приймати рішення в значущих ситуаціях, яким добровільно підкоряються всі члени групи. Лідерський ресурс доповнює формальні владні повноваження керівника та підвищує успішність реалізації ним управлінських функцій. Будучи лідером, керівник має можливість впливати на процеси самоорганізації колективу, зближувати індивідуальні та групові інтереси його членів, а також більш повно представляти їх інтереси і потреби у зовнішніх інстанціях. Це, в свою чергу, позитивно позначається на емоційній атмосфері, в якій складаються і протікають взаємини між підлеглими, сприяє підвищенню згуртованості колективу, робить керівника більш успішним у вирішенні та попередженні міжособистісних конфліктів в його підрозділі. У той же час відсутність у керівника лідерських якостей справляє демотивуючий вплив на співробітників, негативно відбивається на стані морально-психологічного клімату в колективі та

ефективності спільної діяльності його членів [10].

Таким чином, військове лідерство – це рух вперед та розвиток, як елемент бойової сили у поєднанні з управлінням та інформацією, забезпечує виконання завдань в ході операцій (бойових дій). [13].

Щодня військовий лідер має справу із новими викликами, він повинен бути гнучким та адаптивним, завжди володіти останньою інформацією, бути належно підготовленим. Сила і примус при лідерстві часто замінюються спонуканням і натхненням. В результаті лідерського підходу дія ґрунтується на прийнятті людьми вимог лідера без явного або прямого прояву влади. Здатність лідера впливати на людей дає йому можливість використовувати владу та авторитет, що отримуються від його підлеглих [15].

Таким чином, рівень військового лідерства визначається посадовими функціональними обов'язками, а особистісний (безпосередній) рівень військового лідерства визначається особистісною характеристикою командира військового підрозділу.

Стосовно особистісний (безпосередній) лідерських якостей Д. Віллінк пропонує п'ять основних думок:

1) одне з головних умінь лідера – здатність абстрагуватися від деталей поточної ситуації та побачити загальну картину. Але водночас не втратити зв'язок із ситуацією;

2) основа ефективного лідерства у будь-якій сфері – правила ведення бою: забезпечити прикриття та просуватися; спрощувати; визначити пріоритети та виконувати; децентралізувати командування;

3) лідером може стати майже кожен. Для цього необхідно багато працювати над своїми слабкими сторонами, а також розуміти, які риси повноцінно розвинути у собі неможливо, і підбирати команду, що вас доповнює. Відсутність скромності – єдина перешкода, через яку неможливо стати лідером;

4) нездатність або небажання лідера казати правду може створити вкрай важкі наслідки для бізнесу. Витік однаково

відбудеться, і тоді поповзуть плітки, які можуть виявитися гіршими за реальність. Але найнеприємнішим буде те, що лідер втратить довіру команди;

5) лідер повинен уміти визначати, що рухає людиною, яка претендує на підвищення, – кар'єрні амбіції або прагнення сприяти успіху команди. Йому потрібно вміти розбудовувати скромність у надміру самовпевнених підлеглих і допомагати набутти впевненості у собі занадто скромним [4].

Отже особистісний (безпосередній) рівень лідерства командира військового підрозділу має особистісний характер та включає в себе психологічні засади розвитку основу яких складають такі психологічні якості як синтальність, організаційність, самовизначення та самооцінка, саморегуляція, позитивне самоставлення, спрямованість на саморозвиток, самоактуалізація та ін.

Синтальність військового лідера полягає у визначенні цілеспрямованої зміни рівня групової діяльності та її продуктивності. Цей підхід зосереджує увагу на важливому аспекті міжособистісної взаємодії, з'ясовуючи, хто, як і на кого впливає. Той член групи, чий вплив домінує, як правило, змінює спрямованість свідомості та моделі поведінки інших членів військового колективу [11].

Командир військового підрозділу з лідерськими якостями має мати організаційні здібності та вести за собою людей на вирішення спільних для військового підрозділу задач, для цього необхідно мати здібності не тільки в керуванні військовими процесами, а і мати здатність бути організатором. Військовий керівник-лідер формулює мету, що хвилює більшість членів військового колективу, бере на себе відповідальність за створення нехай не всіх, але обов'язково основних, визначальних умов для досягнення цієї мети; уміє планувати спільну роботу, враховуючи інтереси і можливості кожного члена військового колективу; втягує людей у виконання необхідних для колективу, але не дуже вигідних для окремих виконавців справ; використовує

для прийняття рішення думки і пропозиції колективу, інколи протилежні власній позиції; вміє робити організовані ним справи цікавими і привабливими для інших військовослужбовців; планує спільну роботу з урахуванням інтересів і можливостей кожного члена військового колективу.

Важливою якістю особистості як лідера військового підрозділу є вміння здійснювати самовизначення своїй професійно-управлінській діяльності та надавати самооцінку своїм здібностям. Варто зауважити, що вивчення процесу професійно-управлінського самовизначення особистості, розробка критеріїв і показників його успішності, оцінка сформованості його передумов є необхідною умовою свідомого управління офіцером з МПЗ цим процесом (через систему МПЗ, участі в управлінні кар'єрою військовослужбовців, підвищення кваліфікації, професійної орієнтації та психологоуправлінського консультування).

Рушійною силою становлення саморегуляції є смислотворення, спрямоване на формування й актуалізацію готовності мотиваційно-сміслової сфери суб'єкта, до того, щоб особистісний смисл (засіб самоствердження) екстраполювався у контекст соціальної значущості, внаслідок чого уможлиблюється оптимальна редукція суперечності між егоїстичними цілями людини та суспільною цінністю її діяльності. Не менш важливу роль у становленні саморегуляції військових фахівців відіграє їх духовність. Процес розвитку духовних цінностей є необхідною умовою визначення провідних характеристик та напрямів життєвого шляху особистості військовослужбовця загалом та у сфері його професійної діяльності, зокрема, як іманентного, внутрішнього утворення в структурі особистості. Духовне начало є тією внутрішньою інстанцією, завдяки якій особистість збагачується характеристиками самодостатнього суб'єкта активності, здатного до творчого, концептуального переосмислення та трансформації як зовнішніх умов діяльності, так і власних потенційних можливостей.

Таким чином, саморегуляція особистості у професійній діяльності віддзеркалює ступінь сформованості у неї мотивації до розв'язання професійних завдань, впевненості у професійному призначенні, значущості професійних та особистісних цінностей, рішучості, включно до самопожертви, готовності твердо і непохитно виконувати свій професійний обов'язок за будь-яких умов [12].

Позитивне самоставлення особистості військового лідера полягає у здатності свідомо та впевнено будувати свої життєві плани з розумінням і прийняттям як можливостей, так і обмежень. Самоставлення реалізується через афективну складову самосвідомості, яка нерозривно пов'язана з когнітивним компонентом, оскільки саме на основі знань про себе в людини виникає ставлення до власної особистості, яке може бути позитивним чи негативним, адекватним чи ні. І вже на основі самоставлення будується модель вчинків та дій, яка утворює поведінковий чи регулятивний компонент самоставлення. Саме самоставлення є одним із важливих елементів самосвідомості. Воно має свою структуру, функції, полюси та специфічні особливості.

Дуже важливо коли командир військового підрозділу має лідерські якості, який усвідомлює що повинен постійно працювати над собою, розвиваючи свої лідерські якості, який розвиває в собі самоактуалізацію. Справжньому лідеру нема на кого перекладати провину, він повинен ухвалювати правильні рішення, формувати взаємини, доносити інформацію так, щоб вона була зрозумілою для усіх, контролювати своє емоції, уміти абстрагуватися, навчати членів своєї команди, зобов'язаний вселяти у людей надію та гордість, брати на себе відповідальність. Всі ці якості має мати сучасний військовий керівник. Нажаль розвивати лідерські якості в умовах сьогодення не просто, у багатьох відбувається зміна способу життя в умовах російсько-української війни, тому для одних командирів підрозділів буде легше адаптуватися для інших важче, це означає

втрату професійних стереотипів, відтворення яких перетворилося на сенс буття, а для інших може стати умовою розширення професійного простору, ними ж організованого для самоактуалізації і саморозвитку. Зрозуміло, що дуже непросто діагностувати і пояснювати діяльність особистості з точки зору самоактуалізації, тому у сучасній науці і залишилися невирішеними проблеми детермінації ініціативної поведінки. На думку автора теорії трансформаційного лідерства В. Bass лідери намагаються змусити своїх підлеглих перейнятися розумінням ключових проблем групи або організації та зацікавити підлеглих досягненням, ростом і розвитком. Лідер прагне стати для своїх підлеглих зразком для наслідування, знаходиться в постійному процесі трансформації і саморозвитку. Створює бачення майбутнього та місію, ставить високі цілі, виявляє наполегливість і рішучість у досягненні, інтереси справи ставить понад усе. Самоактуалізацію також можна вважати ініціативною формою поведінки, тобто такою, яку ініціює сам офіцер-лідер. Таким чином вимагаючи від лідера певних ініціативних дій, спрямованих на трансформацію свідомості і діяльності його послідовників, їх інтеграцію в єдину команду і мобілізацію на досягнення бажаної мети.

Досліджуючи механізми саморозвитку лідерських якостей Д. Гоулмана, Р. Бояціса та Е. Маккі у спільній роботі дають досить ґрунтовний аналіз кожного з етапів саморозвитку лідерських навичок, труднощів і шляхів їх подолання в процесі навчання. Тобто саморозвиток починається з навчання навіть в процесі військової служби, необхідно самовдосконалюватись. Ці ж проблеми займають центральне місце в праці Р. Бояціса та Е. Маккі, сама назва якої говорить про її зміст: «Резонансное лідерство: Самовдосконалення на основі активної свідомості, оптимізму й емпатії» (2005). Дійсно, саме активність свідомості, оптимізм і емпатію вони розглядають не лише як базові навички емоційного лідерства, а й головні фактори реалізації програми самовдосконалення лідера та відновлення лідерського потенціалу.

Останнє є край необхідним навіть для ефективного лідера з високим рівнем розвитку емоційного інтелекту в силу тих небезпек, які породжуються «управлінським стресом». Р. Глікман аналізуючи особливості мислення харизматичного лідерства спирається на те що оптимальне мислення яке він розглядає як технологію максимізації талантів, ресурсів і часу досягається за допомогою особистісного і професійного саморозвитку. «Оптимальне мислення, - пише він, - це мова вашого кращого Я. Вона надихає вас діяти в повну силу й не дозволяє задовольнятися другим сортом» [11].

Разом з цим, Грибенюк Г.С. вважає, що саме саморегуляція є невід'ємною складовою професіогенезу особистості, процес становлення й розвитку саморегуляції охоплює всі етапи професійного життя людини і вирішальним чином зумовлює результативність виконання професійних функцій. На думку автора формування здатності до саморегуляції є одним з найважливіших завдань підготовки сучасного фахівця, який діє в екстремальних умовах, оскільки забезпечує можливість виховання особистості, здатної самостійно приймати рішення, формувати й довізначати завдання у відповідності до вимог складних, мінливих ситуацій й завдяки цьому досягати поставлених цілей. Він піднімає проблемне питання стосовно чинної у нашій державі система підготовки фахівців, яка реалізується, як правило, у контексті традиційної предметно-інформаційної парадигми, а тому, зрозуміло, не може відповідати сучасним вимогам професійної підготовки. Основний недолік чинної системи полягає в тому, що в ній недостатньо реалізується суб'єктний підхід до виховання особистості як самодостатнього професіонала, це стосується професійної підготовки особистості до діяльності, яка здійснюється в екстремальних умовах і передбачає сформованість у людини системи специфічних особистісно-професійних якостей, властивостей, здатностей, знань, умінь та навичок. Особлива роль належить при цьому

новоутворенням, котрі заломлюються крізь призму самосвідомості. Лише через самосвідомість, завдяки їй можливе опредметнення, об'єктивація однієї із найактуальніших соціально-психологічних потреб людини як особистості – потреби у самовизначенні, самореалізації та самоствердженні [12].

Отже, професіогенез особистості складає перш за все саме саморегуляція, становлення саморегуляції в діяльності є смислотворення, спрямоване на формування й актуалізацію готовності мотиваційно-смиислової сфери суб'єкта, до того, щоб особистісний смисл (засіб самоствердження) екстраполювався у контекст соціальної значущості, внаслідок чого уможлиблюється оптимальна редукція суперечності між егоїстичними цілями людини та суспільною цінністю її діяльності. Важливу роль у становленні особистості-лідера відіграє його духовність. Процес розвитку духовних цінностей є необхідною умовою визначення провідних характеристик та напрямів життєвого шляху особистості у сфері його професійної діяльності, зокрема, як іманентного, внутрішнього утворення в структурі особистості. Духовне начало є тією внутрішньою інстанцією, завдяки якій особистість збагачується характеристиками самодостатнього суб'єкта активності, здатного до творчого, концептуального переосмислення та трансформації як зовнішніх умов діяльності, так і власних потенційних можливостей. Духовні цінності, репрезентуючись у свідомості та самосвідомості суб'єкта діяльності, наповнюють гуманістичним сенсом мотиваційну сферу його особистості і сприяють професійній ідентифікації та самореалізації [12].

Цей перелік лідерських якостей та навичок не є вичерпним. Розвиток їх – це постійний процес, що вимагає усвідомленого підходу, розуміння кінцевої мети [13].

Для розвитку всіх перерахованих якостей велику роль відіграє практичне мислення офіцера-лідера, яке характеризується чіткою спрямованістю на

реалізацію діяльності, досягненням оптимального, найкращого у визначених умовах результату. Мислення оперує згорненими когнітивними конструктами (евристиками), узагальненнями, які дозволяють зменшити ступінь невизначеності у проблемній ситуації. Офіцеру-лідеру властиво бачити сутність явищ у дрібницях, вміти чітко виявляти суть проблеми, іти на ризик за потреби виважено та осмислено [15].

Так, характерологічні особливості мають важливе значення в контексті розгляду проблеми щодо психологічних засад розвитку військового лідерства. Знання зовнішніх і внутрішніх факторів, що обумовлюють формування та розвиток лідерських компетенцій, дозволить цілеспрямовано використовувати їх вплив на процес розвитку військового лідерства.

Окрім усіх перерахованих чинників необхідно враховувати й об'єктивні чинники, які впливають на формування та розвиток лідерських компетенцій військового лідерства: ігнорування принципів кадрової політики, особливо професійного відбору майбутніх офіцерів у системі військової освіти за чіткими критеріями (здібностями, якостями, мотивами до навчання та служби); історичні аспекти становлення й розвитку українського війська; релігійні аспекти; національні риси українців [14].

Визнається, що лідерським здібностям та умінням можна навчитися. Відомо також, що лідерами стають не відразу. Цьому зазвичай передую певний тип кар'єри в організації або в організаціях, що допомагає розвинути ці навички та уміння. При цьому головним є те, що лідерство – це не набір навичок та умінь, а якості характеру, такі, як, наприклад, прийняття на себе ризику. Сила лідерського впливу прямо пропорційна ступеню прийняття товаришами по службі того, що лідер пропонує їм зробити.

На сьогоднішній день можна виділити *чотири підходи до вивчення лідерства*:

- аналіз лідерських якостей, необхідних ефективному лідерові в будь-якому організаційному контексті (теорії лідерських якостей);

- аналіз зразків лідерської поведінки (поведінковий підхід);
- ситуаційний аналіз ефективної поведінки лідера (ситуаційний підхід);
- ситуаційний аналіз характеру ефективного лідера (новітні теорії лідерства) [15].

Висновки. Особливості розвитку лідерських якостей у командирів військових підрозділів в тому, що вони повинні бути гнучкими, адаптивними та інноваційними. Вони мають бути готовими діяти зі сміливістю та ініціативою в динамічних, складних ситуаціях, брати на себе відповідальність за відсутності наказів, чітко визначати мету, напрямки, мотивацію та бачення підлеглих.

Зважаючи на це вважаємо, що розвиток лідерства у командирів військових підрозділів має здійснюватися протягом усієї кар'єри через освіту, навчання та узагальнення досвіду. Ключовим компонентом цього процесу має стати системний і прогресивний процес розвитку психологічних засад лідерських якостей. В результаті цього процесу встановлюється сучасний військовий керівник – індивід, який гармонійно поєднує в собі якості військового лідера і командира

(начальника), виражається система ціннісних ставлень у професійній діяльності.

В процесі розвитку лідерських якостей лідер набуває нових спроможностей, процес розвитку є певним свідченням його професійної активності та включеності у професійну діяльність. У результаті цього процесу встановлюється особистісний сенс діяльності й окремих її аспектів:

- мотивація до здобуття нових знань, умінь та навичок, розвиток професійних та ціннісних орієнтацій та ін.;

- реалізація професійної діяльності, нестандартні підходи для вирішення поставлених завдань, вміння застосувати професійні навички;

- отримання очікуваного результату, рівня результативності професійної діяльності, реалізація професійних планів.

Процес розвитку лідерських якостей впливає на прийняття результативного рішення та зумовлює подальше перетворення, що виявляється в лідерських установках на професійні успіхи, специфіці виконання службових завдань, їх динаміці, напруженості і зрештою – формуванні специфічної психологічної системи військово-професійної діяльності.

Список використаних джерел

1. Грицевич, Т. Л., Капінус, О. С., Мацевко, Т. М., Ткачук, П. П. (2018). *Соціально-психологічні технології управління військовими колективами: навч.-метод. посіб.* Львів: НАСВ.
2. Бенис, Уоррен Дж. (2006). *Как становятся лидерами нового поколения* (Уоррен Дж. Бенис, Роберт Дж. Томас пер. англ.). Москва: Вильямс.
3. Беседін, М. О. & Нагаєв, В. М. (2005). *Лідерство: стиль, ситуація і ефективність Основи менеджменту: Оцінно-ситуаційний підхід: підручник (модульний варіант)*. Київ: Центр навчальної літератури.
4. Джоко, Віллінка: (2021). *Книга екс-командира морських котиків, підприємця і автора бестселерів «Стратегія і тактика лідерства»*. Київ: Форс Україна.
5. Доктрина розвитку військового лідерства у Збройних Силах України (2020). ВКП 7-00(3).01. Затв. Нач. ГШ ЗС України 01.12.2020. Київ.
6. Пірен, М. (2012). *Лідерство: сутність та реалізація в українському суспільстві: навч. посіб.* Київ.
7. Звіт про науково-дослідну роботу “Розвиток теоретичних основ формування лідерського потенціалу військовослужбовців Збройних Сил України”. (2020). *Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського*. – Київ. Державний обліковий номер 0220U103267.
8. Грицевич Т. Л., Капінус О. С., Мацевко Т. М., Ткачук П. П. (2018). *Соціально-психологічні технології управління військовими колективами: навч.-метод. посіб.* – Львів: НАСВ.
9. Osodlo V. I., Perepeliuk T. D., Kovalchuk O. P., Osadchenko I. I., & Vintoniak V. F. (2020). The Development of Professional Motivation of the Activity Subject under Specific Conditions. *Journal of Intellectual Disability-Diagnosis and Treatment*, 8 (2).

10. Агаєв, Н. А., Кокун, О. М., Пішко, І. О., Лозінська, Н. С., Герасименко, М. В., Ткаченко, В. В. (2014). Психологічне забезпечення розвитку лідерських якостей майбутніх офіцерів: Методичний посібник. – Київ.: НДЦ ГП ЗСУ.
11. Нестуля, О. О., Нестуля, С. І., Кононец, Н. В. (2020). Основи лідерства: електронний посібник для самостійної роботи магістрів освітньої програми «Педагогіка вищої школи» галузі знань 01 освіта/педагогіка спеціальності 011 освітні, педагогічні науки. – Полтава: ПУЕТ.
12. Грибенюк, Г.С. (2004). Саморегуляція поведінки особистості у професійній діяльності. Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ.
13. Алещенко, В. І. (2022) Психологічний континуум лідерства в організаційній культурі військового керівника. Вісник НУОУ. Збірник наук. праць. Київ:– Вип. 3 (67).
14. Бойко, О. В. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gurt.org.ua/blogs/4850/811/>.
15. Хмільяр, О., Москальов, І., Ілляшенко, С., Вітченко, А., Черевичний, С., Сидоренко, О., Кримець, Л., Чорний, В.: (2018). Навчальний посібник Концепція лідерства за стандартами армій країн НАТО (Conception of leadership in accordance with the armies standards of NATO countries) : навчальний посібник. Київ: НУОУ ім. Івана Черняхівського.

References

1. Hrytsevich, T. L., Kapinus, O. S., Matsevko, T. M., Tkachuk, P. P. (2018). Socio-psychological technologies of military team management: teaching method. manual Lviv: NASV.
2. Benis, Warren J. (2006). How to become leaders of a new generation (Warren J. Benis, Robert J. Thomas, trans. English). Moscow: Williams.
3. Besedin, M. O. & Nagaev, V. M. (2005). Leadership: style, situation and effectiveness. Fundamentals of management: Evaluation-situational approach: textbook (modular version). Kyiv: Center for Educational Literature.
4. Joko, Willinka: (2021). The book of the ex-commander of the Navy SEALs, an entrepreneur and the author of the best-selling book "Leadership Strategy and Tactics". Kyiv: Force Ukraine.
5. Doctrine of military leadership development in the Armed Forces of Ukraine (2020). VKP 7-00(3).01. Approval Start General Staff of the Armed Forces of Ukraine 01.12.2020. Kyiv.6. Piren M. Leadership: essence and implementation in Ukrainian society: [scholarship. manual] / Maria Piren. - K., 2012. - 232 p.
6. Piren, M. (2012). Leadership: essence and implementation in Ukrainian society: training. manual Kyiv.
7. Report on the research work "Development of theoretical foundations of formation of leadership potential of servicemen of the Armed Forces of Ukraine". (2020). National University of Defense of Ukraine named after Ivan Chernyakhovsky..– Kyiv. State registration number 0220U103267.
8. Hrytsevich T. L., Kapinus O. S., Matsevko T. M., Tkachuk P. P. (2018). Socio-psychological technologies of military team management: teaching method. manual - Lviv: NASV.
9. Osodlo V. I., Perepeliuk T. D., Kovalchuk O. P., Osadchenko I. I., & Vintoniak V. F. (2020). The Development of Professional Motivation of the Activity Subject under Specific Conditions. Journal of Intellectual Disability-Diagnosis and Treatment, 8 (2).
10. Agaev, N. A., Kokun, O. M., Pishko, I. O., Lozinska, N. S., Gerasimenko, M. V., Tkachenko, V. V. (2014). Psychological support for the development of leadership qualities of future officers: Methodical guide. – Kyiv.: National Research Center of the Armed Forces of Ukraine.
11. Nestulya, O.O., Nestulya, S.I., Kononets, N.V. (2020). Fundamentals of leadership: an electronic manual for independent work of masters of the educational program "Pedagogy of the Higher School" in the field of knowledge 01 education/pedagogy, specialty 011 educational, pedagogical sciences. – Poltava: PUET.
12. Hrybenyuk, G.S. (2004). Self-regulation of personal behavior in professional activity. Problems of general and pedagogical psychology: Collection. of science Ave. of the Institute of Psychology named after H.S. Bone of the APN of Ukraine. Kyiv.
13. Aleshchenko, V. I. (2022) Psychological continuum of leadership in the organizational culture of a military leader. Bulletin of NUOU. Collection of sciences. works Kyiv: - Vol. 3 (67).
14. Boyko, O. V. [Electronic resource]. - Access mode: <http://gurt.org.ua/blogs/4850/811/>.
15. Khmilyar, O., Moskalyov, I., Ilyushchenko, S., Vitchenko, A., Cherevichny, S., Sydorenko, O., Krymets, L., Chornyi, V.: (2018). Training manual Concept of leadership in accordance with the standards of the armies of NATO countries (Conception of leadership in accordance with the armies standards of NATO countries): training manual. Kyiv: NUOU named after Ivan Chernyakhovskyi.

Summary

Polteva N. V. student-officer of the department of moral and psychological support for the activities of troops (forces), Humanitarian institute, National University of Defense of Ukraine named after Ivan Chernyakhovsky

PSYCHOLOGICAL BASIS OF LEADERSHIP DEVELOPMENT

AT THE COMMANDER OF THE MILITARY UNITS OF THE UKRAINIAN ARMY

Introduction. *In the conditions of the Russian-Ukrainian war and the implementation of the state's strategic course to join the European community and its security structures, the Armed Forces of Ukraine need competent specialists with leadership qualities who are able to perform tasks for the protection of the state, to act together with units of NATO member countries. Therefore, for every serviceman, the manifestation of leadership, defending Ukraine in a combat situation, is the main mission and the most important problem that he solves. To do this successfully, each serviceman must develop character and professionalism, achieving excellence, first of all developing his leadership qualities, especially if this serviceman is a unit commander.*

Purpose. *Theoretical substantiation of the psychological foundations of the development of leadership qualities in commanders of military units of the Armed Forces of Ukraine. The purpose of the article is to identify the psychological foundations of the development of leadership qualities in commanders of military units of the Armed Forces of Ukraine during professional practice.*

Methods. *In order to find out the psychological foundations of the development of leadership qualities in the commanders of military units of the Armed Forces of Ukraine, the article uses the analysis and generalization of scientific results obtained during the study of the nature of the leadership qualities of the individual.*

Originality. *At this time, the issue of the psychological foundations of leadership development among commanders of military units of the Armed Forces of Ukraine is very relevant and requires an early study and resolution of problematic issues regarding the lack of commanders with leadership qualities, which negatively affects the effectiveness of the management of units of the Armed Forces of Ukraine and management activities in general.*

The article analyzes the psychological foundations of the development of leadership qualities in commanders of military units of the Armed Forces of Ukraine, which determine the leading functional role of leadership in commanders, having the greatest impact on the overall effectiveness of its functioning through the adoption of new models of behavior, procedures, principles and values. Leadership reflects the commander's ability to independently and adequately coordinate external and internal conditions of activity to achieve the optimal way of solving professional tasks.

Conclusion. *Features of the development of leadership qualities in commanders of military units are that they must be flexible, adaptive and innovative. They must be ready to act with courage and initiative in dynamic, complex situations, take responsibility in the absence of orders, clearly define the goal, direction, motivation and vision of subordinates.*

With this in mind, we believe that the leadership development of military unit commanders should be carried out throughout their careers through education, training and generalization of experience. A key component of this process should be a systematic and progressive process of developing the psychological foundations of leadership qualities. As a result of this process, a modern military leader is established - an individual who harmoniously combines the qualities of a military leader and commander (chief), a system of value attitudes is expressed in professional activity.

The process of development of leadership qualities affects effective decision-making and leads to further transformation, which is manifested in leadership attitudes towards professional success, the specifics of the performance of official tasks, their dynamics, tensions and, ultimately, the formation of a specific psychological system of military-professional activity.

Keywords: *leadership; leader; military leader; military professional activity; serviceman; commander of a military unit.*

Recelved/Поступила: 10.03.23.

Приходько І. І. доктор психологічних наук, професор,
Національна академія Національної гвардії України,
<https://orcid.org/0000-0002-4484-9781>

Тімченко О.В. доктор психологічних наук, професор,
Національний університет цивільного захисту України
<https://orcid.org/0000-0002-8733-8076>

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОГО МОДЕЛЮВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ФАХІВЦІВ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Стаття присвячена сучасному стану психологічного вивчення професійної діяльності конкретних спеціальностей у Національній поліції, Національній гвардії, Державній службі з надзвичайних ситуацій, Державній прикордонній службі, що входять до складу Міністерства внутрішніх справ України. Визначені та охарактеризовані попередній та основний етапи системно-структурного моделювання професійної діяльності фахівців конкретної спеціальності в межах МВС України.

Ключові слова: професіографія; професіографічний аналіз; професіограма фахівця; психограма; професійний психологічний відбір.

Вступ. Відомо, що основним методом психологічного вивчення професійної діяльності є професіографія. Професіографія – це загальний метод аналізу й опису трудової діяльності та умов праці, який використовується в усіх галузях науки. Психологічна професіографія є комплексом методів і технічних засобів, за допомогою яких отримана й оброблена вагома, з погляду психології, інформація про професії. Крім психологічних, у ній використовуються медичні, фізіологічні, соціологічні та інші методи різних наук про людину і працю, у результаті чого складаються професіограми – система соціально-економічних, технологічних, психофізіологічних знань про професію та організацію праці. Професіограма – це узагальнена модель успішного спеціаліста у даній галузі, а також науково обґрунтовані норми та вимоги професії до якостей особистості фахівця, які дозволяють ефективно її виконувати [1].

Професіографічний підхід до вивчення особливостей діяльності суб'єкта включає в себе: (а) схеми вивчення професії; (б) комплекс методів вивчення; (в) правила організації експерименту.

В.І. Барко пропонує задачно-особистісний підхід, при якому спочатку виділяються одиниці діяльності по типу модулів [2]. Основою модуля є певна професійна задача, пов'язана з особистісними якостями суб'єкта. Таким чином, одна частина модуля включає

об'єктивні професійні задачі, результати праці, а також професійні знання, уміння, навички; інша частина модуля містить психологічні характеристики суб'єкта, необхідні для виконання об'єктивних задач, а також знання, психологічні дії, особистісні якості та ін. [3].

Розглядаючи сутність професіографічного опису як методу психологічного вивчення професійної діяльності, М.В. Макаренко зазначає, що він полягає в цілеспрямованому, організованому процесі, який включає збір інформації щодо оцінки значущості різних фізіологічних, гігієнічних, ергономічних, соціально-психологічних та інших аспектів діяльності [4]. З цією метою при проведенні професіографії використовуються різні традиційні методи: вивчення даних літератури, звітних документів, що характеризують особливості праці, бесіди, спостереження та експеримент, які доповнюються об'єктивною реєстрацією робочих операцій, оцінкою функціонального стану організму працюючих, різними формами самоспостереження й самозвіту. Оцінку складності кожної спеціальності можна одержати з офіційних та інших документів (інструкцій, настанов, керівництв з експлуатації технічних засобів, нормативних документів з підготовки та визначення рівня кваліфікації фахівців тощо).

За змістом виділяють два типи професіограм: комплексні і спеціальні (часткові). Комплексна професіограма

полягає в усебічному описі професійної діяльності, заснованому на результатах досліджень усіх галузей ергономіки і спеціальних (технічних, економічних, організаційних тощо) дисциплін. У спеціальній професіограмі зосереджено вузькоспеціальні найважливіші характеристики, необхідні для виконання конкретних завдань [5].

Професіограма повинна відповідати ряду вимог:

- ✓ чітко визначати предмет та основні результати праці;

- ✓ обґрунтовано підкреслювати направленість праці на благо конкретної людини (гуманістичний людиноцентризм);

- ✓ не виділяти окремі складові професії, доцільно описувати її цілісно у системі характеристик, особливо підкреслюючи її пріоритетні складові;

- ✓ показувати можливі шляхи розвитку людини засобами професії, динаміку психічних новоутворень у процесі праці, яка дозволяє людині обирати оптимальний напрям зростання з урахуванням своєї індивідуальності; показувати перспективи змін у самої професії;

- ✓ мати направленість на вирішення практичних задач (професійного відбору, навчання, раціоналізації та підвищення ефективності діяльності);

- ✓ відображувати професійно важливі якості, що не компенсуються.

У змісті професіограми слід відбити загальні (об'єктивні й суб'єктивні) особливості професійної діяльності: виділити основні дії і операції, їх послідовність і взаємозумовленість; указати на необхідний обсяг спеціальної підготовки, знань, умінь і навичок; визначити режим праці й відпочинку, санітарно-гігієнічні умови, фактори екстремального впливу на суб'єкт праці; виявити характерні психофізіологічні стани (монотонність, стомленість, емоційна напруженість, фізично важка праця тощо); визначити обсяг і характер інформації, що переробляється; охарактеризувати технологічні аспекти, устаткування, що використовувалося, тощо [6].

Таким чином, із численних трактувань професіограм, які наведено у працях С.П. Бочарової, В.І. Барка, М.В. Макаренка та ін., можна зробити висновок, що її сутність полягає в систематизованому опису характеристик конкретної професійної

діяльності (завдань, функцій, результатів, умов праці тощо), соціальних, психологічних та інших вимог до суб'єкта професії і, виходячи з них, визначенні необхідних професійно важливих якостей особистості, що становлять основу професійної придатності людини. Ці відомості мають міститись у ключовому компоненті будь-якої професіограми – психограмі, тобто опису психологічних особливостей конкретної професійної діяльності та професійно важливих особистісних якостей.

Теоретичне підґрунтя. За останні роки вітчизняні науковці проявляють практичний інтерес до професіографічного дослідження професій системи МВС України. Зокрема, у Національній гвардії України (НГУ) на сьогодні розроблені професіограми основних спеціальностей, діяльність яких проходить в особливих умовах. Так, авторським колективом (І.В. Воробйова, І.І. Приходько, Я.В. Мацегора та ін.) були розроблені професіограми військовослужбовців спеціальних моторизованих військових частин, військовослужбовців підрозділів спеціального та оперативного призначення та ін. [7]. У них викладені основні вимоги, що висуваються до кандидата на відповідні посади, у яких відображені необхідні професійно важливі емоційно-вольові якості, комунікативні, мотиваційні, інтелектуальні та інші особливості.

Аналізуючи професійну діяльність військовослужбовців НГУ різних спеціальностей встановлено загальні ознаки, які характерні для будь-якого виду військової праці в НГУ, а також специфічні особливості конкретної професії, що мають місце в усіх її складових: цілях, завданнях, функціях, результатах військової праці, умовах, змісті й технології її здійснення. Доведено, що службово-бойову діяльність військовослужбовців НГУ різних спеціальностей залежно від умов виконання доцільно поділяти на два періоди: повсякденна діяльність у звичайних умовах і виконання службово-бойових завдань в екстремальних умовах.

У результаті вивчення професійної діяльності військовослужбовців підрозділу НГУ з охорони дипломатичних представництв та консульських установ іноземних держав М.І. Товма розробив

психограму цього військового фахівця [8]. Він встановив, що до важливих особливостей уваги і спостережливості відносяться: спроможність тривалий час зберігати стійку увагу, незважаючи на втому і сторонні подразники; уміння розподіляти увагу при виконанні декількох дій, функцій, завдань; уміння концентрувати увагу при виконанні пропускнуго режиму; уміння розрізняти особливості обличчя людей інших національностей та рас; уміння за візуальними ознаками визначати душевний стан людини, наявність в неї зброї, заборонених речовин (вибухівки, отруйних речовин).

А.М. Желаго у проведеному професіографічному дослідженні визначив зміст професійно важливих якостей військовослужбовців підрозділів НГУ з конвоювання, екстрадиції та охорони підсудних, до яких він відніс: здатність налаштовувати конвойованих до безумовного виконання правил конвоювання, викликати до себе почуття покорі; вміння швидко, вірно вибрати форму відносин в залежності від психологічного стану й індивідуальних якостей особи, яка підлягає конвоюванню (етапуванню); здатність визначити можливі альтернативні шляхи вирішення однієї і тієї ж задачі, вибрати найбільш ефективні заходи щодо вирішення завдання; уміння прийняти правильне рішення за браком інформації, вірно визначити напрямок діяльності; відчуття наявності проблеми там, де здавалось, що вже все вирішене та ін. [9].

На підставі проведеного професіографічного аналізу професійної діяльності офіцерів технічного профілю НГУ Н.С. Кучеренко визначила провідні індивідуально-психологічні особливості, які впливають на ефективність виконання ними службово-бойової діяльності та успішність службово-бойової підготовки курсантів: професійна мотивація; професійне мислення; емоційно-вольова сфера; комунікативні здібності [10]. Також проведене авторкою дослідження дозволило внести відповідні зміни до системно-структурної моделі професійної діяльності офіцера з експлуатації і ремонту озброєння й техніки НГУ, здійснити психологічну корекцію її об'єктивних та суб'єктивних характеристик, основних професійних завдань, соціально-психологічних функцій, результатів праці,

професійно-рольових характеристик діяльності, вимог до знань, умінь, навичок, професійно важливих якостей особистості, у результаті чого були уточнені професіограма та психограма сучасного офіцера технічного профілю НГУ.

Н.В. Юр'єва у дослідженні психологічних особливостей військовослужбовців підрозділів НГУ з конвоювання, екстрадиції та охорони підсудних встановила, що переважна більшість обстежених військовослужбовців мають високі показники стресостійкості, проте в офіцерів вона вища, ніж у військовослужбовців військової служби за контрактом [11]. Це відбивається як на показниках загальної життєстійкості, так і на показниках копінг-стратегій та дієвості системи стресостійкості (соціально-психологічній адаптивності і відчутті внутрішнього благополуччя). Проведений авторкою аналіз особливостей мотиваційної сфери засвідчив, що офіцери підрозділів з конвоювання, екстрадиції та охорони підсудних більш схильні здійснювати так званий «вибір майбутнього», а військовослужбовці-контрактники більше орієнтовані на стабільність. В обох досліджуваних групах вектор потребової сфери спрямований у напрямку виконання місії обраної професії правоохоронця. Проте існують певні відмінності щодо способу підтримання цього вектора. Потребова сфера військовослужбовців-контрактників менш інтегрована (ієрархізована) і, відповідно, менш здатна спонукати до розвитку, вона зорієнтована на відтворення наявного рівня задоволення потреб. Офіцерам притаманна висока ієрархізованість, яка і забезпечує здатність до самодетермінізму, саморозвитку.

Аналіз наукових досліджень та публікацій показав, що вивченням проблеми професіографічного опису діяльності підрозділів органів внутрішніх справ (ОВС), Національної поліції України займалися Д.О. Александров, М.І. Ануфрієв, В.І. Барко, Ю.Б. Ірхін, С.М. Ірхіна, Л.І. Казміренко, Г.О. Юхновець та ін. [12; 13].

Так, досліджуючи профорієнтацію та професійний психологічний відбір в ОВС України, С.М. Ірхіна розробила професіограму керівника органу (підрозділу) внутрішніх справ України [13]. Авторкою було встановлено професійно

важливі якості, необхідні для ефективної професійної діяльності керівника ОВС, основні з яких: здатність до швидкодії в умовах дефіциту часу, розвинені якості уваги (стійкість в умовах, що відволікають, прискорене переключення, розподіл при виконанні декількох дій), уміння диференційовано оцінювати суперечливу інформацію, здатність знаходити доцільну форму спілкування в залежності від психологічного стану та індивідуальних особливостей співрозмовника (комунікативна діагностика), здатність брати на себе відповідальність у складних ситуаціях, приймати рішення за умов дефіциту інформації, критично аналізувати ситуацію. Також нею були встановлені негативні особистісні риси: довірливість, повільність, жорстокість, брутальність, нестриманість, безвідповідальність, агресивність, замкнутість, байдужість та ін.

О.М. Кретчак у результаті професіографічного дослідження розробила психограму міліціонера державної служби охорони (ДСО) з конкретними критеріальними частинами, тобто конкретними числовими показниками, які характеризують достатність розвитку професійної готовності до виконання професійних завдань із охоронної діяльності [14]. Автором було встановлено, що серед масиву «успішних» категорій працівників ДСО статистично критеріальними є показники: для міліціонерів з охорони кредитно-фінансових установ – проста зорово-моторна реакція, складна зорово-моторна реакція, оперативна пам'ять, переключення та розподіл уваги, інтелект, вміння професійно спілкуватися, емоційна сталість, самоконтроль поведінки; для міліціонерів груп затримання – проста зорово-моторна реакція, оперативна пам'ять, переключення та розподіл уваги, швидкість мислення, інтелект, незалежність, впевненість у собі, організаторські здібності, активність, рухливість, енергійність, уміння професійно спілкуватися; для міліціонерів з охорони об'єктів народного господарства – проста зорово-моторна реакція, швидкість мислення, інтелект, незалежність, впевненість в собі, організаторські здібності, сміливість, здатність до розумного ризику, здатність працювати в групі, соціальна сумісність; для міліціонерів спеціального підрозділу міліції охорони «Титан»: проста

та складна зорово-моторні реакції, координація рухів, швидкість мислення, емоційна сталість, незалежність, впевненість у собі, організаторські здібності, почуття обов'язку, відповідальність, емоційна витривалість.

О.В. Романенко розробила психограму практичного психолога ОВС та запропонувала систему активної підготовки практичного психолога для розвинення адекватної професійної «Я – концепції», розвитку вміння спілкуватися різноманітними засобами з об'єктами професійного впливу, розвинення здібностей до фасилітативного впливу [15]. Авторкою було психологічно обґрунтовано систему активного соціально-психологічного навчання психологів ОВС, яка спирається на психографічні вимоги до даного виду діяльності. У результаті проведеного дослідження було встановлено, що самооцінка професійних особистісних проявів практичного психолога ОВС в порівнянні з психологами системи освіти завищена за такими показниками, як врівноваженість, діяльність, енергійність, вимогливість до себе, вміння безпомилково оцінювати ситуацію, що відповідає вимогам служби в ОВС.

Н.П. Тарнавська розробила професіограму та психограму вихователя приймальника-розподільника для неповнолітніх МВС України [16]. У результаті проведеного дослідження було встановлено, що домінуючою якістю є емоційна стійкість при прийнятті відповідальних рішень, що дає можливість стверджувати, що емоційне забарвлення, емоційна стійкість, гнучкість та динамічність є невід'ємними складовими професійної діяльності, пов'язаної з вихованням, і характеризують загальний стиль поведінки вихователя-професіонала. Однак для вихователів приймальника-розподільника для неповнолітніх професійно важливими виявилися, на думку автора, якості, що характеризують творчий потенціал особистості, та якості, що стосуються принципів і особливостей ставлення до неповнолітніх правопорушників, дозволяють ефективно здійснювати профілактичний і виховний вплив на них, брати участь у розслідуванні злочинів.

За останній час велика кількість професіографічних досліджень різних спеціальностей була проведена у Державній службі України з надзвичайних ситуацій (ДСНС України). Зокрема, В.М. Корольчук під час вивчення професійної діяльності рятувальника за стресових умов встановила, що високий рівень стресостійкості у рятувальників залежить від індивідуально-психологічних властивостей (високий рівень емоційно-вольової регуляції, професійна мотивація, особистісна та ситуативна тривожність, тощо) [17]. Авторка виділила особистісні якості рятувальника, які сприяють ефективній професійній діяльності, основні з яких – висока самооцінка, емоційна лабільність, низький рівень агресивності, високий рівень урівноваженості та впевненість у собі.

С.М. Миронець у професіографічному дослідженні визначив зміст професійно важливих якостей рятувальників, до яких віднесено такі: психологічні (увага, пам'ять, мислення та воля), фізіологічні (відповідають за зміст та умови виконання професійної діяльності), ергономічні (стан центральної нервової системи, стійкість до монотонії та імпульсивність), соціально-психологічні (комунікабельність та емпатія) та інженерно-психологічні властивості (стан опорно-рухової системи і рівень самоконтролю) [18].

Здійснюючи професіографічний аналіз діяльності фахівця служби пожежогасіння пожежної охорони, В.В. Вареник встановив, що домінуючою ознакою психологічних особливостей діяльності фахівця є високий рівень нервово-психічної стійкості, високий рівень розвитку основних показників уваги, психофізіологічних функцій зорового і слухового аналізаторів, сильна нервова система та високий інтелектуальний рівень, низький рівень тривожності, висока стійкість рівноваги [19].

Л.О. Гонтаренко здійснила професіографічний аналіз діяльності працівників чергово-диспетчерської служби ДСНС України, у результаті чого було доведено, що ефективність професійної діяльності персоналу чергово-диспетчерської служби екстреного виклику ДСНС, як однієї з основних в ланцюгу дій всіх оперативно-рятувальних підрозділів щодо реагування на надзвичайні ситуації, залежить від комплексу професійно

важливих якостей працівників, який, за результатами професіографічного опису, має використовуватися при професійно-психологічному відборі та психологічному супроводженні діяльності персоналу [20]. Серед основних професійно важливих якостей працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику ДСНС України достовірно виділені максимально значущі атенційні, мнемічні, моторні, імажинітивні, емоційні, вольові, мовні та комунікативні якості, а також провідні мотиви професійного вибору працівників чергово-диспетчерських служб екстреного виклику ДСНС України.

Л.О. Гонтаренко виділені та описані основні психологічні типи працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику ДСНС України, які мають загальні психологічні особливості, а саме: активно-послідовний, тривожно-інтровертований, імпульсивний та активно-імпульсивний тип працівників серед фахівців «Служби 112»; імпульсивно-гіпостенічний, пасивно-залежний, невротично-боязливий та гіпертимний тип працівників серед фахівців чергово-диспетчерської служби. Нею розроблено та запропоновано алгоритм (вирішальне правило) отримання психологічної інформації стосовно придатності особистості до диспетчерського виду діяльності в межах ДСНС України.

У дисертаційному дослідженні С.М. Мордюшенка, присвяченому професіографічному аналізу діяльності кінологів-рятувальників ДСНС України, було визначено структуру професійно важливих якостей рятувальників кінологічної служби, до яких відносяться: мотивація, моторний, вольовий, когнітивний, емоційний та типологічний компоненти [21]. Також встановлено зв'язок між професійно важливими якостями кінологів-рятувальників ДСНС України та їхнім професійним досвідом. Виявлено, що у структурі професійних хвороб кінологів-рятувальників переважають хвороби кістково-м'язової системи та травми м'язів і суглобів, також під дією стрес-факторів можуть виникати хвороби серцево-судинної системи. Визначено психологічний зміст основних професійних завдань кінологів-рятувальників ДСНС України. Доведено, що діяльність кінологів-рятувальників є

надзвичайно екстремальною та несе в собі пряму загрозу здоров'ю фахівця.

Автором виявлено, що для досвідчених рятувальників кінологічних підрозділів провідними є такі мотиви: прагнення до роботи, пов'язаної з наданням допомоги іншим людям; можливість мати стабільний заробіток; змістовний інтерес до роботи в рятувальних підрозділах; прагнення до ризику, небезпеки, можливості проявити себе; прагнення до морального задоволення від роботи. У початківців головними є такі мотиви: прагнення до морального задоволення від роботи; прагнення до роботи, пов'язаної з наданням допомоги іншим людям; змістовний інтерес до роботи в рятувальних підрозділах; прагнення до ризику, небезпеки, можливості проявити себе; прагнення «себе перебороти», змінити характер, стати впевненішим тощо.

Проведений А.Г. Снісаренко професіографічний аналіз діяльності начальників караулів оперативно-рятувальної служби цивільного захисту дав можливість виокремити такі особливості професійної діяльності фахівця, як: висока відповідальність як керівника за прийняті рішення, вчинки та дії; дефіцит часу й відсутність належної інформації, що потрібна для організації відповідних дій та прийняття рішення; невизначеність завдання у зв'язку з незвичністю й складністю просторового орієнтування в незнайомій місцевості; неперервність нервово-психічного напруження, що спричинене систематичною роботою в небезпечному середовищі (при високій температурі, шумі, високій густині диму, підвищеній вологості, обмеженій видимості); постійна загроза для здоров'я й життя (можливі обвалення будівельних конструкцій, вибухи парів і газів); емоційні та стресові розлади (винесення травмованих людей, загибель товариша по службі); значні фізичні навантаження, що виникають внаслідок високого темпу роботи з рятування людей і гасіння пожеж, розбирання конструкцій, перенесення пожежно-технічного обладнання на значні відстані; труднощі, зумовлені необхідністю проведення робіт в обмеженому просторі (у тунелях, підземних галереях, газопровідних і кабельних комунікаціях); неочікувані перешкоди, що ускладнюють виконання оперативної задачі; дискомфортний стан через перебування в

бойовому одязі та спорядженні [22]. Автором розроблено психограму начальника караулу оперативно-рятувальної служби цивільного захисту, яка набула вигляду багаторівневої структури професійно важливих якостей: на першому, найбільш важливому рівні, знаходяться інтелектуальні професійно важливі якості; на другому рівні – управлінські професійно важливі якості; на третьому рівні – емоційно-вольові якості та на четвертому рівні – мнемічні професійно важливі якості.

Аналізуючи професіографічні дослідження, які проводилися у Державній прикордонній службі України (ДПСУ), необхідно відмітити, що вони проведені лише за окремими обліковими спеціальностями, діяльність яких підпадає під особливі умови її виконання. Так, О.М. Ставицький вдосконалив професіограми начальника відділення інспекторів прикордонної служби, заступника начальника відділення інспекторів прикордонної служби та старшого інспектора ДПСУ [23].

На основі принципів методології професіографічного дослідження С.О. Філіппов розробив програму вивчення значущих чинників професійної діяльності офіцера-оперативника ДПСУ та з'ясував відповідні професійно-значущі властивості, які необхідні офіцеру для ефективної професійної діяльності [24]. Автор визначив систему найбільш суттєвих вимог професійної діяльності, що дозволяють здійснити оптимальну реалізацію професійного потенціалу працівника. Так, у структурі особистості офіцера-прикордонника виокремлюються такі психологічні підструктури, як професійна спрямованість (мотиви, ціннісні орієнтації, професійна позиція, соціально-професійний статус); професійна компетентність (комунікативна, спеціальна, екстремальна професійна та аутокомпетентність); професійно важливі властивості (інтелектуальні та управлінські здібності, емоційно-вольова стійкість та ін.); професійно значущі психофізіологічні властивості (особливості вищих психічних функцій; сенсорно-перцептивні, психомоторні якості та фізичні властивості).

Таким чином, проведений аналіз наукових розробок з питань професіографічного аналізу основних

спеціальностей в межах МВС України свідчить про те, що за роки незалежності було здійснено значну кількість досліджень з зазначених питань. У різних формуваннях МВС України – Національній гвардії України, Державній службі України з надзвичайних ситуацій, Державній прикордонній службі України – проведені ґрунтовні професіографічні дослідження для багатьох облікових спеціальностей та за їх результатами складені професіограми, психограми та акмеограми фахівців. Проте досить багато спеціальностей все ще залишаються поза увагою дослідників та потребують термінового вивчення для покращення якості проведення професійного психологічного відбору кандидатів на відповідні спеціальності, а також психологічної роботи з особовим складом.

Методи дослідження. При написанні статті нами використовувалися методи теоретичного дослідження, або як їх ще називають, методи теоретизації, які забезпечили реалізацію теоретичних пізнавальних дій щодо предмета нашого дослідження. Саме методи теоретизації дали нам можливість не тільки узагальнити основні ідеї, що були використані вітчизняними дослідниками при проведенні професіографічного аналізу основних спеціальностей в системі МВС України, а й побудувати власний пізнавальний акт, при якому сутність досліджуваного явища стала найбільш доступною та змістовно розкритою. Теоретичне дослідження не тільки забезпечило більш-менш повне з'ясування сутності досліджуваного явища, а й виявило основні закономірності його існування, взаємодії з іншими явищами, рушійні сили розвитку структурно-функціонального моделювання професійної діяльності фахівців Міністерства внутрішніх справ України.

Результати і обговорення. Ефективний професійний психологічний відбір повинен ґрунтуватися на виявленні й зіставленні особистісних характеристик конкретного суб'єкта діяльності з існуючою моделлю професії, яка включає як основні професійно важливі якості та мотиви діяльності, що дозволяють досягти професіоналізму (акмеологічні інваріанти), так і психологічні якості, що негативно

впливають на ефективність професійної діяльності.

Професіографічний (акмеографічний) підхід до вивчення професійної діяльності фахівців системи МВС України повинен ґрунтуватися на застосуванні комплексу методів, зокрема таких, як: аналіз документації, експертна оцінка, бесіда, спостереження, аналітична професіографія й акмеографія.

Аналіз документів та інтерпретація отриманих даних необхідні для:

- ✓ обґрунтування мети конкретної професійної діяльності;
- ✓ виявлення основних завдань і функціональних обов'язків фахівців МВС України;
- ✓ визначення системи необхідних знань, умінь і навичок, основних вимог, які висуваються до конкретних спеціалістів;
- ✓ установлення умов, характеру праці та їх специфіки.

У процесі дослідження також вивчаються статuti, накази, інструкції, розпорядження, настанови тощо. Основним критерієм відбору документів визначається їх значущість як джерела інформації про зміст, сторони, властивості та умови професійної діяльності з конкретних досліджуваних професій. Дані, отримані в результаті вивчення документів, треба доповнювати і коригувати за допомогою матеріалів аналізу літератури, бесіди, експертної оцінки, спостереження.

Експертна оцінка використовується для визначення системно-структурних блоків об'єктивних і суб'єктивних характеристик професійної діяльності та їх взаємозв'язків, специфічних особливостей, характерних для кожного виду спеціальностей, а також уточнення і доповнення інформації, отриманої під час аналізу літературних джерел з проблеми дослідження. Експертами можуть бути офіцери, які проходили службу на керівних посадах у підрозділах і частинах Національної поліції, Національної гвардії, ДСНС, ДПС України, та професорсько-викладацький склад закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання. Відбір експертів, як правило, повинен проводитися за такими критеріями:

- ✓ успішність проходження служби у поєднанні з професійним авторитетом у середовищі товаришів по службі;

- ✓ професійне довголіття (стаж за фахом більше 20 років);
- ✓ військово-професійна класність (майстер і клас I);
- ✓ військова служба в оперативних частинах та підрозділах спеціального призначення;
- ✓ участь у бойових діях, спеціальних операціях, миротворчих місіях, у ліквідації наслідків надзвичайної ситуації державного рівня;
- ✓ наявність наукового ступеня й ученого звання.

Одним із методів збирання інформації про професійну діяльність є бесіда з фахівцями різних видів спеціальностей. Завданнями бесіди можуть бути такі:

- ✓ формування групи експертів;
- ✓ уточнення цілей, завдань, функцій, змісту та результатів досліджуваної професійної діяльності;
- ✓ виявлення особливостей професійної діяльності у звичайних та екстремальних умовах;
- ✓ визначення професійно важливих якостей і психологічних якостей, що негативно впливають на ефективність професійної діяльності;
- ✓ виявлення й аналіз професійно значущих мотивів, покладених в основу вибору професії в сучасних умовах.

Спостереження за діяльністю правоохоронців, військовослужбовців, рятувальників та працівників МВС України, важливим принципом якого є порівняльний підхід під час вивчення професій, допомагає виявити професійно значущі особливості різних психічних процесів шляхом вивчення і зіставлення зовнішніх проявів діяльності. Спостереження дає змогу уточнити отримані відомості про відповідність реальної служби вимогам наказів, настанов, директив, розпоряджень та інших керівних документів, що регламентують професійну діяльність, доповнити дані про психічне напруження, що виникає у діяльності фахівців МВС за звичайних та екстремальних умов (під час виконання оперативних, спеціальних, службово-бойових завдань, у разі виникнення надзвичайних ситуацій, у процесі проведення навчань тощо). Це, у свою чергу, дає можливість краще усвідомити причини успіху і труднощів в оволодінні конкретною спеціальністю, а також чіткіше

виявити психологічну структуру професійної діяльності конкретного фахівця системи МВС України у цілому.

Основними методами психологічного вивчення професійної діяльності різноманітних спеціальностей в межах МВС України повинні стати аналітична професіографія й акмеографія. Акмеографічний підхід, який розвиває досягнення сучасної професіографії, дозволяє вивчити феноменологію індивідуальних і групових суб'єктів професійної діяльності, закономірності, механізми, умови та фактори їхнього продуктивного розвитку і здійснення вибраної життєвої стратегії. При цьому професіографія (акмеографія) дає змогу всебічно розкрити особливості конкретної професійної діяльності, визначити умови та фактори приведення її в оптимальний стан у сучасних умовах, що постійно змінюються.

Відмітною рисою акмеологічного підходу у процесі аналізу професійної діяльності фахівців системи МВС України є виділення акмеологічного компонента або акмеологічних інваріантів, які орієнтують конкретного фахівця на виконання всіх функцій професійної діяльності раціональним чином, тобто в рамках найпродуктивнішої моделі, алгоритму і технології цілісного процесу.

Доречі, аналітична професіографія як метод системного аналізу професійної діяльності є структурою порівневого вивчення різних етапів роботи. У ній розкриваються не окремі характеристики професії, а узагальнюються нормативні й морфологічні компоненти психологічної структури професійної діяльності. Цей підхід дає можливість виявити конкретні взаємозв'язки між зовнішніми (об'єктивними) і внутрішніми (суб'єктивними) складниками процесу діяльності як єдиного цілого. Ознаки основних компонентів професійної діяльності розглядаються не окремо, а як цілісна система показників, що нормативно орієнтують, організують виконання професійних дій суб'єкта діяльності.

Психологічне вивчення професійної діяльності фахівців різних спеціальностей повинно проводитися у два етапи: попередній і основний.

На попередньому етапі визначається мета, завдання, зміст і структурні

компоненти різних видів діяльності, виявляються головні передумови успішності роботи та умови, які позитивно і негативно впливають на якість професійних функцій конкретного фахівця. Після цього проводиться аналіз отриманих даних та їх порівняльна оцінка, поєднуються різні види діяльності в єдині категорії спеціальностей, які були схожі за змістом, умовами праці, вимогами щодо професійно важливих якостей і психологічних властивостей особистості фахівця. Схему попереднього етапу вивчення професійної діяльності офіцерів різних спеціальностей наведено на рис. 1.

Аналіз професійної діяльності фахівців системи МВС України різних спеціальностей дозволяє виявити загальні ознаки, що органічно сполучаються і є характерними для будь-якого виду діяльності в межах МВС України, та специфічні особливості конкретної професії, що мають місце в усіх її складниках: цілях, завданнях, функціях, результатах військової праці, умовах, змісті та технології її здійснення.

До загальних ознак професійної діяльності фахівців МВС України відносять такі, як:

- ✓ соціальна обумовленість і регламентованість професійної діяльності законодавством, статутами, наказами, розпорядженнями тощо;
- ✓ поліфункціональність, яка виявляється у поєднанні різноманітних завдань і функціональних обов'язків;
- ✓ комплексність, що зумовлена одночасною досить інтенсивною залученістю у процесі професійної діяльності фахівця практично до всіх систем праці: «людина – людина», «людина – техніка (озброєння)», «людина – знакова система» тощо;
- ✓ екстремальність умов виконання функціональних обов'язків;
- ✓ колективний характер праці;
- ✓ психолого-педагогічне і психофізіологічне супроводження професійної діяльності;
- ✓ творчий пошук новаторських підходів та інноваційних технологій у межах посадових обов'язків.

Рис. 1. Попередній етап системно-структурного моделювання професійної діяльності фахівців різних спеціальностей системи МВС України

Аналіз професійної діяльності конкретного фахівця МВС України свідчить, що залежно від умов її виконання у ній розрізняються два періоди: повсякденна діяльність у звичайних умовах та виконання завдань за призначенням в екстремальних умовах.

Служба в системі МВС України належить до таких видів діяльності, які завжди пов'язані з екстремальними умовами

й елементами ризику для здоров'я та життя [25]. Тому загальну характеристику екстремальних факторів та механізми розвитку психічних реакцій і станів людини розглянемо докладніше.

Аналізуючи працю фахівців МВС України під час повсякденної діяльності, необхідно зазначити, що вона проходить в умовах депривації, монотонії і комбінованого впливу інших несприятливих

факторів, що спричиняють тривале психічне напруження, виснаження адаптаційних механізмів і виникнення різних психічних розладів, які призводять до значного зниження працездатності й ефективності діяльності [26]. У процесі впливу негативних професійних факторів людина, яка потрапила у незвичайне середовище перебування, стикається з новими для неї вимогами до властивостей особистості, уперше усвідомлює свої здібності та функціональні резерви організму і відповідно перебудовує себе. При цьому індивідуальне реагування набуває форми певного стилю поведінки залежно від рівня розвитку пізнавальних процесів, типу темпераменту, характеру, загальних здібностей, рівня знань, досвіду, інтересів тощо. Це можуть бути нормальна професійна діяльність і неадекватне реагування, яке виникає епізодично у вигляді відмов від діяльності, помилок, омани, що призводить до конфліктних ситуацій з командирами та товаришами по службі [26].

Розглядаючи професійну діяльність фахівців різних спеціальностей МВС України, що проходить в умовах, наближених до бойової обстановки (під час виконання спеціальних оперативно-службових, службово-бойових та боєвих завдань), необхідно зазначити, що для неї характерні надзвичайно швидка зміна видів праці, висока ймовірність виникнення реальної вітальної загрози і значні психоемоційні навантаження, які безпосередньо відбиваються на якості професійної діяльності, функціональному стані фахівців [27].

Екстремальні фактори посідають особливе місце в ієрархії зовнішніх подразників організму людини. У спеціальній літературі поняття «екстремальний» співвідноситься із крайнім, граничним, таким, що виходить за рамки звичайного, надзвичайним впливом [28]. Під екстремальними розуміють досить жорсткі умови середовища, які не адекватні вродженим і набутим властивостям організму.

У психологічному аспекті як екстремальні розглядаються умови життя і діяльності людини, що характеризуються непередбачуваністю, неупорядкованістю майбутнього при несформованості,

нез'ясовності для суб'єкта способів досягнення мети, коли у відповідь на дію цих несприятливих умов (факторів) можуть виникати стани крайньої напруженості функціональних систем організму, що характеризуються вираженою напруженістю механізмів адаптації з явищами дезадаптації і дезорганізації професійної діяльності.

На практиці проблема впливу екстремальних факторів на людину має кілька аспектів: прогнозування наслідків такого впливу на людей і прогнозування поведінки людей в екстремальних ситуаціях. Розв'язання цих проблем є досить актуальним для психологічного забезпечення професійної діяльності фахівців конкретних спеціальностей МВС України, які виконують професійні обов'язки в особливих умовах. Тому у процесі проведення професійного психологічного відбору фахівців МВС України для повсякденної діяльності треба враховувати індивідуальні реакції організму на вплив різних екстремальних факторів та умов праці в обстановці, максимально наближеній до бойової, і виявляти необхідні потенційні професійно важливі якості з метою прогнозування ефективності професійної діяльності різних фахівців під час виконання професійних завдань, що дозволить скоротити санітарні та психогенні втрати і підвищити боєздатність органів та підрозділів МВС України.

Метою основного етапу психологічного вивчення професійної діяльності фахівця конкретної спеціальності в системі МВС України є розробка їх професіограм [26]. Спочатку вивчаються особливості конкретної спеціальності, визначається мета, завдання, соціально-психологічні функції і результати праці даного виду професії в системі МВС України. Потім виявляються взаємозв'язки об'єктивних і суб'єктивних характеристик професійної діяльності фахівців конкретних спеціальностей; визначаються професійно-рольові характеристики (знання, уміння і навички) та професійно важливі якості. Наприкінці виявляються психологічні якості, що негативно впливають на ефективність професійної діяльності фахівця даної спеціальності в межах МВС України. Зміст основного етапу психологічного вивчення професійної діяльності схематично наводиться на рис. 2.

Рис. 2. Основний етап системно-структурного моделювання професійної діяльності фахівців конкретної спеціальності МВС України

Завершенням основного етапу психологічного вивчення професійної діяльності фахівця МВС України повинно стати складання професіограм (акмеограм) кожного блоку спеціальностей.

На ефективність професійної діяльності фахівця істотно впливатимуть різні зовнішні та внутрішні фактори.

До зовнішніх факторів можна віднести такі, як:

- ✓ соціально-економічна і політична стабільність служби;
- ✓ службово-функціональні взаємини між суб'єктами й об'єктами професійної діяльності (лінійні та функціональні зв'язки);
- ✓ психологічний клімат у підрозділі;
- ✓ умови праці (звичайні й екстремальні), побуту тощо.

До внутрішніх факторів відносять:

- ✓ рівень професійної підготовленості фахівця (набуті знання, уміння і навички);
- ✓ сформованість професійно важливих якостей та акмеологічних інваріантів, що дозволяють досягти оптимального рівня професійного розвитку, самовдосконалення і самореалізації фахівця, забезпечення високого рівня мотивації досягнень у професійній діяльності.

Професійна діяльність потребує від фахівців МВС України певної системи і послідовності дій, які є взаємозалежними і створюють певну психологічну структуру. Професійна діяльність є найбільш результативною, коли структура особистості фахівця відповідає основним вимогам, які висуваються до конкретної професійної діяльності. Такий збіг можливий за умов, якщо фахівець має необхідні професійно важливі якості – сукупність не тільки індивідуальних психологічних і професійних якостей, які розкриваються і розвиваються у процесі професійної діяльності, але й акмеологічних інваріантів, що виступають основними мотивами, головними побудниками до активного й ефективного виконання конкретної праці, розвитку конструктивних відносин у колективі й особистісного професійного зростання. Тому особливе місце займатиме вивчення мотивації вибору конкретної професії в системі МВС України, що, на нашу думку, обов'язково слід урахувувати у процесі аналізу ефективності будь-якого виду професійної діяльності [29].

Висновки. Таким чином, специфікою складання професіограм фахівців МВС України є розгляд взаємозв'язків об'єктивних і суб'єктивних характеристик

професійної діяльності з урахуванням, з одного боку, більш високих вимог, які висуваються до певних індивідуально-психологічних якостей конкретного спеціаліста і які є професійно важливими

для конкретного виду діяльності, а з іншого, – необхідністю здійснення професійної діяльності в екстремальних умовах під впливом стрес-факторів підвищеної інтенсивності.

Список використаних джерел

1. Приходько, І. І. (2008). Професійний психологічний відбір майбутніх офіцерів внутрішніх військ МВС України. Акад. ВВ МВС України.
2. Барко, В. І. (2002). Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект). Ніка-Центр.
3. Барко, В. І., Ірхін, Ю. Б., & Нещерет, Т. В. (2007). Професіографічний опис основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України. ДП «Друкарня МВС».
4. Макаренко, Н. В. (1996). Теоретические основы и методики профессионального психологического отбора военных специалистов. «Сент-Жак».
5. Садковий, В. П., & Тімченко, О. В. (2017). Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології. ФОП Мезіна В.В.
6. Тімченко, О. В. (2000). Стислий огляд сучасних концепцій добору в ризиконебезпечні професії. Вісник Харківського університету. № 498. 143-146.
7. Воробйова, І. В., Приходько, І. І., & Полторах, С. Т. (2012). Автоматизований психодіагностичний комплекс визначення професійної придатності кандидатів на військову службу у внутрішні війська МВС України і навчання у вищі військові навчальні заклади МВС України. Акад. ВВ МВС України.
8. Товма, М. І. (2010). Психологічні умови формування професійних якостей майбутніх командирів спеціальних підрозділів у процесі професіоналізації (на прикладі підрозділів з охорони дипломатичних представництв та консульських установ іноземних держав) [Автореф. дис. канд. психол. наук].
9. Желого, А. М. (2014). Соціально-психологічні детермінанти професійного становлення командира підрозділу внутрішніх військ МВС України [Автореф. дис. канд. психол. наук].
10. Кучеренко, Н. С. (2016). Психологічне забезпечення службово-бойової підготовки майбутніх офіцерів технічного профілю Національної гвардії України [Автореф. дис. канд. психол. наук].
11. Юр'єва, Н. В. (2015). Мотиваційні ресурси стресостійкості військовослужбовців підрозділів Національної гвардії України з конвоювання, екстрадиції та охорони підсудних [Автореф. дис. канд. психол. наук].
12. Александров, Д. О., Юхновець, Г. О., & Казміренко, Л. І. (2002). Психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності працівників ОВС (професійно-психологічна підготовка працівників оперативних підрозділів) Київ.
13. Ірхіна, С. М. (2007). Профорієнтація та професійно-психологічний відбір в органах внутрішніх справ України. «Друкарня МВС».
14. Кретчак, О. М. (2003). Психологічний аналіз професійної діяльності міліціонерів ДСО при МВС України та визначальні умови її удосконалення [Автореф. дис. канд. психол. наук].
15. Романенко, О. В. (2007). Особистість та професійна діяльність практичного психолога ОВС [Автореф. дис. канд. психол. наук].
16. Тарнавська, Н. П. (2007). Профілактична діяльність вихователя приймальника-розподільника для неповнолітніх МВС України та психологічні засади її удосконалення [Автореф. дис. канд. психол. наук].
17. Корольчук, В. М. (2009). Психологія стресостійкості особистості [Автореф. дис. д-ра психол. наук].
18. Миронець, С. М., & Тімченко, О. В. (2008). Негативні психічні стани рятувальників в умовах надзвичайної ситуації. Консультант.
19. Вареник, В. В. (2001). Інженерно-психологічне забезпечення професійного відбору до Державної пожежної охорони України [Автореф. дис. канд. психол. наук].
20. Гонтаренко, Л. О. (2008). Професіографічний аналіз діяльності працівників чергової диспетчерської служби екстреного виклику МНС України [Автореф. дис. канд. психол. наук].
21. Мордюшенко, С. М. (2013). Професіографічний аналіз діяльності кінологів-рятувальників МНС [Автореф. дис. канд. психол. наук].
22. Снісаренко, А. Г. (2011). Професіографічний аналіз діяльності начальників караулів оперативно-рятувальної служби цивільного захисту МНС України [Автореф. дис. канд. психол. наук].
23. Ставицький, О. М. (2015). Теоретичні та методичні засади професійного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників [Дис. д-ра пед. наук].

24. Філіппов, С. О. (2004). Психологічні особливості професійної діяльності офіцерів-оперативників Державної прикордонної служби України [Автореф. дис. канд. психол. наук].
25. Приходько, І. І., Колесніченко, О. С., & Тімченко, О. В. (2016). Психологія екстремальної діяльності. НА НГУ.
26. Приходько, І. І., Мацегора, Я. В., & Колесніченко, О. С. (2021). Професіографія службово-бойової діяльності військовослужбовців Національної гвардії України. НА НГУ.
27. Приходько, І. І. (2008). Визначення стресостійкості у військовослужбовців підрозділів спеціального призначення внутрішніх військ МВС України під час виконання спеціального службово-бойового завдання. Вісник Національної академії оборони України. Вип. 4 (8). 116-122.
28. Лебедва, С. Ю., Онщенко, Н. В., & Тімченко, О. В. (2019). Психологічні наслідки перебування рятувальників у зоні проведення антитерористичної операції. НУЦЗУ.
29. Prykhodko, I., Yurieva, N., Timchenko, O., Fomenko, K., Kernickyi, O., Tovma, M., & Kostikova, I. (2020). What Motivates Ukrainian Women to Choose a Military Service in Warfare? BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience. 11(3). 36–53.

References

1. Prykhodko, I. I. (2008). Profesiyni psykholohichni vidbir maibutnikh ofitseriv vnutrishnikh viisk MVS Ukrainy [Professional psychological selection of future officers of the internal forces of the Ministry of Internal Affairs]. Akad. VV MVS Ukrainy. (in Ukrainian)
2. Barko, V. I. (2002). Profesiyni vidbir kadriv do orhaniv vnutrishnikh sprav (psykholohichni aspekt) [Professional selection of personnel for internal affairs bodies (psychological aspect)]. Nika-Tsentr. (in Ukrainian)
3. Barko, V. I., Irkhin, Yu. B., & Neshcheret, T. V. (2007). Profesiiohrafichni opys osnovnykh vydiv diialnosti v orhanakh vnutrishnikh sprav Ukrainy [Professional description of the main types of activities in the internal affairs bodies of Ukraine]. DP «Drukarnia MVS». (in Ukrainian)
4. Makarenko, N. V. (1996). Teoretycheskiye osnovy y metodyky professyonalnogo psykholohicheskogo otbora voennykh spetsyalysto [Theoretical foundations and methods of professional psychological selection of military specialists]. «Sent-Zhak». (in Russian)
5. Sadkovyi, V. P., & Timchenko, O. V. (2017). Aktualni doslidzhennia v suchasni vitchyzniani ekstremalnoi ta kryzovii psykholohii [Current research in modern domestic extreme and crisis psychology]. FOP Mezina V.V. (in Ukrainian)
6. Timchenko, O. V. (2000). Styslyi ohliad suchasnykh kontseptsii doboru v ryzykonebezpechni profesii [A brief review of modern concepts of selection in risky professions]. Visnyk Kharkivskoho universytetu. № 498. 143-146. (in Ukrainian)
7. Vorobiova, I. V., Prykhodko, I. I., & Poltorak, S. T. (2012). Avtomatyzovanyi psykhodiahnostychnyi kompleks vyznachennia profesiinoi prydatnosti kandydativ na viiskovu sluzhbu u vnutrishni viiska MVS Ukrainy i navchannia u vyshchi viiskovi navchalni zaklady MVS Ukrainy [Automated psychodiagnostic complex for determining the professional suitability of candidates for military service in the internal troops of the Ministry of the Interior of Ukraine and training in higher military educational institutions of the Ministry of the Interior of Ukraine]. Akad. VV MVS Ukrainy. (in Ukrainian)
8. Tovma, M. I. (2010). Psykholohichni umovy formuvannia profesiinykh yakosti maibutnikh komandyriv spetsialnykh pidrozdiliv u protsesi profesionalizatsii (na przykladi pidrozdiliv z okhorony dyplomatychnykh predstavnytstv ta konsulskykh ustanov inozemnykh derzhav) [Avtoref. dys. kand. psykhol. nauk] [Psychological conditions for the formation of professional qualities of future commanders of special units in the process of professionalization (on the example of units for the protection of diplomatic missions and consular institutions of foreign countries) [Author's Ref. Ph.D. psychol. sciences]]. (in Ukrainian)
9. Zhelaho, A. M. (2014). Sotsialno-psykholohichni determinanty profesiinoho stanovlennia komandyr pidrozdilu vnutrishnikh viisk MVS Ukrainy [Avtoref. dys. kand. psykhol. nauk] [Socio-psychological determinants of the professional formation of the commander of the internal forces unit of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine [Author's Ref. Ph.D. psychol. sciences]]. (in Ukrainian)
10. Kucherenko, N. S. (2016). Psykholohichne zabezpechennia sluzhbovo-boiovoi pidhotovky maibutnikh ofitseriv tekhnichnogo profilu Natsionalnoi hvardii Ukrainy [Avtoref. dys. kand. psykhol. nauk] [Psychological support of service and combat training of future officers of the technical profile of the National Guard of Ukraine [Author's Ref. Ph.D. psychol. sciences]]. (in Ukrainian)
11. Iurieva, N. V. (2015). Motyvatsiini resursy stresostiikosti viiskovosluzhbovtiv pidrozdiliv Natsionalnoi hvardii Ukrainy z konvoiuvannia, ekstradytsii ta okhorony pidsudnykh [Avtoref. dys. kand. psykhol. nauk] [Motivational resources of stress resistance of servicemen of the units of the National Guard of Ukraine for convoying, extradition and protection of defendants [Author's Ref. Ph.D. psychol. sciences]]. (in Ukrainian)

12. Aleksandrov, D. O. Yukhnovets, H. O., & Kazmirenko, L. I. (2002). Psykholohichne zabezpechennia operatyvno-sluzhbovoi diialnosti pratsivnykiv OVS (profesiino-psykholohichna pidhotovka pratsivnykiv operatyvnykh pidrozdiliv) [Psychological support of operational and service activities of employees of the OVS (professional and psychological training of employees of operational units)] Kyiv. (in Ukrainian)
13. Irkhina, S. M. (2007). Proforiientatsiia ta profesiino-psykholohichniy vidbir v orhanakh vnutrishnikh sprav Ukrainy [Career guidance and professional and psychological selection in internal affairs bodies of Ukraine]. «Drukarnia MVS». (in Ukrainian)
14. Kretchak, O. M. (2003). Psykholohichniy analiz profesiinoi diialnosti militsioneriv DSO pry MVS Ukrainy ta vyznachalni umovy yii udoskonalennia [Avtoref. dys. kand. psykhol. nauk] [Psychological analysis of the professional activity of DSO policemen at the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and determining conditions for its improvement [Author's Ref. Ph.D. psychol. sciences]]. (in Ukrainian)
15. Romanenko, O. V. (2007). Osobystist ta profesiina diialnist praktychnoho psykholoha OVS [Avtoref. dys. kand. psykhol. nauk] [The personality and professional activity of a practical psychologist of the OVS [Author's Ref. Ph.D. psychol. sciences]]. (in Ukrainian)
16. Tarnavska, N. P. (2007). Profilaktychna diialnist vykhovatel'ia pryimalnyka-rozpodilnyka dlia nepovnolitnikh MVS Ukrainy ta psykholohichni zasady yii udoskonalennia [Avtoref. dys. kand. psykhol. nauk] [Preventive activity of the educator of the receiver-distributor for minors of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and the psychological principles of its improvement [Author's Ref. Ph.D. psychol. sciences]]. (in Ukrainian)
17. Korolchuk, V. M. (2009). Psykholohiia stresostiikosti osobystosti [Avtoref. dys. d-ra psykhol. nauk] [Psychology of personality stress resistance [Author's Ref. thesis Dr. Psychol. sciences]]. (in Ukrainian)
18. Myronets, S. M., & Timchenko, O. V. (2008). Nehatyvni psykhični stany riaduvanykh v umovakh nadzvychainoi sytuatsii. [Negative mental states of rescuers in an emergency situation] Konsultant. (in Ukrainian)
19. Varenky, V. V. (2001). Inzhenerno-psykholohichne zabezpechennia profesiinoho vidboru do Derzhavnoi pozhezhnoi okhorony Ukrainy [Avtoref. dys. kand. psykhol. nauk] [Engineering and psychological support of professional selection for the State Fire Protection Service of Ukraine [Author's Ref. Ph.D. psychol. sciences]]. (in Ukrainian)
20. Hontarenko, L. O. (2008). Profesiiohrafichniy analiz diialnosti pratsivnykiv chervovo dyspetcherskoi sluzhby ekstrenoho vyklyku MNS Ukrainy [Avtoref. dys. kand. psykhol. nauk] [Professional analysis of the work of emergency dispatchers of the Ministry of Emergency Situations of Ukraine [Author's Ref. Ph.D. psychol. sciences]]. (in Ukrainian)
21. Mordiusenko, S. M. (2013). Profesiiohrafichniy analiz diialnosti kinolohiv-riaduvanykh MNS [Avtoref. dys. kand. psykhol. nauk] [Professional analysis of the activities of dog rescuers of the Ministry of Emergency Situations [Author's Ref. Ph.D. psychol. sciences]]. (in Ukrainian)
22. Snisarenko, A. H. (2011). Profesiiohrafichniy analiz diialnosti nachalnykh karauliv operatyvno-riaduvanoi sluzhby tsyvilnoho zakhystu MNS Ukrainy [Avtoref. dys. kand. psykhol. nauk] [Professional analysis of the activities of the watch chiefs of the operational rescue service of the civil protection of the Ministry of Emergency Situations of Ukraine [Author's Ref. Ph.D. psychol. sciences]]. (in Ukrainian)
23. Stavitskyi, O. M. (2015). Teoretychni ta metodychni zasady profesiinoho vykhovannia maibutnikh ofitseriv-trykordonnykh [Dys. d-ra ped. nauk] [Theoretical and methodical principles of professional education of future border guards [Author's Ref. thesis Dr. Pedagogy. sciences]]. (in Ukrainian)
24. Filippov, S. O. (2004). Psykholohichni osoblyvosti profesiinoi diialnosti ofitseriv-operatyvnykh Derzhavnoi trykordonnoi sluzhby Ukrainy [Avtoref. dys. kand. psykhol. nauk] [Psychological features of the professional activity of operational officers of the State Border Service of Ukraine [Author's Ref. Ph.D. psychol. sciences]]. (in Ukrainian)
25. Prykhodko, I. I., Kolesnichenko, O. S., & Timchenko, O. V. (2016). Psykholohiia ekstremalnoi diialnosti. NA NHU. (in Ukrainian)
26. Prykhodko I. I., Matsehora Ya. V., & Kolesnichenko O. S. (2021). Profesiiohrafii sluzhbovo-boiovoi diialnosti viiskovosluzhbovtsiv Natsionalnoi hvardii Ukrainy. NA NHU. (in Ukrainian)
27. Prykhodko, I. I. (2008). Vyznachennia stresostiikosti u viiskovosluzhbovtsiv pidrozdiliv spetsialnoho pryznachennia vnutrishnikh viisk MVS Ukrainy pid chas vykonannia spetsialnoho sluzhbovo-boiovoho zavdannia. Visnyk Natsionalnoi akademii oborony Ukrainy. Vyp. 4 (8). 116-122. (in Ukrainian)
28. Liebiedva, S. Iu., Onishchenko, N. V., & Timchenko, O. V. (2019). Psykholohichni naslidky перебування riaduvanykh u zoni provedennia antyterorystychnoi operatsii. [Psychological consequences of the presence of rescuers in the area of the anti-terrorist operation] NUTsZU. (in Ukrainian)
29. Prykhodko, I., Yurieva, N., Timchenko, O., Fomenko, K., Kernickyi, O., Tovma, M., & Kostikova, I. (2020). What Motivates Ukrainian Women to Choose a Military Service in Warfare? BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience. 11(3). 36–53.

Summary

Prykhodko I. doctor of Science in Psychology, professor, professor of the Department of Psychology and Pedagogy of the Humanitarian Faculty of the National Academy of the National Guard of Ukraine

Timchenko O. doctor of Science in Psychology, professor, chief researcher of the Laboratory of Extreme and Crisis Psychology of the National University of Civil Defense of Ukraine

MODERN APPROACHES TO THE STRUCTURAL AND FUNCTIONAL MODELING OF THE PROFESSIONAL ACTIVITIES OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE

Introduction. In recent years, Ukrainian scientists have shown a practical interest in the professiographic research in the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. In various formations of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine: the National Guard of Ukraine, the State Emergency Service of Ukraine, and the State Border Service of Ukraine thorough professiographic studies were conducted for many accounting specialties and, based on their results, professiograms, psychograms and acmeograms of specialists were compiled. However, quite a few specialties still remain outside the attention of researchers and require urgent study to improve the quality of professional psychological selection of candidates for relevant specialties, as well as psychological work with personnel.

Purpose of the article is devoted to the current state of the problem of the psychological study of the professional activity of specific specialties in the National Police, National Guard, State Emergency Service, and State Border Guard Service, which are part of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

Methods. The analysis, comparison, generalization, systematization, and interpretation of the obtained data allowed for analyzing the scientific literature of the professiographic (acmeographic) study of the professional activity of specialists of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. This provided an opportunity to develop a structural and functional model of the professional activity of specialists of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

Originality. The interpretation of the terms “professiography”, “professiographic analysis”, “professiogram of a specialist” is defined and substantiated. Psychological studies devoted to the development of professiograms and psychograms of specific specialties within the Ministry of Internal Affairs of Ukraine are given and analyzed. This made it possible to prove that effective professional psychological selection should be based on the identification and comparison of the personal characteristics of a particular subject of activity with the existing model of the profession. This model should include both the main professionally important qualities and motives of activity that allow to achieve professionalism (acmeological invariants), as well as psychological qualities that negatively affect the effectiveness of the professional activity. The preliminary and main stages of the system-structural modeling of the professional activity of specialists of a specific specialty within the Ministry of Internal Affairs of Ukraine are defined and characterized. As a result, a structural-functional model of professional activity of specialists of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine was created.

Conclusion. The specificity of compiling professiographic profiles of specialists of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine is: firstly, in taking into account the relationship between objective and subjective characteristics of professional activity; secondly, the high requirements put forward to individual professions; thirdly, the necessary professionally important psychological qualities of a particular specialist; fourthly, psychological qualities that negatively affect the effectiveness of the professional activity of a particular specialist; fifthly, the need to carry out professional activities in extreme conditions under the influence of stress factors of increased intensity.

Key words: *professiography; professiographic analysis; professiogram of the specialist; psychogram; professional psychological selection.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Recelved/Поступила: 05.03.23.

Рибчук О. Г. ад'юнкт гуманітарного інституту, Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського
<https://orcid.org/0000-0002-7544-6109>

КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКИХ ТА ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті розглядається проблема становлення та розвитку психологічної теорії критичного мислення у філософській та психологічній ретроспективі. Висвітлено основні віхи розвитку уявлення про критичне мислення у різні історичні періоди філософської та психологічної думки. Проаналізовано зміни у підходах до визначення та розуміння критичного мислення, як об'єкту наукового дослідження.

Ключові слова: *пізнання; мислення; критичне мислення; розвиток критичного мислення.*

Вступ. Сучасне життя в умовах інформаційного суспільства характеризується особливою складністю, швидкими темпами розвитку багатьох сфер, постійними змінами та суттєвим ускладненням діяльності людини. Щодня ми знаходимося у вирі інформації, яка лавиною гігабайтів атакує наш мозок звідусіль. Причиною цього є значне збільшення потоку інформації, за рахунок сучасних медіа, які мають високу інтенсивність та мобільність і тому інформація дістається свого адресата набагато швидше, ніж він може нормально її опанувати та вибудувати у цілісну картину світу. Додамо до цього інформаційну війну російської федерації, яка усіляко намагається посіяти розбрат в українському суспільстві та Збройних Силах у тому числі. Саме тому серед основних викликів та глобальних загроз інформаційній безпеці України, зазначених у Стратегії інформаційної безпеки України (введеним в дію Указом Президента України від 28 грудня 2021 року № 685/2021) визначено недостатній рівень медіаграмотності (медіакультури) в умовах стрімкого розвитку цифрових технологій, що супроводжується зменшенням критичності сприйняття інформації, створює підґрунтя для можливих маніпуляцій громадською думкою, сприяє зростанню впливу дезінформації та деструктивної пропаганди.

Навички критичного мислення, які популяризують у ХХІ столітті, дають змогу людині не потонути в інформаційній лавині, не піддатися різного роду маніпуляціям, допомагають ухвалювати зважені рішення, відстоювати їх та ефективно вирішувати проблеми. Критичне мислення допомагає у пошуку нових шляхів розв'язання проблем, формуванні висновків, оцінюванні та прийнятті рішень. Такому типу мислення притаманні обґрунтованість, цілеспрямованість, побудова логічних умовиводів, створення узгоджених поміж собою логічних моделей, прийняття аргументованих суджень. Критичне мислення не є вродженою здатністю, це навик який можливо і необхідно розвивати, вдосконалювати та тренувати, як, наприклад, тренують м'язи спортсмени чи техніку гри – музиканти.

Подолання суперечностей, що пов'язані зі стрімким збільшенням кількості інформації у світі та низьким рівнем культури особистості щодо роботи з її великими масивами, а також важливості для уникнення маніпуляцій, розпізнавання фейків, врахування когнітивних упереджень під час ухвалення управлінських рішень обумовлюють актуальність дослідження різних аспектів критичного мислення.

Мета статті: вивчити та узагальнити наукові підходи розвитку критичного мислення на основі аналізу філософських та психологічних досліджень.

Теоретичне підґрунтя. На сьогодні проблема розвитку критичного мислення особистості має міждисциплінарний характер, якій присвячені дослідження у таких галузях науки як філософія, педагогіка та психологія.

Окремі аспекти теми критичного мислення, як частини процесу мислення були предметом розгляду таких філософів як Платон, Сократ, Т. Аквінський, Б. Спіноза Ф. Бекон, Г. Гегель, Р. Декарт, Дж. Локк. Зокрема, вже у період Античності сама практика філософії визначалася як критичне мислення, як спосіб і форма отримання знання (усвідомленого, рефлексивного) на протигагу знанням буденним, сповненим марновірствами і упередженнями. Філософи Середньовіччя критичність мислення розтлумачують як спосіб отримання істинних знань, що мають догматичну природу та пов'язаний зі схоластичним методом їх передачі. Долаючи догматизм, філософи Нового часу критичність мислення розуміють як спосіб раціонального пізнання за якого абсолютизується певний тип міркування – індуктивний (Ф. Бекон, Дж. Локк), тобто перехід від окремого до загального, або ж навпаки – дедуктивний (Б. Спіноза, Р. Декарт).

Критичне мислення через тлумачення сенсів та тексту є предметом дослідження у працях філософів, представників течії герменевтики та феноменології Ф. Шлайєрмахера, М. Гайдеггера, Г. Гадамера, Е. Гуссерля.

Слід згадати також традицію філософії скептицизму у працях І. Канта, Ф. Ніцше, К. Попера. Значний вплив на становлення критичного мислення мала філософія емпіризму передусім праці Д. Юма. Вагомий внесок у розвиток дослідження критичного мислення зробили американські філософи Дж. Дьюї, Дж. Мід, Ч. Моріс, Ч. Пірс, Ф. Шілер.

Проблемі розвитку критичного мислення були присвячені роботи М. Ліпмана, Д. Клустера, Д. Хелперн, К. Хобарта, Ч. Темпл, Р. Пауля, Л. Виготського, Р. Солсо, К. Мередит, М. Вейнстайна.

Дослідженню критичного мислення серед українських учених приділяють

значну увагу І. Бондарчук, Т. Воропай, О. Пометун, С. Терно, О. Тягло, Л. Терлецька, Л. Велитченко, С. Максименко, Л. Рибак.

Однак вказані дослідження не вичерпують всіх аспектів окресленої проблеми.

Методи дослідження. Для реалізації мети статті нами були використані загальнонаукові теоретичні методи дослідження: теоретичний аналіз, систематизація науково-теоретичних і методичних джерел, синтез, порівняння та узагальнення для дослідження виникнення та розвитку поняття «критичне мислення» у філософській науці.

Результати й обговорення. Слово “критично” етимологічно походить від двох грецьких коренів: “kriticos” (що означає проникливе судження) і “kriterion” (маються на увазі стандарти). Отже, етимологічно це слово означає розвиток “розбірливого судження” на основі стандартів.

Розгляд витоків критичного мислення слід розпочати з того, що існує два рівня пізнання, які розглядаються у філософії: чуттєве та раціональне пізнання, саме співвідношення цих рівнів протягом всієї історії філософії було предметом дискусій між різними філософськими школами. Чуттєве пізнання створюють чуттєві образи, отримані при безпосередньому впливі предметів і явищ дійсності на органи чуття, основними формами чуттєвого пізнання є: відчуття, сприйняття, уявлення. Формами раціонального пізнання є: поняття, судження, умовивід. Саме теорія пізнання аналізує природу і можливості знання, його межі та умови достовірності, та опиняється у центрі всієї проблематики західної філософії у вигляді класичної, а згодом і некласичної теорії пізнання.

Поняття критичне мислення, яке зараз широко застосовується у науці пройшло непростий шлях становлення. Воно бере свій початок з часів Античності. Зокрема серед ідей, що належали Демокриту, Піфагору, Сократу, Платону, Аристотелю можна зустріти окремі тези, які характеризують діяльність критично мислячої особистості. Ранні грецькі філософи дискутували та розмірковували,

активно використовуючи даний тип мислення (раціонального), але тоді воно ще не мало назву “критичне”.

Перші згадки про критичне мислення ми зустрічаємо у працях Фалеса, з якого і починається філософський дискурс. Ставлячи перед собою питання: “Що є все”? Фалес виносить себе за межі “всього”, розглядає цю проблему абстраговано, зі сторони. Він, так би мовити, окреслює проблему виносячи себе, власну мислячу інстанцію, за грань “всього”, а саме поняття “все”, як предмет дослідження, об’єднує, консолідує, трансформує в інші категорії та визначення, що формуються в поглядах та умовиводах філософа, направлених на дану проблему “із зовні”. Тобто тільки опинившись, так би мовити, “по той бік буття”, у дослідника з’являється можливість сказати про світ – “все”. У даному випадку сила думки досліджує реальність, котра не постає перед індивідом як складова частина будь-якого набутого досвіду, не заявляє про себе за допомогою чуттєвої достовірності, а виокремлюється лише за допомогою думки, мислення, результатом яких є поява нового умовиводу. [1]

Підвалини розвитку критичного мислення були закладені також і Піфагором, його геометрія мала значний вплив на розвиток філософії та науковий метод, виходячи з аксіом, які є самоочевидним. Аксіоми й теореми вважаються істинними в реальному, який являє собою щось дане нам досвідом. Таким чином видається можливим робити відкриття в реальному світі, спочатку спостерігаючи, а потім використовуючи дедукцію[2, 44]. Бертран Рассел зазначав про те, що не знав іншої людини, яка мала б такий вплив у сфері мислення, як Піфагор, адже уся концепція вічного світу, що відкривається розумові, а не чуттям, походить від нього. [2, 45].

Цікавими є погляди Парменіда, який намагаючись вирішити питання буття і небуття та питання співвідношення мислення і буття, використовує метод доведення філософської тези – метод метафізичної аргументації. У своїй поемі “Про природу” він розповідає про юнака, що вирушає на колісниці у пошуках

істини. Богиня Правди, яку він зустрічає пропонує йому два шляхи: шлях Дня – шлях істини і шлях Ночі – шлях не істини. Також він стверджує, що наші чуття оманливі, й визначав усю множину речей чуттєвого світу як просту ілюзію. Справжня ж істина досягається в результаті розумового осмислення.

Філософське знання, вже Сократ і Платон протиставляли знанню, обмеженому тільки пізнанням дійсності. Якщо наукове знання описує і пояснює галузь того, що є, то філософське знання охоплює галузь того, що повинно бути, – сферу цінностей, сенсу і мети людського існування. [3, 18-19]. Уже в античності філософське мислення насамперед виділяє найбільш важливе, істотне із нескінченної багатоманітності навколишніх явищ, і виражається воно у трьох основних рисах: рефлексивність, цілісність і критичність. Саме критичність розглядається, як здатність оцінювати й оновлювати основи своєї власної діяльності в динамічному світі. Сила філософського мислення – у вмінні задавати все нові й нові питання світу й самому собі. У філософії немає заборони на критику і сумнів. [3, 19].

Зокрема Сократ вважав, що кожна людина здатна досягнути істину, за допомогою майстерних запитань. Такі запитання задані під час діалогу призводять до того що між співбесідниками народжується істина. Такий діалектичний метод сприяв розвитку критичності до власних думок та суджень за яким думка через слово може призвести до розуміння ідеї. Започатковані ним так звані сократівські питання, про які ми дізнаємося із творів Платона, і стають витоком розвитку критичного мислення. Адже саме Сократ визначив що потрібно ставити під сумнів загальні переконання та пояснення, ретельно відмежовуючи ті переконання, які є розумними та логічними, від тих, які можуть бути привабливими і зручними.

Продовжуючи вчення Сократа, Платон також наголошував на тому, що речі часто відрізняються від того, чим вони здаються, і що лише навчений розум готовий бачити крізь те, як речі виглядають на поверхні (оманливі видимості), та проникати під поверхню. У

своїй теорії пізнання, він стверджує: “тільки свідомість може осягти буття, а ми не можемо осягти істини, поки не осягли буття. З цього випливає, що ми не можемо пізнавати речі самими лише чуттями, бо не можемо завдяки самим чуттям, знати що ті речі існують. Тому пізнання полягає у розумових висновках”. Він також продовжив діалектичний метод ведення дискусії Сократа. Як слушно зауважує С. Романова та О. Денисевич: “Сократівсько-платонівський стиль ведення дискусії стає фундаментом всієї наступної західної філософської думки. Цей стиль демонструє значущість критики, системи питально-відповідних процедур для проведення й раціонального обґрунтування висунутої позиції”. [4].

Також значний вклад у розвиток критичного мислення належить Аристотелю. Його твір “Метафізика” він розпочинає словами: “Всі люди за своєю природою прагнуть знання”, далі продовжує, що саме внаслідок подиву люди починали міркувати, бо хто дивується, той вважає, що він не знає. Аристотель вважається засновником логіки – науки про мислення і його закони. Найважливіше зі створеного ним у логіці, як зазначає Б. Рассел: “це вчення про силізм. Силізм – це доведення, що складається з трьох частин: більшого засновку, меншого засновку й висновку. Силізми бувають різних типів чи модусів. Викладаючи будь-яке потрібне доведення в силістичній формі, можна уникнути помилок у висновках. Саме ця система поклала початок формальній логіці”. [2, 175]. Також Аристотель вивів закони мислення, обґрунтував, що є істина, а що є хиба і описав типові помилки доведення, як мимовільні так і навмисні. Створений Аристотелем понятійний апарат, стиль наукового мислення донині використовується в філософії.

Як бачимо, антична філософія стала основою, міцним підґрунтям для розуміння проблеми мислення та пошуку істинного знання, та як зазначає В. Кремінь: “вперше поставила і професійно обґрунтувала проблеми гносеології, онтології, логіки, антропології, етики”. [5, 96].

У період Середньовіччя, що тісно пов’язано з християнством, яке саме у цей період стверджується у Європі, набули подальшого розвитку філософські погляди на проблему критичного мислення. Враховуючи, що Середньовічний світогляд – теоцентричний, тобто такий що намагається пояснити ідею Бога, на це і були направлені пізнавальні зусилля. Видаються цікавими погляди Томи Аквінського, який відділив науку і філософію від теології і обґрунтував тим самим їхню відносну самостійність. Серед його величезної спадщини, у розрізі нашого дослідження, на увагу заслуговує розробка методу упорядкування, розпізнання і розміщення окремих знань і свідчень. Його інтелектуальний підхід – це пошук істини, заснований на запитаннях та вільний від упереджень.

Схожих поглядів також дотримувався й інший філософ Середньовіччя Вільям Оккам, який набув популярності завдяки своєму твердженню, що марна річ робити з більшим те, що можна зробити з меншим. Згодом ця максима дістала назву “Лезо Оккама” яка звучить так: “Сутності не слід множити без потреби”. Цей метод активно застосовується вченими і сьогодні, як інструмент критичного мислення для науковців, що дозволяє розпізнати хибні та помилкові аргументи.

Досліджуючи розвиток теорії мислення у філософії Нового часу, варто звернути увагу на праці Френсіса Бекона, який вважається родоначальником сучасного наукового мислення. У своїй праці “Новий органон”, він наголошує на важливості індукції, всупереч дедуктивному методу, який був головним у вченні Аристотеля. Користь такого методу та ефект його застосування полягає, за словами Ф. Бекона, у тому, що він дає нам змогу бачити світ “таким, яким він нам дається, а не таким, як підкаже кожному його мислення”. Логіка Ф. Бекона “тісно переплетена з гносеологією, – зазначає А.Є.Конверський, – оскільки він ставить задачу показати, що логіка – це знаряддя саме пізнання, а не мистецтво ведення дискусій, не основа процесу спілкування, не сума формальних правил, за якими відбувається обмін думками між індивідами”. [6, 129].

Вагомим внеском у розвиток теорії критичного мислення стало вчення Ф. Бекона про “привиди”, розуміючи під ними погані розумові звички, які призводять до помилок. Бекон виокремив чотири “привиди”, які затьмарюють розум: – “привиди роду” – схильність розуму спрощувати явища природи, обирати легший шлях при їх поясненні, підлаштовувати явища під сконструйовані власні схеми; – “привиди печери” – відхилення індивідуального розуму (інтереси, схильності), які закривають шлях до істини; – “привиди площі або ринку” – підлеглість розуму загальноприйнятим поглядам, забобонам, які часто пов’язані із вживанням слів на означення неіснуючих речей (доля, вічний двигун та ін.); – “привиди театру” – викривляюча дія хибних вчень і філософських теорій.

Подальшого розвитку ідеї критичного мислення набули під впливом дослідження методу наукового пізнання Р. Декарта. Запропонувавши метод критичного сумніву, що згодом дістав назву “картезіанського сумніву” – систематичного процесу скептичного ставлення (або сумніву) в істинності своїх переконань. Цей метод автор описує у своїй праці “Правила для керівництва розуму” де також наголошує, що на шляху до істини ми маємо відкинути думки інших і власні упередження: “щодо обговорюваних предметів слід відшукувати не те, що думають про них інші і що припускаємо ми самі, а те, що ми можемо ясно й очевидно углядіти або достовірно вивести, бо знання не здобувається інакше”. У Декарта “Стан сумніву є необхідним моментом розвитку теоретичного, наукового мислення, який дає можливість подолати синдром “загальновизнаності”, здійснити критичний аналіз стосовно ідей, що вважалися неспростовними” [7, 616].

Значний внесок у розвиток критичного мислення зробили мислителі французького Просвітництва: Монтеск’є, Вольтер, Дідро. Вони вважали, що людський розум, дисциплінований розумом, краще здатний зрозуміти природу соціального та політичного світу. До того ж, для цих мислителів притаманна

ідея, що розум повинен зануритись в себе, щоб визначити слабкі і сильні сторони думки.

Окремої уваги заслуговує гносеологія І. Канта. Він перший філософ, який ставить собі за мету побудувати цілісну систему критичного мислення. Здійснивши “коперніканівський переворот” у філософії, він довів, що потрібно не знання (розум) узгоджувати з предметами, як це робили попередні філософи, а предмет зі знанням (розумом), тобто джерело знання необхідно шукати не в об’єкті, а в суб’єкті пізнання. Також Кант стверджував, що: “Критика – це пізнавальна діяльність людини. Процес пізнання ніколи не може стати пасивним відображенням світу. Людина як істота розумна, логічна не може пізнавати те, що не впорядковано, не оформлено. Людський розум перетворює хаос чуттєвого, невичерпну різноманітність світу в струнку картину світобудови. Ця “оформлена” розумом картина світу й уявляється нам світом, яким він є “сам по собі”, “об’єктивно”. Людина спроможна пізнавати, осмислювати речі лише такими, якими вони їй уявляються, а не такими, якими вони є в дійсності. Іншими словами, якими б темпами не збільшувалися наші знання, вони ніколи не можуть бути абсолютним. Щоб про новий предмет отримати знання, його необхідно осмислити. Це можна зробити за допомогою понять, які дає інтелект”. [8].

Широкого розповсюдження та вивчення концепція “критичного мислення” набула на початку ХХ століття. Найбільший вплив у сучасній філософії здійснили такі філософські течії, як: позитивізм (Г. Спенсер), критичний реалізм (К. Поппер) та прагматизм (В. Джемс, Дж. Дьюї).

Головна ідея концепції критичного раціоналізму К. Поппера полягає в тому, що пізнання здійснюється не шляхом індукції від окремих спостережуваних фактів до загальних положень (як вважали прибічники класичного емпірицизму і позитивізму) і не шляхом дедукції з найзагальніших самоочевидних і безсумнівних істин чистого розуму (як вважали прибічники класичного раціоналізму), а шляхом проб і помилок,

припущень і спростувань, висунення гіпотез і їх раціональної критики. Також вчений вважав що ідеального джерела знання не існує, існуючі джерела усе одно можуть призвести до помилки. Будь-яке знання у К. Поппера є суб'єктивним, і воно наповнено нашими упередженнями та помилками. Єдиний шлях для досягнення істинного знання це пошук та усунення помилок, шляхом критичної перевірки припущень та теорій. Зокрема Г. Ущаровська, зазначає що саме ця вихідна умова пошуку істини, за Поппером, – формулювання гіпотез і теорій у формі, доступній для критики є основою сучасної концепції критичного мислення. [9, 72-76].

На важливості розвитку критичного мислення як в житті так і в освіті, наголошував Вільям Самнер. Він вважав, що здатність критично мислити це результат навчання і єдина гарантія від помилок, обману і неправильного розуміння самих себе і обставин, які відбуваються. [11].

Значний вплив на розвиток та становлення концепції критичного мислення здійснила філософія прагматизму, яка розглядала критичне мислення, як науковий підхід до вирішення широкого кола проблем – від буденних до професійних. Зокрема американський філософ Джон Дьюї, у своїй роботі “Як ми мислимо”, представляв критичне мислення як “активний” процес і протиставляв його “пасивному” мисленню, в якому людина просто отримує ідеї й інформацію від когось. Дж. Дьюї називав критичне мислення рефлексивним і вважав, що його основними складовими є стан сумніву та дослідження або пошук вирішення проблеми. Вчений вбачав сутність рефлексивного мислення в організації непов'язаних між собою фактів та знань. [12].

Дослідження критичного мислення набуло значного розвитку й у руслі розвитку психологічної науки, в межах якої відбувається вивчення й опис функціонування всіх психічних пізнавальних процесів, зокрема й мислення. До переліку найбільш знакових дослідників критичного мислення

належать такі вчені, як: Дж. Андерсон, Дж. Гілфорд, У. Джемс, Р. Енніс, Д. Клустер, М. Ліпман, Р. Пауль, М. Скрівен, Р. Солсо, А. Фішер, Д. Халперн та інші.

Зокрема у своїй праці “Психологія критичного мислення” Д. Халперн розглядає критичне мислення як спрямований процес, кінцевою метою якого є отримання бажаного результату. Критичне мислення дозволяє оцінити результати власних розумових процесів, а саме – чи дозволило прийняте нами рішення подолати проблему, і якщо так, то наскільки. До того ж критичне мислення дає оцінку самому розумовому процесу, тобто алгоритму міркування, який призвів до ухвалення рішення, а також передбачає аналіз факторів, які були враховані під час отримання бажаного результату. Д. Халперн також виділила основні характеристики критичного мислення, зокрема: обґрунтованість, контрольованість, цілеспрямованість. [13].

Надалі ідея критичного мислення набула масштабного розвитку у США, де був відкритий Інститут критичного мислення, засновником якого був М. Ліпман, який також є автором “рефлексивної” моделі освіти, у якій фокус навчальної діяльності спрямовується не на засвоєння певної інформації, а на осмислення внутрішніх сенсів та характеристик предметів і явищ, які досліджуються. Він розглядав критичне мислення, як певну сукупність навичок роботи з інформацією та певних диспозицій, що створюють готовність до застосування цих навичок. Також ним було виділено чотири етапи критичного мислення: 1) критика практики інших, 2) самокритика, 3) корекція власної практики, 4) самокорекція та шість ключових елементів критичного мислення, серед яких уміння мислити, яка заснована на ефективні методології опрацювання інформації, формулювання самостійних суджень, відповідальність та інше. [14, 38-43].

Р. Пауль зазначає, що критичне мислення це мислення про мислення, коли ви розмірковуєте з метою покращити своє мислення. Таке мислення завжди спонукає до самовдосконалення та опирається на

використання стандартів коректної оцінки розумового процесу. Також ним було виділено наступні виміри критичного мислення: риси досконалої думки, елементи думки, сфера думки. [15].

Критичне мислення і сьогодні активно досліджується науковцями, уточнюється його визначення, відбувається пошук нових методів та прийомів розвитку критичного мислення, розробляється інструментарій для визначення рівня його сформованості.

Висновки. На підставі аналізу наукової літератури, стає зрозуміло що історія розвитку критичного мислення нараховує більш як 2500 років інтелектуальної історії, має міждисциплінарний характер, та знаходиться у фокусі уваги таких наук, як логіка, філософія, педагогіка, психологія.

У різні періоди кожен із дослідників зробив вагомий внесок у розвиток концепції критичного мислення. Зокрема філософи різних періодів розвиваючи власні погляди і від античності, середньовіччя, ренесансу, нового часу та сучасності доповнювали чи заперечували ідеї один одного, використовуючи як інструмент критичне мислення. Вся історія розвитку філософії з її змінами формацій та відповідних їм парадигм доводить те, що фундаментальною рушійною силою по суті було саме критичне мислення, хоча назва поняття була різною.

Маючи таку вагому історію проблема розвитку критичного мислення і сьогодні залишається надзвичайно актуальною та знаходиться у фокусі уваги сучасних вчених.

Список використаних джерел

1. Маленко С. Г. Фалес Мілетський: становлення та раціоналізація світоглядних уявлень. Соціологія права. №1 2011. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/39584> (Дата звернення 12.03.2023)
2. Рассел Б. Історія західної філософії. Київ : Основи, 1995. 759 с.
3. Конверський А. Є. Критичне мислення. Підручник для студентів вищих навчальних закладів усіх спеціальностей. Київ : Центр учбової літератури, 2020. 370 с.
4. Романова С., Денисевич О. Розвиток критичного мислення особистості як проблема сучасної освіти. *Вісник національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка, Психологія*. 2009. № 2.
5. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідей, концепції. Київ : Книга, 2005. 387 с.
6. Конверський А. Є. Логіка. Київ : ВПЦ "Київський університет", 2017. 391 с.
7. Філософський енциклопедичний словник / НАН України; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; редкол. : В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
8. Кант І. Критика чистого розуму / Пер. з нім. та приміт. І. Бурковського. Київ : Юніверс, 2000. 504 с.
9. Ущатовська Г. В. Проблеми ідентифікації концепції критичного мислення. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2013. Вип. 5. С. 72-76.
10. Осьодло В.І. Розвиток уявлень про суб'єкта військової діяльності у філософсько-психологічних та військово-історичних студіях. *Актуальні проблеми психології: Екологічна психологія: Зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. академіка Максименка С.Д. – 2009. – Т. 7. – Вип. 20, ч.2. – С. 59 –65.*
11. Sumner W. G. Folkways : A study of the Sociological importance of Usages, Manners, Customs, Mores and Morals : N.Y.:Ginn and Co, 1940.
12. Dewey Jh. How We Think. NY : "Prometheus Books", 1991. 183 p.
13. Halpern D. Thought and Knowledge : An Introduction to Critical Thinking. New Jersey : Lawrence Erlbaum Associates, Inc. Publishers, 2003. 394 p.
14. Lipman M. Critical thinking: What can it be? *Educational Leadership*. 1988. № 46 (1). P. 38-43
15. Paul R., Elder L. Critical thinking : Tools for Taking Charge of your Learning and your Life. Prentice Hall, 2001. 428 p.

References

1. Malenko C. H. (2011). Fales Miletskyi: stanovlennia ta ratsionalizatsiia svitohliadnykh uiavlenn. [Fales of Miletus: formation and rationalization of worldviews]. *Sotsiologhiia prava*. №1 (in Ukrainian).
2. Rassel B. (1995). Istoriia zakhidnoi filosofii. [History of western philosophy]. *Osnovy*. (in Ukrainian).
3. Konverskyi A. Ye. (2017). Krytychne myslennia. [Critical thinking]. Center of educational literature. (in Ukrainian).
4. Romanova S., Denysevych O. (2009). Rozvytok krytychnoho myslennia osobystosti yak problema suchasnoi osvity. [Essay writing: The development of critical thinking of the individual as a problem of modern education]. *Visnyk natsionalnoho aviatsiinoho universytetu. Serii: Pedahohika, Psykholohiia*. № 2. (in Ukrainian).

5. Kremen V. H., Ilin V. V. (2005). *Filosofia: myslyteli, idei, kontseptsii*. [Philosophy: thinkers, ideas, concepts]. Knyha. (in Ukrainian).
6. Konverskyi A. Ye. (2017). *Lohika*. [Logic] VPTs "Kyivskyi universytet". (in Ukrainian).
7. *Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk*. (2002). Philosophical encyclopedic dictionary. Abrys. (in Ukrainian).
8. Kant I. (2000) *Krytyka chystoho rozumu*. [Critique of pure reason]. Yunivers. (in Ukrainian).
9. Ushchapovska H. V. (2013). *Problemy identyfikatsii kontseptsii krytychnoho myslennia*. [Problems of identifying the concept of critical thinking.] *Filosofia i politolohiia v konteksti suchasnoi kultury*. № 5. (in Ukrainian).
10. Osodlo V.I. (2009). *Rozvytok uiaвлення pro subiekta viiskovoi diialnosti u filosofsko-psykholohichnykh ta viiskovo-istorychnykh studiiakh*. [Development of ideas about the subject of military activity in philosophical-psychological and military-historical studies]. *Aktualni problemy psykholohii: Ekolohichna psykholohiia: Zb. nauk. prats Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka APN Ukrainy*. №20. (in Ukrainian.)
11. Sumner W. G. *Folkways : A study of the Sociological importance of Usages, Manners, Customs, Mores and Morals* : N.Y.:Ginn and Co, 1940.
12. Dewey Jh. *How We Think*. NY : "Prometheus Books", 1991. 183 p.
13. Halpern D. *Thought and Knowledge : An Introduction to Critical Thinking*. New Jersey : Lawrence Erlbaum Associates, Inc. Publishers, 2003. 394 p.
14. Lipman M. *Critical thinking: What can it be?* *Educational Leadership*. 1988. № 46 (1). P. 38–43
15. Paul R., Elder L. *Critical thinking : Tools for Taking Charge of your Learning and your Life*. Prentice Hall, 2001. 428 p.

Summary

Rybchuk O. H. PhD military student of National University of Defense of Ukraine named after Ivan Chernyakhovsky

CRITICAL THINKING AS A SUBJECT OF PHILOSOPHICAL AND PSYCHOLOGICAL RESEARCHES

Introduction. *This article explores the development and evolution of the psychological theory of critical thinking from a philosophical and psychological retrospective. It highlights the key milestones in the development of critical thinking throughout different historical periods of philosophical and psychological thought. It analyzes changes in approaches to defining and understanding critical thinking as a subject of scientific research.*

Purpose. *The purpose of the article to study and summarize scientific approaches to the development of critical thinking based on an analysis of philosophical and psychological research.*

Methods. *To implement the article's goal, we have used general scientific theoretical research methods: theoretical analysis, systematization of scientific-theoretical and methodical sources, synthesis, comparison and generalization to investigate the emergence and development of the concept of "critical thinking" in philosophical science.*

Originality. *The scientific novelty of the article lies in the investigation of the development of the concept of critical thinking as an object of research in both philosophical and psychological sciences. The article has disclosed the main approaches to understanding and developing critical thinking.*

Conclusion. *Based on the analysis of scientific literature, it becomes clear that the history of critical thinking has over 2500 years of intellectual history, is interdisciplinary in nature, and is in the focus of attention of fields such as logic, philosophy, pedagogy, and psychology. In different periods, researchers have made significant contributions to the development of the concept of critical thinking. In particular, the philosophers from different periods developing their own views from antiquity, the Middle Ages, the Renaissance, modern times and the present, supplemented or refuted each other's ideas using critical thinking as a tool. The entire history of the development of philosophy with its changes in formations and corresponding paradigms proves that critical thinking was the fundamental driving force, despite the concept's name was different.*

Key words. *cognizing; thinking; critical thinking; development of critical thinking.*

Received/Поступила: 24.03.23.

Храбан Т. Є. кандидатка філологічних наук,
доцентка, завідувачка кафедри іноземних мов,
Військовий інститут телекомунікації та
інформатизації імені Героїв Крут
<https://orcid.org/0000-0001-5169-5170>

Вигівська О. В. кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри суспільних наук, Житомирський
військовий інститут імені С.П. Корольова
<https://orcid.org/0000-0002-2395-5577>

ВПЛИВ ВІЙСЬКОВОГО СЕРЕДОВИЩА НА ҐЕНДЕРНО-СТЕРЕОТИПНІ УЯВЛЕННЯ ЧОЛОВІКІВ-ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ (ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті військове середовище розглядається як фактор, який може вплинути на ґендерно-стереотипні уявлення людини. Отримані результати прогнозують те, що вплив ґендерних стереотипних уявлень у військовому середовищі може виявитися негативним для жінок-військовослужбовців через несумісність характеристик, пов'язаних зі стереотипними уявленнями про жінок, з якостями, необхідними для ефективної служби в армії.

Ключові слова: військове середовище; ґендер; стереотипи; маскуліність; фемінність; асоціативний експеримент.

Вступ. Протягом усієї військової історії України жінки відігравали величезну роль як усередині, так і поза структурою збройних сил. Згідно з даними Military Media Center на початок 2023 року у лавах українських Збройних Сил перебувало близько 38 тис. жінок. Якщо брати до уваги жінок, які обіймають у ЗСУ цивільні посади, то кількість сягає понад 50 тисяч. У порівнянні з чисельністю жінок в арміях країн НАТО, кількість захисниць в ЗСУ є високою – вони складають понад п'яту частину усього особового складу ЗСУ (<https://armyinform.com.ua/>). За межами існуючої структури Збройних сил України жінки також відіграють активну роль як радники або цивільний персонал Міністерства оборони. Так, завдяки О. Григор'євій, радниці з ґендерних питань Командувача Сухопутних військ, Ю. Лапугіній, міністерці у справах ветеранів, І. Довгань, засновниці жіночої організації SEMA Ukraine, що є частиною міжнародної Фундації Mukwege Foundation, Global Survival Fund (GSF), К. Левченко, урядовій уповноваженій з питань ґендерної політики, та інших активних борчинь за права жінок, в Україні розгортається тренд, коли жінки стають активними учасницями боротьби за свободу країни, а не лише жертвами війни. Ця тенденція підкріплюється урядовими документами, розробленими у співпраці з Українським жіночим фондом, Українським

ветеранським рухом, за участю мережі радників з ґендерних питань. Зокрема, наприкінці грудня 2022 року оновили Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека», також уряд затвердив Державну стратегію забезпечення рівних прав жінок та чоловіків (<https://www.ukrinform.ua/>).

Слід зазначити, що, незважаючи на політику України в наданні рівних можливостей чоловікам і жінкам стосовно всіх аспектів життя суспільства, «ґендерні стереотипи в суспільстві зберігаються» [32], і, незважаючи на встановлення «ґендерно-нейтральних» професійних стандартів і зростання чисельності жінок у ЗСУ, «жінки в армії та їхні стосунки з війною – це теми, що часто викликають суперечливу реакцію, виявляючи вкорінені стереотипи та культурні цінності» [8].

Ґендерні стереотипи зустрічаються в усіх верствах суспільства, але в армії вони відіграють особливу роль, оскільки армія як маскуліний соціальний інститут сучасного суспільства продовжує використовувати та увіковічувати тезу, що жінки й чоловіки не лише можуть, а й повинні виконувати різні ролі, і що місце, яке правильно й належно займати чоловікам, є привілейованим щодо жінок [9]. Прийняття ідей про те, що армія – це винятково маскуліні структури, які не мають нічого спільного з жінками, і що

чоловікам цілком природно ставати солдатами, «полегшує схвалення привілеїв мужності й чоловіків над жіночністю й жінками в суспільстві загалом» [24]. Отримання жінками права офіційно призиватися на військову службу та виконувати ролі воїнів і лідерів, які традиційно належали чоловікам, стало причиною виникнення ворожих стереотипів задля протидії та опору змінам, особливо коли ці зміни можуть порушити культуру та стандартні операційні процедури організації. Гендерні стереотипи часто використовуються з метою обмежити роль жінок в армії, змусити їх бути непомітними в ній, або відвести їм допоміжні ролі, замість того щоб прийняти їх.

На думку зарубіжних дослідників, збільшення повної, рівноправної та значущої участі жінок у миротворчій діяльності та запобіганню конфліктам могло б стати однією із сильних сторін збройних сил, але підміна індивідуальної оцінки недоречними стереотипами не лише шкодить жінкам, а й загрожує оперативному потенціалу, геополітичному партнерству та перспективам міцного і справедливого миру, створює загрозу цілісності збройних сил, завдає шкоди національній безпеці та заважає дотриманню країнами міжнародного права [9; 27; 33]. Таке розуміння ситуації аргументує необхідність вивчення існування та функціонування у Збройних силах України гендерних стереотипів і упереджень з метою зміни усталеної культури мілітаризованої маскулінності на гендерно-нейтральну.

Мета статті – визначити вплив військового середовища на гендерно-стереотипні уявлення курсантів та офіцерського складу військових вищих навчальних закладів.

Теоретичне підґрунтя. Більшість країн світу стикаються з труднощами інтеграції жінок до лав своїх збройних сил [30], тому дослідники гендерної нерівності у збройних силах D. Bostock, J. Daley [6], S. Karim [21], R. Egnell [12], S. von Hlatky [35], H. Herzog [18], C. Isaksson [20], T. Khraban, O. Silko [22] та інші часто піднімають такі проблеми, як 1) гендерна упередженість, сексуальні напади та домагання в діючій армії; 2) фемінність та егалітаризм; 3) посттравматичний стресовий розлад.

Супутня військовій професії гендерна упередженість була вивчена

експериментально і результати демонструють, що ідентичність людини може сприйматися по-різному внаслідок впливу підсвідомих гендерних стандартів і сексистських переконань. Сексизм створює упереджене ставлення до здібностей і компетентності жінок [29], встановлює ідеали краси жіночого тіла, несумісні з фізичною силою та атлетизмом, провокує усвідомлення невідповідності ролі жінок із тією фізичною активністю, яка характерна для участі в бойових операціях [15; 38]. У низці дослідницьких робіт, присвячених сексуальним домаганням в армії, підкреслюється, що, незважаючи на те, що військовим вдалося домогтися певного успіху в спробах знизити фактичну частоту сексуальних домагань, відсоток тих жінок, хто стикається з такою непрошеною і небажаною поведінкою, залишається високим [14; 34]. З іншого боку, під час соціологічного опитування багато чоловіків повідомили, що хотіли б стати наставниками жінок, але бояться цього з кількох причин. Деякі чоловіки говорили, що їм необхідна присутність свідків під час роботи з жінками, щоб уникнути звинувачень у неналежній поведінці або фаворитизмі, а інші боялися, що їх помилково звинуватять у сексуальних домаганнях, якщо вони спробують стати наставниками жінок. І чоловіки, і жінки, які брали участь у дослідженні, зазначили, що обов'язковий тренінг із запобігання сексуальним домаганням не приніс користі: чоловіки повідомили, що він відштовхнув їх від роботи з жінками, а жінки повідомили, що він зміцнив уявлення про їхній гендер як про жертву сексуальних домагань [11].

Фемінність та егалітаризм стають головною темою досліджень, у яких вивчаються суперечності між традиціоналісткою та егалітарною моделями збройних сил. Так, наприклад, дослідження M. Brown [7] виявило, що маргіналізація жінок у рекрутингових оголошеннях посилює зв'язок між військовою службою та мужністю. Її аргументація ґрунтується на тому, що на візуальному рівні в рекламній кампанії з підбору військового персоналу підкреслюється не ідентичність жінок як солдат, а їхня фемінна ідентичність. У рекламних оголошеннях із закликом йти на службу в армію відсутня асоціація жінок із маркерами бойових дій, що слугує для відокремлення жінок-солдатів від образу війни, – хоча їх показують під час фізичних

вправ або польотів на літаках, вони відсутні у сценах реальних бойових дій, тобто, хоч жінки і присутні в рекламі, але їх не зображають як солдатів, що активно воюють, а скоріше, передусім, акцентують їх гендер. Таким чином, при створенні образу жінки-солдата домінує підкреслення її гендерної ідентичності як жінки, при цьому військова ідентичність як солдата відходить на другий план і стає фоновою. Парадоксально, але така репрезентація жінок слугує одночасно для тривіалізації їхньої участі у військовій службі та для її заперечення, але водночас стереотипний гендерний поділ посилюється, підтверджуючи зв'язок між мужністю та войовничістю [7]. Проте, J. Greenburg [17] на підставі досвіду залучення жінок до команд із боротьби з повстанцями в Афганістані стверджує, що жіноча військова праця стає дедалі більш прийнятною, навіть схвалюваною, особливо в міру того, як вона відходить від гуманітарної роботи, і підкреслює доцільність участі жінок у спеціальних операціях. Також приклади, наведені J. Reis і S. Menezes [30], доводять не лише можливість інтеграції жінок у спецназ, а й свідчать про те, що інтеграцію жінок слід розглядати як нові можливості при проведенні всіх видів військових операцій. Як стверджують J. Reis і S. Menezes [30], у зв'язку з деякими актуальними змінами в сучасних збройних силах, наприклад, використанням нових технологій та підвищенням цінності технічних та інтелектуальних здібностей, не існує наукових доказів, які б унеможливлювали участь жінок у бойових діях.

Будучи прихильником принципу егалітаризму в армії, E. Trobaugh [33] наполягає на тому, що замість того, щоб сперечатися про те, чи слід інтегрувати жінок у збройні сили, краще запитати, як нам краще підготувати всіх солдатів до майбутніх глобальних стратегічних викликів. Нове обличчя війни вимагає участі в ній жінок. Тому вони мають бути такими ж боєздатними, як і їхні колеги-чоловіки. Той факт, що жінки відрізняються від чоловіків, не робить їх неспроможними досягти задовільного рівня фізичної підготовки. Жінки-солдати повинні вміти натискати на курок, пересуватися по полю бою і справлятися з втратами не гірше, ніж їхні колеги-чоловіки. Крім того, армія може очікувати від своїх солдатів чоловічої статі порядного і шанобливого ставлення до своїх

товаришів по службі, незалежно від статі [33].

Низка досліджень, присвячених гендеру, фокусуються на факторах, що впливають на здоров'я, благополуччя та успішну адаптацію жінок в армії [19; 23; 37]. У збройних силах жінки долають не тільки проблеми, спільні з чоловіками-військовослужбовцями, а також відчують вплив додаткових стресових чинників, характерних для жінок у традиційно чоловічому середовищі [36]. Проблеми, з якими стикаються жінки у збройних силах, можуть бути руйнівними [32]. Деякі дослідники стверджують, що участь у військових операціях [19], сексуальне насильство або домагання під час служби [14] підвищують ризик розвитку посттравматичного стресового розладу (ПТСР), депресії, спроб самогубства, зловживання психоактивними речовинами, проблем із фізичним здоров'ям або тривожності [34].

Незважаючи на багатоаспектність гендерних досліджень, у них ми знаходимо докази того, що проблеми, з якими стикаються жінки під час інтеграції до збройних сил, пов'язані з домінуванням у збройних силах традиційних гендерних стереотипів та уявлень про маскуліність, згідно з якими від чоловіків очікують проявів фізичної сили, контролю й агресії в конфліктних ситуаціях [25]. Значущою роботою в галузі дослідження впливу стереотипів на боєготовність військовослужбовців стало емпіричне дослідження, проведене J. Boldry, W. Wood, D. Kashy [5]. Дослідники шляхом оцінювання ступеня впливу гендерних стереотипів на думки окремих чоловіків і жінок, котрі брали участь у програмі військової підготовки, довели, що стать залишається важливою відмінною характеристикою серед курсантів. Помітний вплив гендерних стереотипів у військовій підготовці частково підтримується структурними факторами, такими як обмежена кількість жінок, що беруть участь у програмах підготовки, і традиційне домінування в армії патріархатної ідеології, цінностей чоловічої культури, традицій поляризації маскуліності та феміністичності. Іншим важливим фактором є те, що ролі та види діяльності, які виконує військовий персонал, продовжують диференціюватися за статтю. Навіть, якщо курсанти-жінки і курсанти-чоловіки виконують абсолютно

однакові навчальні ролі в програмі підготовки, жінки, як і раніше, відсторонені від участі в активних бойових діях, яка є еталоном військової служби. У дослідженні було зроблено висновки, що зменшення впливу гендерних стереотипів у військовому середовищі може залежати від досягнення еквівалентності між чоловіками та жінками щодо кількості представників кожної статі та тих ролей, які вони виконують. Подібні результати були отримані G. Dahl, A. Kotsadam, D. Rooth [10], які проводили дослідження у збройних силах Норвегії з метою з'ясування, чи може спілкування чоловіків із жінками в традиційно домінантному чоловічому середовищі змінити ставлення до змішаної гендерної продуктивності, гендерних ролей і гендерної ідентичності. Дослідники дійшли висновку, що поєднання чоловіків і жінок у одну групу руйнує стереотипи і сприяє взаєморозумінню, особливо якщо дві групи взаємодіють на особистому рівні, мають рівний статус і спільні цілі, як це відбувається у військовому таборі [28]. Таким чином, навіть за умов сильного гендерного перекосу гендерні стереотипи піддатливі, й можуть бути змінені шляхом інтеграції представників протилежної статі.

На відміну від попередніх праць, які спиралися на анкетування та опитування як методи соціологічного дослідження, у нашій роботі ми підійшли до вивчення цієї ж проблеми з позиції психолінгвістичних методів дослідження.

Матеріали і методи. В роботі було надано перевагу психолінгвістичному методу дослідження, а саме – вільному асоціативному експерименту для отримання найбільш щирих відповідей. Ми вважаємо, що експериментальні методики психолінгвістики дають змогу уникнути страху публічно висловлювати свою думку, остраху глузувань і осуду в разі, якщо оточення дізнається про почуття і думки респондента, що особливо актуально у військовому маскулінному середовищі. Результати, отримані під час асоціативного експерименту, найбільшою мірою відповідають реальним думкам і почуттям респондентів. Крім того, на думку дослідників, військові навчальні заклади надають чудову можливість проводити гендерні дослідження [2]. Ця можливість

пов'язана з низкою переваг, серед яких прямий доступ до даних, що полегшує їхнє збирання, або простота в отриманні інституційних дозволів на проведення досліджень, і це – лише деякі переваги [30].

Процедура. Асоціативний експеримент проводився в березні 2023 року. Участь в експерименті була добровільною, у ньому взяли участь три групи респондентів: 1 група – 47 студентів чоловічої статі, які навчаються на 1-4 курсах Житомирського державного педагогічного університету імені І. Франка (вік 17-25 років); 2 група – 60 курсантів чоловічої статі, які навчаються на 3 курсі Військового інституту телекомунікацій та інформатизації імені Героїв Крут у місті Києві (вік 19-25 років); 3 група – 68 офіцерів чоловічої статі, які працюють у Житомирському військовому інституті імені С. Корольова та Військовому інституті телекомунікацій та інформатизації імені Героїв Крут (вік 26-56 років).

Під час проведення вільного асоціативного експерименту респондентам було запропоновано таку інструкцію: «Подивіться на запропоновані слова-стимули й швидко, не замислюючись, запишіть на бланку відповідей будь-які слова, які першими спали на думку. Час проведення асоціативного експерименту обмежено до п'яти хвилин». Нами було обрано два гендерно маркованих слова-стимули – «чоловік» і «жінка». Дослідження ґрунтувалося на наступних етичних засадах: конфіденційність, анонімність та приватність. Учасникам було роз'яснено мету та завдання дослідження. Перед початком дослідження було отримано поінформовану згоду кожного респондента. Результати асоціативного експерименту було піддано когнітивній інтерпретації. Також було здійснено порівняльний аналіз асоціативних значень, наданих різними групами респондентів. На підставі розбіжностей асоціацій, наданих цивільними особами та військовослужбовцями, ми змогли зробити висновок про вплив військового середовища на гендерно-стереотипні уявлення курсантів та офіцерського складу військових вищих навчальних закладів.

Результати і обговорення. Результати асоціативного експерименту було зведено в таблицю 1.

**Групова диференціація асоціацій, отриманих на слова-стимули «чоловік» і «жінка»
(розроблено авторами)**

Група респондентів	Асоціації на слово-стимул	
	«чоловік»	«жінка»
1. Студенти громадянського інституту	Впевненість (1), кохання (1), ненависть (1), любов (1), воїн (2), сила (4), спокій (1), честь (1), хоробрість (2), стійкість (1), міць (1), мужність (3), відвага (4), чесність (3), відповідальність (3), надійність (1), самотність (1), впевненість (1), амбітність (1), розумний (1), відважний (1), суб'єкт захисту (1), щит і меч (1), безпека (1), справедливість (1), гора (1), захист (1), дурість (1), патріархат (2), війни (1), дружба (1), підтримка (1), довіра (1), красивий (1), злий (1), дисципліна (1), фізична підготовка (1), дружелюбність (1), голова сім'ї (1), братерство (1), механіка (1), сміх (1), робота (1), сильний (1), працьовитий (1), батько (1), воїн (1), товариш (1), конкуренція (1), тестостерон (1), опора (1), жорстокість (1), захисник (1), любов (1)	Доброта (5), злість (1), спокій (1), кохання (2), краса (7), харизма (1), любов (1), сімейний затишок (1), добробут (1), щастя (1), ніжність (8), вірність (1), турбота (4), спокійність (1), жіночність (1), довіра (1), відданість (1), мати (9), рівність (1), енергійна (1), забавна (1), креативна (1), розумна (1), сильна (2), матір (1), сім'я (1), об'єкт захисту (1), зародження життя (1), ласка (1), квітка (1), сонце (1), затишок (1), підтримка (1), допомога (1), відповідальність (1), піклування (1), романтичність (1), естетика (1), витонченість (1), добро (1), лагідність (1), кохання (3), спілкування (1), емоції (1), тендітна (1), стримані (1), розумні (1), гарні (1), грація (1), чутливість (1), весна (1), агресія (1), порядок (1), спокій (1), весела (1), матриархат (1), жага (1), мама (5), борщ (1), духовна краса (1), домашнє вогнище (1), порада (1)
2. Курсанти військового інституту	Гроші (6), статус (5), сильний (1), прямолінійний (1), захист (2), надійність (1), чесність (2), відданий (6), відповідальний (5), торгівля (1), бізнес (1), дохід (1), борода (1), воїн (3), захисник (9), сила (9), кар'єра (4), лідерство (3), перспектива (1), Дені Ді (1), альфа (1), рішучість (3), мужність (7), стійкість (2), кмітливість (2), машина (3), серйозність (1), опора сім'ї (1), сильний (2), розумний (2), спортивний (1), адекватний (1), грамотний (1), хазяїн життя (1), розум (3), логіка (3), порядність (2), відвага (3), працелюбство (1)	Бажана (4), нянька (1), ніжна (1), щаслива (1), турбота (16), краса (23), підтримка (11), прекрасна (5), турботлива (5), прекрасна (3), любов (5), Eva Elfie (1), Luxury Girl (1), сексуальність (3), хрупкість (1), ніжність (7), косметика (1), надійність (1), тендітність (2), врівноваженість (1), жіночість (1), елегантність (1), гарна (2), чуткість (1), гаманець (1), радість (1), кохана (2), затишок в домі (1), діти (1), їжа (1), мати (1), свобода (1), спокій (1), витонченість (1), щирість (1)
3. Офіцери, які працюють у вищих військових навчальних закладах	Автомобіль (7), рибалка (1), полювання (1), сильний (3), голодний (1), сила (5), мужність (8), сміливий (3), могутній (2), глава сім'ї (5), роботяга (1), мужній (7), надійність (3), фізична сила (1), сила духу (1), розум (1), захисник (4), господар (1), підтримка (2), бокс (1), машина (8), розумний (1), здобуття (1), воїн (5), рицар (1), стійкість (1), честь (3), рішучість (2), захисник України (1), праця (1), сім'я (1), армія (1), батько (1), футбол (1), робітник (1), військовий (1), голова (1), лідерство (1), доміантність (1), відповідальність (1), автомат (1), хоробрість (1), скеля (1), порядок (1)	Секс (1), зачіска (1), сукня (1), каблучка (1), ніжність (4), родина (4), доброта (2), кохана (1), весела (1), гарна (5), тил (2), сімейне вогнище (2), мама (2), жіночість (2), врода (2), любов (3), чарівна посмішка (1), берегиня (5), краса (15), кохання (5), продовження роду (1), мати (3), сумка (1), каблучки (1), парфуми (1), їжа (3), королева (1), затишок (1), смачна їжа (3), добро (1), зло (1), квіти (3), скарб (1), добробут (1), турбота (1), кухня (1), дитина (1), нерви (1), комфорт (1), цицьки (1), тендітність (6), хитрість (1), домогосподарка (1), відпочинок (1), виразність (1), шейк-ап (1), зачіска кінський хвіст (1), родючість (1), безпека (1), збереження (1), акуратність (1), відповідальна (1), стійка (1), надія (1)

Аналіз отриманих результатів довів, що респонденти без винятку всіх груп підтримують традиційні гендерні ролі. Чоловіки-респонденти вважають, що для типових чоловіків характерні такі якості як незалежність, упевненість у собі, об'єктивність, агресивність (*чесність, хоробрість, стійкість, міць, мужність, відвага*). Однак, слід зазначити, що в асоціаціях, які були дані чоловіками-військовослужбовцями, відзначається значна кількість слів із семантичними компонентами *«лідерство», «амбіційність», «сила» (альфа, гроші, статус, бізнес, дохід, кар'єра, хазяїн життя, домінантність)* та *«інтелект» (кмітливості, серйозність, розумний, грамотний, розум, логіка)*. Таким чином, ми можемо стверджувати, що у той час, як у респондентів-цивільних на першому плані опиняються духовно-моральні критерії, військовослужбовці акцентують критерії своєї значущості та статусу в суспільстві, їм значною мірою притаманна енергія боротьби й опору, прагнення влади, причому позитивною емоційною оцінкою суб'єктом своєї влади стають матеріальні блага (*автомобіль, машина, дохід, гроші*).

Аналіз асоціацій на слово-стимул «жінка» дає змогу виявити очікування чоловіків щодо поведінкових тенденцій і діяльності жінок, які відповідають їхнім соціальним ролям, і які можуть ґрунтуватися на їхній статевій приналежності. Оскільки жінки традиційно більшою мірою залучені до роботи з догляду, респонденти всіх груп приписують їм такі характеристики, як *дбайливість, уважність, чуйність, доброта, акуратність*. У свідомості респондентів, які навчаються на цивільні професії, переважають три образи жінки. Це – «жінка-матір» і «кохана жінка». Образ матері увібрав у себе любов і доброту, вірність і безкорисливість, співчуття і милосердя (*сімейний затишок, добробут, турбота, довіра, піклування*). Образ коханої жінки притаманна природна привабливість, яка так притягує до себе, емоційність, мрійливість і романтичність (*романтичність, естетика, витонченість*), вона потребує уваги та піклування, і порівнюється чоловіками з найпрекраснішою порою в природі – вісною (*квітка, сонце, весна*). Проте у свідомості цієї групи респондентів існує й інший образ

жінки, оновлений і такий, що відповідає сучасним стандартам. Це – образ Амазонки, активістки, кар'єристкі та бізнесвумен, раціональної і практичної, яка прагне високого соціального статусу, не потребує чоловічої допомоги, готова змагатися з чоловіками на рівних (*харизма, рівність, агресія, матриархат, енергійна, забавна, креативна*). Для респондентів ця жінка має не сексуальну привабливість, а неймовірну природну привабливість на енергетичному рівні, тобто в даному випадку простежується тенденція відходу від традиційного гендерного мислення, хоча, виходячи з відсоткового співвідношення асоціацій, що вказують на цю тенденцію, до загальної кількості асоціацій (6,4%), ця тенденція потребує зміцнення і подальшого розвитку.

Слід зазначити, що основна маса асоціацій, за невеликим винятком, вказує на існування доброзичливого сексизму відносно жінок, який містить у собі три компоненти: патерналізм, гендерну диференціацію та гетеросексуальну близькість. Патерналізм, основною ідеєю якого є твердження, що «жінок треба леліяти і захищати» [10], відноситься до захисної переваги чоловіків над жінками. Він спрямований на обмеження доступу жінок до ресурсів і свобод з метою їхнього захисту [10]. Гендерна диференціація, основною ідеєю якої є судження, що «жінки, порівняно з чоловіками, володіють вищою моральною чутливістю» [16], проводить межу між чоловіками та жінками шляхом приписування жінкам позитивних рис у царинах, які не мають значення для статусу й влади [4]. Гетеросексуальна близькість відображає концепцію ідеалізації жінок як романтичних партнерів, його ідеєю є переконання, що «у кожного чоловіка має бути жінка, яку він обожає» [16].

Аналіз асоціацій, наданих респондентами-військовослужбовцями, довів, що в їхній свідомості превалюють три образи жінки – «кохана жінка», «дружина», «об'єкт сексуального прагнення». Слід зазначити, що типовим для курсантів є образ коханої жінки, а для офіцерського складу – образ дружини, що можна пояснити з огляду на вікову різницю між цими двома групами. У двох перших випадках («кохана жінка», «дружина») ми маємо справу з доброзичливим сексизмом, який зображує

взаємовідносини статей як співробітництво і взаємодоповнюваність, коли чоловіки відповідають за захист і безпеку, а жінки займаються вихованням дітей та господарськими справами (*берегиня, продовження роду, мати, затишок, смачна їжа, добробут, турбота, кухня*). Асоціації мають позитивну конотацію, вони «ідеалізують і лестять жінкам, які втілюють традиційні ідеали (наприклад, матерям-домогосподаркам), та зображають жінок як етично-моральних і унікально турботливих, але водночас слабких та нездатних подбати про себе» [4]. Такі стосунки між чоловіками і жінками не характеризуються антагонізмом, навпаки, вони мають на увазі стосунки співпраці, прихильності, емоційної близькості, але за умови чоловічого домінування.

Образ сексуального об'єкта (*Elfie, Luxury Girl, сексуальність, секс, цицьки*), що присутній у свідомості як курсантів, так і офіцерського складу, є доказом існування у військовому середовищі ворожого сексизму, який «схожий із такою традиційною концептуалізацією упереджень як антипатія – має негативний тон і принижує жінок» [4]. Ворожий сексизм проводить межу між чоловіками і жінками шляхом розподілу ролей, пов'язаних із владою. Компонент сексизму «гетеросексуальна близькість» тут набуває ворожої конотації, він зазвичай відображає страх перед ситуацією, за якої «як тільки жінка отримає від чоловіка визнання його зобов'язань, вона буде тримати його на короткому повідку» [16]. Така ворожість відображає прагнення до контролю над жіночою сексуальністю внаслідок страху її використання для маніпулювання чоловіками. Однак, слід зазначити, що асоціації, які вказують на прояв ворожого сексизму, є поодинокими.

Загалом, отримані нами результати прогнозують, що гендерні стереотипи будуть негативно впливають на можливості військової служби та кар'єри для жінок. Ворожий сексизм чинить більш безпосередній і негативний емоційний вплив на жінок, він сприяє зміцненню патріархатної ідеології, популяризації цінностей чоловічої культури і маскулінності у збройних силах. Така патріархатна культура створює маскулінне робоче середовище, в якому жінки-військовослужбовці схильні сприймати

чоловіків як воїнів, а воїнів як чоловіків, і, таким чином, жінки-військовослужбовці самі стають частиною патріархатної маскулінної культури. Така ситуація демотивує і деморалізує жінок на місці служби, вони можуть відмовитися від можливості обіймати відповідальні посади внаслідок тиску гендерних стереотипів, а негативні стереотипні переконання щодо низької ефективності жінок можуть підірвати їхнє прагнення до кар'єрного зростання, продукуючи невпевненість і страх того, що їм забракне сил і здібностей для виконання таких ролей [1; 10].

Доброзичливий сексизм може також впливати на вибір кар'єри та результати роботи жінок. Зокрема, доброзичливий сексизм заохочує заступницьку поведінку ставлення до жінок, яку вони можуть сприймати як підтримку і почуватись задоволеними, але яка може закріпити їхню залежність від чоловіків і підірвати їхні кар'єрні перспективи [26; 31]. Таким чином, те, що здається позитивним, насправді руйнує кар'єру жінок, але більшість жінок не розуміють, що особисто стали жертвами гендерної дискримінації, і заперечують її, навіть якщо вона об'єктивна [13]. Привілеї, що надаються жінкам, наприклад, встановлення нижчих стандартів для жінок, звільнення від важких нарядів, призначення на менш відповідальні або ризиковані місця служби, безпідставна підтримка кар'єрного зростання жінок тощо, можуть стати причиною посилення стереотипів, що «насправді може призвести до того, що жінки зійдуть зі шляхів, які ведуть до кар'єрного успіху» [3].

Висновки. Дані асоціативного експерименту довели, що всі чоловіки, як цивільні, так і військовослужбовці, підтримують традиційні гендерні ролі. Специфікою гендерних уявлень про чоловіків серед респондентів-цивільних є актуалізація духовно-моральних критеріїв, для військовослужбовців першочерговими є значущість і статус у суспільстві, володіння владою, причому позитивною емоційною оцінкою влади стають матеріальні блага. Як респонденти-цивільні, так і респонденти-військовослужбовці приписують жінкам такі характеристики, як турботливість, уважність, чуйність, доброта, акуратність. У свідомості цивільних респондентів переважають три образи жінки. Це – «жінка-матір», «кохана

жінка» та «жінка-Амазонка», яка прагне високого соціального статусу і не потребує чоловічої допомоги. У свідомості респондентів-військовослужбовців превалюють три образи жінки – «кохана жінка», «дружина», «сексуальний об'єкт». Слід зазначити, що типовим для курсантів є образ коханої жінки, а для офіцерського складу – образ дружини, що можна пояснити з огляду на вікову різницю між цими двома групами. Існування образу сексуального об'єкта є доказом присутності у військовому середовищі ворожого сексизму. Отримані результати прогнозують те, що вплив гендерних стереотипних уявлень у військовому середовищі може виявиться негативним для жінок-військовослужбовців через несполучність якостей, які є стереотипними уявленнями про жінок, з якостями, які необхідні для ефективної служби в армії.

Маскулінний контекст отриманих асоціацій вказує на глибоко вкорінені патріархатні погляди, чоловіче домінування та стереотипні бар'єри у військовому середовищі, які необхідно викоринити, щоб дати можливість жінкам стати компетентнішими та більш мотивованими. Одним із позитивних кроків у створенні гендерно-нейтрального військового колективу є інтеграція викладання гендерної проблематики у військові навчальні програми та врахування факту, що викладання гуманітарних дисциплін у військових навчальних закладах неминуче передбачає взаємодію із критичними соціальними теоріями гендеру задля розуміння патріархальних соціальних, економічних, культурних, політичних і релігійних умов, у яких укорінюються гендерні стереотипи.

Список використаних джерел

1. Alesina, A., Giuliano P., and Nunn N. (2013). On the origins of gender roles: Women and the plough. *The Quarterly Journal of Economics*, 128(2), 469-530. <https://doi.org/10.1093/qje/qjt005>
2. Alvinus, A., Krekula, C., & Larsson, G. (2018). Managing visibility and differentiating in recruitment of women as leaders in the armed forces. *Journal of Gender Studies*, 27(5), 534-546. <https://doi.org/10.1080/09589236.2016.1243048>
3. Ball, A., & Brewis, J. (2008). Gender counts: Work, life and identity in accounting practice and education. *Pacific Accounting Review*, 20(2), 85-93. <https://doi.org/10.1108/01140580810892436>
4. Barreto, M., Doyle, D.M. (2023). Benevolent and hostile sexism in a shifting global context. *Nature Reviews Psychology*, 2, 98-111. <https://doi.org/10.1038/s44159-022-00136-x>
5. Boldry, J.G., Wood, W., & Kashy, D.A. (2001). Gender Stereotypes and the Evaluation of Men and Women in Military Training. *Journal of Social Issues*, 57, 689-705.
6. Bostock, D.J., & Daley, J.G. (2007). Lifetime and current sexual assault and harassment victimization rates of active-duty United States Air Force women. *Violence against women*, 13(9), 927-944. <https://doi.org/10.1177/1077801207305232>
7. Brown, M. (2012). "A Woman in the Army is still a Woman": Representation of Women in U.S. Military Recruiting advertisements for the all-volunteer force. *Journal of Women, Politics & Policy*, 33(2), 151-175. <https://doi.org/10.1080/1554477X.2012.667737>
8. Carreiras, H. (2006). *Gender and the military: Women in the armed forces of western democracies*. Abingdon: Routledge.
9. Cook, R., & Weiss, C. (2016). Gender Stereotyping in the Military. Insights from Court Cases. In E. Brems & A. Timmer (Eds.), *Stereotypes and Human Rights Law* (pp. 175-198). Intersentia. <https://doi.org/10.1017/9781780685458.008>
10. Dahl, G.B., Kotsadam, A., Rooth, D. (2021). Does Integration Change Gender Attitudes? The Effect of Randomly Assigning Women to Traditionally Male Teams. *The Quarterly Journal of Economics*, 136(2), 987-1030. <https://doi.org/10.1093/qje/qjaa047>
11. Doan, A., & Portillo, S. (2019). *Organizational Obliviousness: Entrenched Resistance to Gender Integration in the Military (Elements in Public and Nonprofit Administration)*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108665124>
12. Egnell, R. (2019). Sweden's Implementation of a Gender Perspective: Cutting Edge but Momentum Lost. In R. Egnell and M. Alam (Eds.) *Women and Gender Perspectives in the Military: An International Comparison* (pp. 41-72). Washington: Georgetown University Press. URL: <https://muse.jhu.edu/book/63220>
13. Ellemers, N. (2018). Gender stereotypes. *Annual Review of Psychology*, 69, 275-298. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-122216-011719>
14. Firestone, J., & Harris, R. (2003). Perceptions of effectiveness of response to sexual harassment in the U.S. military, 1988 and 1995. *Gender, Work & Organization*, 10(1), 42-64. <https://doi.org/10.1111/1468-0432.00003>

15. Forbes, G.B., Collinsworth, L. L., Jobe, R.L., Braun, K.D. & Wise, L.M. (2007). Sexism, hostility toward women, and endorsement of beauty ideals and practices: are beauty ideals associated with oppressive beliefs? *Sex Roles*, 56, 265-273. <https://doi.org/10.1007/s11199-006-9161-5>
16. Glick, P., & Fiske, S. T. (1996). The Ambivalent Sexism Inventory: Differentiating hostile and benevolent sexism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(3), 491-512. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.70.3.491>
17. Greenburg, J. (2017). New military femininities: Humanitarian violence and the gendered work of war among U.S. servicewomen. *Gender, Place & Culture*, 24(8), 1107-1126. <https://doi.org/10.1080/0966369X.2017.1347560>
18. Herzog, H. (2019). Are Women Really Equal in the People's Army? A Gender Perspective on the Israel Defense Forces. In R. Egnell and M. Alam (Eds.) *Women and Gender Perspectives in the Military: An International Comparison* (pp. 153-172). Washington: Georgetown University Press. URL: <https://muse.jhu.edu/book/63220>
19. Hourani, L., Williams, J., Bray, R., Wilk, J., & Hoge, C. (2016). Gender differences in posttraumatic stress disorder and help seeking in the U.S. Army. *Journal of Women's Health*, 25(1), 22-31. <https://doi.org/10.1089/jwh.2014.5078>
20. Isaksson, C. (2019). Integrating Gender Perspectives at NATO: Two Steps Forward, One Step Back. In R. Egnell and M. Alam (Eds.) *Women and Gender Perspectives in the Military: An International Comparison* (pp. 225-252). Washington: Georgetown University Press. URL: <https://muse.jhu.edu/book/63220>
21. Karim, S. (2019). Women in UN Peacekeeping Operations. In R. Egnell and M. Alam (Eds.) *Women and Gender Perspectives in the Military: An International Comparison* (pp. 23-40). Washington: Georgetown University Press. URL: <https://muse.jhu.edu/book/63220>
22. Khraban, T., Silko, O. (2021). Psycholinguistics Approach to Study of Female Stereotypes in the Armed Forces of Ukraine. *American Journal of Applied Psychology*, 10(2), 40-48. <https://doi.org/10.11648/j.ajap.20211002.12>
23. Khraban, T. (2022). A psycholinguistic study of the correlation between military organization from masculine to gender-neutral. *Scientific Journal of Polonia University*, 51(2), 239-248. <https://doi.org/10.23856/5128>
24. Mathers, J. G. (2012). Women and State Military Forces. In C. Cohn (Ed.), *Women and War: Contested Histories, Uncertain Futures* (pp. 124-145). Polity.
25. McCrystall, Philip & Baggaley, Katherine. (2019). The progressions of a gendered military: A theoretical examination of gender inequality in the Canadian military. *Journal of Military, Veteran and Family Health*, 5, 1-8. URL: [10.3138/jmvfh.2017-0026](https://doi.org/10.3138/jmvfh.2017-0026)
26. Moya, M., Glick, P., Expósito, F., de Lemus, S., & Hart, J. (2007). It's for your own good: benevolent sexism and women's reactions to protectively justified restrictions. *Personality & social psychology bulletin*, 33(10), 1421-1434. <https://doi.org/10.1177/0146167207304790>
27. Nagel, R. U., Spears, K., Maenza, J. (2021). *Culture, gender, and women in the military: Implications for International Humanitarian Law Compliance*. Washington: Georgetown Institute for Women, Peace and Security. URL: https://giwps.georgetown.edu/wpcontent/uploads/2021/10/Culture_Gender_Women_in_the_Military.pdf
28. Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(5), 751-783. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.90.5.751>
29. Reilly, E.D., Rackley, K.R. & Awad, G.H. (2017). Perceptions of male and female STEM aptitude: the moderating effect of benevolent and hostile sexism. *Journal of Career Development*, 44, 159-173. URL: <https://eric.ed.gov/?id=EJ1130751>
30. Reis, J., Menezes, S. (2020). Gender Inequalities in the Military Service: A Systematic Literature Review. *Sexuality & Culture*, 24, 1004-1018. <https://doi.org/10.1007/s12119-019-09662-y>
31. Shnabel, N., Bar-Anan, Y., Kende, A., Bareket, O., & Lazar, Y. (2016). Help to perpetuate traditional gender roles: Benevolent sexism increases engagement in dependency-oriented cross-gender helping. *Journal of personality and social psychology*, 110(1), 55-75. <https://doi.org/10.1037/pspi0000037>
32. Tabassum, N., & Nayak, B. S. (2021). Gender Stereotypes and Their Impact on Women's Career Progressions from a Managerial Perspective. *IIM Kozhikode Society & Management Review*, 10(2), 192-208. <https://doi.org/10.1177/2277975220975513>
33. Trobaugh, E.M. (2018). *Women, Regardless: Understanding Gender Bias in U.S. Military Integration*. URL: <https://ndupress.ndu.edu/Publications/Article/1411860/women-regardless-understanding-gender-bias-in-us-military-integration/>
34. Vogt, D., Bruce, T. A., Street, A. E., & Stafford, J. (2007). Attitudes toward women and tolerance for sexual harassment among reservists. *Violence against women*, 13(9), 879-900. <https://doi.org/10.1177/1077801207305217>

35. Von Hlatky S. (2019). The Gender Perspective and Canada's Armed Forces: Internal and External Dimensions of Military Culture. In R. Egnell and M. Alam (Eds.) *Women and Gender Perspectives in the Military: An International Comparison* (pp. 73-86). Washington: Georgetown University Press. URL: <https://muse.jhu.edu/book/63220>
36. Weatherill, R., Vogt, D., Taft, C., King, L., King, D., & Shipherd, J. (2011). Training experiences as mediators of the association between gender-role egalitarianism and women's adjustment to Marine recruit training. *Sex Roles*, 64, 348-359. <https://doi.org/10.1007/s11199-010-9921-0>
37. Wilkinson, S., & Callister, L. (2010). Giving birth: The voices of Ghanaian women. *Health Care for Women International*, 31(3), 201-220. <https://doi.org/10.1080/07399330903343858>
38. Young, L. M., & Nauta, M. M. (2013). Sexism as a predictor of attitudes toward women in the military and in combat. *Military Psychology*, 25(2), 166-171. <https://doi.org/10.1037/h0094958>

Summary

Khraban T. Ph.D. in Philology, Associate Professor, Head of the Department of Foreign Languages, Heroes of Kruty Military Institute of Telecommunication and Information Technologies

Vyhivska O. PhD in History, Associate Professor of the Department of Social Sciences, S.P. Korolev Zhytomyr Military Institute

THE INFLUENCE OF THE MILITARY ENVIRONMENT ON GENDER STEREOTYPICAL PERCEPTIONS OF MALE SERVICEMEN (PSYCHOLINGUISTIC ASPECT)

In this article, the military environment is considered as a factor that can influence a person's gender stereotypical perceptions. The aim of the article is to study the influence of the military environment on gender stereotypical perceptions of cadets and officers of military higher education institutions.

Materials and methods. Preference was given to the psycholinguistic method of research, namely, a free associative experiment to get the most genuine opinions. The associative experiment was conducted in March 2023. Participation in the experiment was voluntary. Male students of a civilian institute, cadets, and male officers working in the higher military schools were involved in the experiment. We carried out a comparative analysis of the associations provided by different groups of respondents. Based on the differences in the associations provided by civilians and military men, we concluded that the military environment had an impact on the gender stereotypical perceptions of cadets and officers of the higher military schools.

Results and discussions. The analysis of the results has revealed that respondents from all groups, without exception, support traditional gender roles. Male respondents believe that typical men are characterized by such qualities as independence, self-confidence, objectivity, and aggressiveness. However, in contrast to civilian respondents' emphasis on spiritual and moral criteria, military personnel focus on their importance and status in society; the military are largely characterized by their energy of struggle and resistance, the desire for power, in which material things become a positive emotional assessment of their power. Both civilian and military respondents attribute such characteristics to women as tenderness, attentiveness, sensitivity, kindness, and accuracy. Three images of women prevail in the consciousness of respondents studying for civilian professions. They are the "woman-mother", the "beloved woman", and, at last, the "Amazon woman", who strives for high social status and does not need men's help. Three images of women prevail in the minds of military respondents: "beloved woman", "wife", and "sexual object". In the cases of "beloved woman" and "wife" images, we are dealing with benevolent sexism, which implies that the relationship between the sexes is cooperative, when men are responsible for protection and security, and women are engaged in child-rearing and household chores. The image of a "sexual object" in the minds of both cadets and officers is the evidence of the hostile sexism in the military environment. However, it should be noted that the associations that suggest a hostile sexism are rare.

Conclusions. The findings suggest that the impact of gender stereotypes in the military environment may be negative to servicewomen due to the incompatibility of the characteristics associated with stereotypical perceptions of women with the qualities required for effective service in the army. The masculine context of the associations generated during the psycholinguistic experiment indicates deeply rooted patriarchal attitudes, male dominance, and stereotypical barriers in the military environment, which have to be eradicated in order to empower women to become more competent and motivated.

Key words: military environment; gender; stereotypes; masculinity; femininity; associative experiment.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
Received/Поступила: 15.03.23.

Шемчук О. М. кандидат психологічних наук,
Національний університет оборони України
імені Івана Черняхівського
<https://orcid.org/0000-0002-0641-0313>

Гаврюшенко В. В. кандидат психологічних наук,
Військовий інститут Київського національного
університету імені Тараса Шевченка
<https://orcid.org/0000-0002-5119-0890>

Вербин Н. Б. кандидат педагогічних наук, доцент,
Національний університет оборони України
імені Івана Черняхівського
<https://orcid.org/0000-0002-0641-0313>

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЇ МОРАЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ

У статті досліджуються моральні риси та чесноти, притаманні військовослужбовцям, які виконують бойові завдання за призначенням. Особливу увагу приділено особливостям армійських цінностей, моральних якостей та чеснот військовослужбовців, які проходять службу в умовах російсько-української війни. В ході теоретичного аналізу історичної еволюції чеснот військовослужбовців в різні епохи у різних народів та з урахуванням отриманих результатів виокремлено та схарактеризовано моральні риси та чесноти військовослужбовців Збройних Сил України, які виконують бойові завдання. Досліджуване питання є надзвичайно важливим у системі морально-психологічного забезпечення, від моральності, армійських цінностей, моральних рис та чеснот українських військових залежить наша майбутня перемога та формування Української армії «нового зразку».

Ключові слова: мораль; моральні якості; моральні риси; армійські цінності; чесноти військовослужбовців; моральний дух.

Вступ. З моменту початку російсько-української війни у 2014 р. в українському суспільстві формувалося ставлення до військовослужбовців Збройних Сил України, як до професіоналів “нового формату”. В ході бойових дій військовослужбовці Сил оборони України набули значного бойового досвіду участі у гібридній війні, однією з особливостей якої є їх дискредитація в очах населення окупованих територій, підлив ворогом довіри до представників влади на підконтрольній території. Слід зазначити, що військовослужбовці Сил оборони України беруть участь у бойових діях з противником, який має кількісну перевагу особового складу, що зумовлює необхідність застосування особливої тактики дій військових підрозділів, їх мобільності, самостійності, координованості та формування у військовослужбовців високого рівня готовності до опанування нової техніки, озброєння тощо та готовності до взаємодії з іншими збройними формуваннями України. Наведені особливості досвіду військовослужбовців

вплинули на формування їхньої ціннісно-мотиваційної сфери, моральних якостей і чеснот [4; 5; 11].

Традиційною є думка про те, що цінності, моральні якості і чесноти у професійно-військовій сфері виконують низку важливих функцій, зокрема, функції ідентифікації військовослужбовців з професійною групою, групової консолідації та адаптації на основі узагальнення набутого досвіду [5–6].

Війна – це змагання волі, цінностей, моралі та чеснот людей, які приймають в ній безпосередньо чи опосередковано участь, яке ідентифікує психологічне здоров'я, витривалість, зрілість всього задіяного у ній суспільства [3; 6; 20]. Перемагає та сторона, яка змушує іншу капітулювати. Але війну, як відомо, ведуть люди, а не зброя. Як сказано в дослідженні Д. Спенсера та Лайонел Бінера у публікації “Чому моральний дух настільки важливий на війні” від 24.05.2022 RAND (“Дослідження та розробка” – американська некомерційна організація, яка виконує функції стратегічного дослідницького центру, що

працює на замовлення уряду, збройних сил та пов'язаних з ними організацій США) щодо морального духу: «Найкраща технологія в світі марна без сили волі, аби використовувати її та продовжувати використовувати, навіть коли жертви зростають і виникають несподівані лиха».

Мета: на основі теоретичного аналізу наукових джерел сучасних та інших дослідників із зазначеної проблематики виокремити та теоретично обґрунтувати дефініції “мораль”, “моральні якості”, “моральні риси”, “армійські цінності”, “чесноти”, “моральний дух” військовослужбовців. Визначити та схарактеризувати армійські цінності, моральні риси та чесноти військовослужбовців Збройних Сил України, які виконують бойові завдання під час російсько-української війни.

Теоретичне підґрунтя. Поняття мораль, моральні якості, моральні риси, армійські цінності, чесноти військовослужбовців, моральний дух описані у філософсько-психологічній літературі багатьох авторів, починаючи із стародавніх давен. Зазначенні поняття ґрунтовно описуються у роботах стародавнього давньогрецького філософа Горгія, одного із засновників софістики, який вважав, що чесноти чоловіків і жінок, дорослих і дітей, вільних і рабів принципово різні. Навіть у людей однієї статі, одного віку і соціального становища уявлення про чесноти не тотожні, відмінність між індивідами нескінченна [1–2; 12; 15; 18]. Демокріт описував, що гідність людини полягає не в стані тіла, а в спрямованості її характеру. При цьому Демокріт не протиставляє душу і тіло як добро і зло. Мова йшла про ціннісну ієрархію. Умовою досягнення гарного стану духу – є дотримання міри як в тілесних, так і в душевних задоволеннях. Прекрасна належна міра в усьому. За Демокрітом доброчинності, або моральнісно справедлива діяльність – це спосіб досягнення вищого блага, кінцевої мети життя. Вище благо тотожно щастю індивіда, яке пояснюється Демокрітом як гарний стан духу – евтюмія [1; 2; 5; 12; 18]. На початку своїх міркувань про доброчесність Сократ брав розум як вирішальну ознаку, що відрізняє людину від тварини й узагалі від усіх живих істот. Він вважав, що тільки знання дає змогу людині розумно скористатися засобами, які вона має. Тому, концептуальною основою етики Сократа є

принцип “Мораль – це знання”. Всі моральні норми, правила поведінки за Сократом повинні бути піддані критичному аналізу, обґрунтуванню розумом. Тільки усвідомлені моральні норми отримують владу над людиною. Люди не дотримуються моральних доброчинностей, тому що не знають їх. Пізнання доброчинностей є гарантією доброчинності людини. Мудрість і моральність це синоніми. Доброчинність є знання, яке засноване на особистих спостереженнях, роздумах. Найбільша доброчесність – помірність. Вона наближує до Бога. Головними чеснотами Сократ вважав стриманість (приборкування пристрастей), мужність (подолання загрози) і справедливість (дотримання божих і людських законів). Цих чеснот людина досягає шляхом самопізнання і пізнання того, що, якщо робити добрі справи, будеш щасливим, а якщо погані – будеш нещасним. Сократ абсолютизує мораль, робить значний крок до абстрактного моралізаторства, відриву моралі від предметно-практичної діяльності, що є характерним для Платона. Марк Аврелій відривають мораль від емпіричного життя і придають доброчинностям абстрактний абсолютний зміст. Для стоїків стійкість духу є основною доброчинністю і для щастя їм цієї доброчинності достатньо. Доброчинність – найважливіше для щастя [1; 4; 6; 18].

Питання моралі висвітлювали майже всі великі мислителі сучасності – Св. Тихон Задонський, Св. Феофан Затворник, В. С. Соловйов, М. О. Бердяєв [1–2; 4–6; 12; 18].

Саме військові моральні якості і чесноти характеризували відомі геніальні полководці. Так Наполеон Бонапарт акцентував увагу в своїх промовах на те, що головні солдатські чесноти – стійкість і дисципліна. Доблесть знаходиться лише на другому місці. Якщо доблесть – перша солдатська чеснота, то стійкість – друга. Війна є особливим родом діяльності, який відрізняється від будь-яких інших людських занять. Військові якості втілені в людині, яка проникла духом і суттю цієї діяльності; розвиває і виховує в собі здібності, необхідні для того, щоб займатися нею. Такий індивід вникає у всі деталі, діє з упевненістю і невимушеністю завдяки одержаному досвіду і працює над вирішенням поставленого перед ним завдання. Генерал-майор Карл фон

Клаузевіц, в своєму трактаті “Про війну” *наголошував, що* армія, яка залишається згуртованою під смертельним вогнем, не піддається уявним страхам і протистойть реальним загрозам зі всією своєю силою, – армія, горда своїми перемогами, не втратить здібності підкорятися наказам, пошани і довіри до своїх офіцерів навіть у разі поразки. Фізична потужність, подібно до м’язів атлета, загартовується тренуваннями, обмеженнями і навантаженнями; армія, що строго дотримується своїх обов’язків і що надихається могутнім прагненням до честі своєї зброї, – наділена справжнім військовим духом.

Антуан-Анрі де Жоміні у праці “Резюме військового мистецтва” зазначав, що примушуючи солдатів трудитися і втомлюватися, не допускаючи розслаблення гарнізонного життя в мирний час, вселяючи їм відчуття переваги над супротивником (але не презирство до нього), надихаючи їх на великі досягнення, – словом, збуджуючи їх ентузіазм всіма можливими способами, заохочуючи хоробрість, караючи боязкість і зневажаючи слабкість, ми можемо підтримувати високий військовий дух в армії.

Дослідники сучасності, які вивчали питання “моралі”, “моральних якостей”, “моральних риси”, “армійських цінностей”, “чеснот”, “морального духу” військовослужбовців: Н. А. Агаєв [1], В. Ж. Богайчук [4], Л. М. Будагьянц [5; 11], С. О. Гудков [6], Я. В. Мацегора, І. І. Приходько та О. С. Колесніченко [10], Осьодло [11], О. О. Рибчук [5], О. Ф. Хміляр [17], В. А. Шемчук [19].

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження складає сукупність загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання, застосування яких дозволило забезпечити достовірність отриманих результатів, досягнення сформульованих мети і завдань дослідження.

Загальнонаукові методи – аналіз, синтез, узагальнення, індукція, дедукція, порівняння і формалізація, що надало можливість дослідити загальні тенденції розвитку понять «армійські цінності», «моральні якості», «моральні цінності».

Серед спеціальних методів, які були використані під час дослідження, відзначимо: спостереження, аналіз спеціальної літератури, експертні оціни, які

не лише допомогли дати визначення наведеним дефініціям, а і виокремити чинники, зазначені в меті нашого дослідження.

Результати і обговорення. Відповідно, морально-етичні цінності військових ґрунтуються на їх спільних уявленнях про добро і зло у стосунках між військовими, які постійно відтворюються у досвіді і визначають прийнятні способи взаємодії у військовій спільноті. Морально-етичні норми та цінності військової спільноти формувалися у відрізок часу, в який відбувалось її функціонування та історичне еволюціонування, із урахуванням військових традицій різних військових поколінь. Вони засвоювались кожним поколінням військових під час навчання та у процесі спільної діяльності із досвідченими колегами, формуючи тим самим їх військову совість – внутрішній морально-етичний регулятив. Зовнішні морально-етичні регулятиви існують у вигляді імперативів, які виражаються у формах приписів, заборон, переваг та дозволів. Моральними санкціями, у разі порушення морально-етичних норм та цінностей, для військових виступають суспільне обурення та осуд. На сучасному етапі розвитку суспільства спостерігаються тенденції занепаду загальнолюдських цінностей та високої моралі. В умовах суспільно-політичної нестабільності, деякі морально-етичні цінності виявилися зруйнованими. Тому трапляються випадки, коли у молодих офіцерів переважає прагматична система цінностей і мотиви поведінки. Така ситуація спостерігається не лише в Україні, вона в тій чи іншій мірі притаманна іншим арміям провідних країн світу [1; 4; 6; 11; 18].

Не існує універсальної стратегії для формування морального духу, але військові, які демонструють його на високому рівні, мають відповідні ціннісні, вольові орієнтири, високу моральність та сформовані відповідним чином чесноти їх характеру [3–6; 14; 17; 19].

Моральні риси та чесноти визначають певні характерологічні особливості військовослужбовців. Базис їх формування складають ціннісний, мотиваційний, вольовий компоненти характеру, соціальні умови існування. Від них залежить поведінка військовослужбовців на війні.

Слід зазначити, що моральні риси, в

загальному сенсі, – це властивості особистості, що становлять основу внутрішнього світу людини та формуються за допомогою моралі. Вони набувають змін і остаточного визначення у процесі життя, можуть мати як позитивну так і негативну спрямованість. До числа позитивних моральних рис відносять доброту, милосердя, працьовитість, гуманність, повагу. Негативними є заздрість, злість, лінь, брехливість, гордовитість та інші.

Мораль (лат. *moralis* – моральний) – це система поглядів, в основі якої лежать категорії добра і зла. Вона формується в суспільстві у період тривалого часу. Моральність є індикатором вчинків людей, свідченням певного рівня розвитку, духовної зрілості, характеру їх відносин із соціумом та всесвітом [1–2; 4–6; 12; 15; 18].

Мораль має певну структуру. Осмислення сутності моралі передбачає з'ясування її основних компонентів та характеру взаємозв'язку між ними. Мораль складається із моральної свідомості і моральної практики (моральності), кожна з яких має свою структуру. Мораль тісно пов'язана із свідомістю, адже людські вчинки не отримали б морального виміру, якби людина не була здатна усвідомлювати їх суть, співвідносити їх з власними уявленнями про добро і зло, належне і справедливе [1; 4; 6–7; 11–12; 18].

Моральна свідомість – вираження ідеального належного, на яке слід орієнтуватись, це свідомість, що керується певною системою моральних норм, оцінок і принципів у життєдайності, фіксує моральні відносини у суспільстві, які змінюються в часі. Моральна свідомість поділяється на суспільну (моральні погляди і оцінки певних груп людей) й індивідуальну (моральні погляди і оцінки індивідів) [4; 5; 11–12; 18]. Її основними елементами є моральний обов'язок, моральні цінності, що виявляються в моральних мотивах і ціннісних орієнтаціях особистості, почуттях сумніння, честі, гідності тощо.

Моральна практика – сфера індивідуально-масових виявів поведінки, стосунків, діяльності, орієнтованих на найвищі, універсальні людські цінності, утворюють моральну діяльність і моральні відносини. Моральна діяльність – єдність моральної свідомості і практичної діяльності. Ці дві категорії породжують та зумовлюють

одна другу, існуючи разом. Моральна діяльність проявляється у вчинках. Під час здійснення певного вчинку, людина вступає у відносини з іншими людьми. Суспільні відносини, які обумовлені сукупністю зв'язків і залежностей, називають моральними відносинами. Іншими словами це сукупність моральних зв'язків, у які вступають люди у процесі моральної діяльності. Вони відрізняються в залежності від об'єкту і суб'єкту моральної дії, а також від способу життя. Якими б не були моральні відносини за змістом, – їх внутрішньою основою є ставлення особистості до суспільства. Адже навіть інтимні душевні стосунки між близькими людьми передбачають орієнтацію на суспільно-корисні цінності – *вірність, відданість, безкорисливе бажання добра один одному*. Ставлення особистості до суспільного блага, як вищої цінності обов'язково потребує не менш прискіпливої уваги суспільства до особистості, як мети свого існування і розвитку. Не людина є засобом усіх суспільних перетворень, а суспільство є продуктом взаємодії людей, умовою її саморозвитку і самореалізації [1; 7; 11–12; 18].

Слід зазначити, що основною функцією моралі є формування людини як цілісної, всебічно розвиненої особистості. Цю роль виконує насамперед мораль, яка ґрунтується на принципах за яким людина є найвищою цінністю у всесвіті [2; 4–5; 12; 15; 18].

До додаткових функцій моралі належать:

Регуляторна функція. Основний зміст моралі обумовлюють відповідні моральні вимоги, норми, правила, приписи, які є регуляторами поведінки та діяльності людей.

Комунікативна. Існує думка про те, що будь-який вчинок людини може набути справжнє морального значення тільки в міжособистісних стосунках під час спілкування. Змістовність, спрямованість, манера спілкування людей значною мірою залежить від рівня їх моральної культури, що проявляється у доброзичливому ставленні їх один до одного.

Пізнавально-формувальна функція. Мораль формує у людей уявлення про норми поведінки, обумовлені суспільними вимогами, про добро і зло, честь і гідність тощо.

Виховна функція моралі. Мораль сприяє сприйняттю досвіду попередніх поколінь,

формуванню, усвідомленню та оцінюванню уявлень людей про добро і зло, гідність, честь, справедливість, завдяки чому відбувається їх самовдосконалення, формування практичних життєвих навичок, відповідних моделей поведінки.

Орієнтуюча функція моралі. Мораль не лише сприяє формуванню у людей вибіркового ставлення до культурних цінностей, а і спрямовує їх віддавати перевагу вищим цінностям, які відповідають їх потребам, бажанням та інтересам.

Мораль існує у формі: особистісних моральних якостей (милосердя, відповідальності, скромності, чесності тощо) і формі сукупності норм суспільної поведінки й оціночних уявлень: “не вкради”, “не вбий” [1–2; 4; 6–7; 11; 15; 18] тощо.

Моральні якості можна охарактеризувати як своєрідні “якоря”, які об’єднують людей за спільними інтересами, життєвими установками, вихованням, уподобаннями, соціальною приналежністю. Люди із подібними моральними якостями легко комунікують один із одним.

Моральні норми та оціночні уявлення виражають інтереси тих чи інших соціальних груп, суспільства в цілому і складають основу поведінки людей. Це знаменник розмаїття індивідуальних дій, один із способів зведення індивідуального до соціального. Вони визначають тип поведінки, необхідний конкретно-історичному суспільству або його більшості.

Отже, моральні якості (особистісні властивості), з одного боку, і моральні норми та оціночні уявлення, з іншого, реалізуються у стосунках між людьми й виражають суспільні зв’язки між ними.

Ще з часів Давнього світу та Середньовіччя моральний характер мають уявлення про військові чесноти як самоцінні та самоцільні. Водночас аристократичні норми шляхетної поведінки дуже часто мають зовнішнє по відношенню до моралі обґрунтування. Домінуючим стримуючим регулятором поведінки тут є сором, тобто побоювання негативної санкції – засудження товаришами чи спільнотою [1; 5; 6; 14–16].

Зі становленням моралі, як форми суспільної свідомості, в історії військових кодексів честі простежується тенденція поступового наповнення їхніх норм та цінностей моральним змістом, зростання

ролі самоусвідомлення та внутрішньої суб’єктивної саморегуляції поведінки воїнів [4–5; 7; 14–17]. Це пов’язано з універсалізацією системи права й розширенням сфери свободи у суспільних відносинах, ствердженням загальнолюдських цінностей на противагу станово-корпоративним.

Кодекси честі давнього світу обґрунтовані “за правом гордого”, що зберігається у європейському середньовіччі поряд з християнською ідеєю рівності перед Богом та внесенням у лицарські кодекси честі взірців милосердя та доброчинності [1; 4; 15; 16].

У добу Відродження ідеї лицарського обов’язку та лицарської гідності стають взірцевими не лише для озброєної аристократії, але для всього народу у тих країнах, в яких почали формуватися політичні нації. Новий час, індустріальна доба: формуванням національних держав і буржуазного суспільства у засади кодексів честі нових “армій громадян”, “національних армій” інтегрує світські цінності політичної нації – цінності права, рівності, державницько-громадянські цінності, патріотизм [1–2; 5; 6; 12; 14; 18].

Мораль як універсальний регулятор поведінки людини, відносин між ними виконує найрізноманітніші функції, які обумовлюються сферою, характером вияву життєдіяльності особи, соціальних груп, суспільства.

Високоморальною можна вважати людину яка суворо дотримується моральних норм та моральних цінностей, встановлених у певній соціальній групі.

У психології моральні цінності відображають значущість для індивіда проявів моралі, як регулятора суспільно відповідної поведінки та є втіленням його суб’єктивно-діяльнісного зацікавленого ставлення до реалізації в житті моральних норм і принципів. Завдяки сприйняттю моральних цінностей індивід стає суб’єктом контролю соціального [4–6; 14; 15]:

по-перше, він визнає одні прояви активності людей як правильні, такі, що відповідають моральним нормам, а інші – як їх порушення;

по-друге, дає оцінку психічним і духовним рисам характеру людини, що необхідні їй для узгодження власних

вчинків з інтересами інших осіб, певної спільноти, суспільства загалом;

по-третє, у нього формується здатність розпізнавати негативні впливи тих об'єктів чи явищ, що реально загрожують моральним цінностям, і готовність захищати свою моральну позицію.

До моральних цінностей належать різні форми моральної свідомості: особистісні переконання щодо норм і принципів нормативної поведінки людини як громадянина, суспільні й моральні ідеали; етичні уявлення про добро і зло, життя і смерть, справедливість і несправедливість, гуманність людських взаємин, співчуття, шляхетність, любов; моральні почуття – обов'язку, совісті, відповідальності, честі, гідності. Моральні цінності пов'язані з відповідальністю, значною мірою характеризують особистість, а також зобов'язують людей до безумовного, безкомпромісного. їх дотримання. Серед важливих характеристик моральних цінностей є їхня залежність від “голосу серця”, що відповідно до дотримання чи ігнорування морально-етичних цінностей схвалює чи засуджує поведінку особистості.

Основне завдання збройних сил у будь-якій країні – це захист національних інтересів, підтримання безпеки і оборони держави. Вони просувають ідеали чесності, дисципліни, професіоналізму, допомоги та переваги [1; 4–6; 11]. Для виконання своїх завдань за необхідності збройні сили можуть формувати власні цінності, що відповідають професійній активності. Наприклад, в американських збройних силах виділяють сім основних армійських цінностей: вірність, обов'язок, повага, безкорисливе служіння, честь, порядність та особиста мужність [1; 4–6; 17; 20]. У британських збройних силах сформульовано шість основних армійських цінностей: мужність, дисципліна, повага до інших, чесність, вірність, безкорислива відданість [5–6; 20]. У всіх цих випадках мова йде про узагальнені цінності, кожна з яких містить низку супідрядних цінностей. Наприклад, у британському етичному кодексі військовослужбовців узагальнююча цінність “повага до інших” описується таким чином: “Ставтеся до інших так, як очікуєте, щоб до вас ставилися. Солдати можуть мати різну статуру і зріст та всі вони заслуговують на гідне ставлення. Дискримінація завдає

шкоди командам; вона виключає учасників і не дає їм можливості зробити свій внесок. Армія визнає важливість гумору, але гумор має бути всеосяжним. Гумор, який ображає, висміює або залякує людей, руйнівний і шкодить команді. Повага до інших – це частина довіри, яка має бути між вами та вашими товаришами по команді; ви повинні судити людей за їхніми здібностями, а не за расою, релігією чи статтю. Повага до інших, включаючи цивільних осіб, затриманих та захоплених представників ворожих сил, означає гідне поводження з людьми”. Цілеспрямоване формування армійських цінностей через засвоєння етичних кодексів військовослужбовців має спонукати військовослужбовців – рядових та лідерів – чинити правильно у повсякденному житті у межах своєї кар'єри. На відміну від цивільних осіб, які можуть не дотримуватися цінностей суспільства, базова бойова підготовка військовослужбовців передбачає обов'язкове формування у них лояльності, почуття обов'язку, поваги, безкорисливого служіння, честі, порядності та особистої мужності. Обов'язкове свідоме дотримання армійських цінностей – те, що відрізняє військовослужбовців від інших людей і є необхідною умовою формування військового професіоналізму [4–5; 7; 11]. У бойових умовах ціннісна сфера військовослужбовця також виконує захисну та адаптаційну функції [1; 4–6; 14]. Вони сприяють збереженню і відтворенню базових індивідуальних та армійських цінностей, їхній зміні, а також формуванню нових ціннісних орієнтацій. Ціннісна сфера особистості дає змогу військовослужбовцю більш м'яко (простіше, легше) переживати вплив травми і визначає вектор подальшого розвитку: посттравматичне зростання або регрес особистості [1; 4–6; 19].

Моральні риси та чесноти військовослужбовців української армії набули значної трансформації за часи участі в російсько-українській війні. Їх видозміна стала поштовхом розвитку морального духу такої неймовірної сили, який допомагає українським військовим одержувати перемогу у надскладних боях. Майже всі український солдати вірять у те, що ми «сильні», «єдині», «не переможні». Навіть у військовому вітанні «Слава Україні» «Героям слава» закладені моральні риси та чесноти наших

військовослужбовців. Вивчення цих понять допоможе визначити феномен «непереможного українського війська» та застосувати його до інших армій світу.

В основу командирської діяльності збройних сил НАТО покладено вимоги “Кодексу поведінки НАТО” (The NATO Code of Conduct) [1] щодо морально-етичних характеристик особового складу, в якому визначені базові демократичні цінності сучасного війська. Він базується на свідомому додержанні всіма членами Альянсу єдності, вірності, відповідальності, неупередженості і професіоналізму. Ці п’ять основних цінностей складають основу Кодексу, який визначає вимоги до поведінки всіх цивільних та військових співробітників підрозділів НАТО. Відповідно до “Кодексу поведінки НАТО” єдність формується через чесність та правдивість, уникнення конфліктних ситуацій у військово-професійному середовищі чи їх врегулювання. Також єдність містить заборону зловживання своїм статусом (учасника бойових дій) та привілеями, наданими країною. Для реалізації принципу вірності персонал має підтримувати демократичні цінності та інтереси Альянсу, спираючись на рівність усіх перед законом, сприяти формуванню та підтримці позитивного командного духу. Кодекс передбачає відповідальність за власні дії і рішення, або бездіяльність, та за їх наслідки і результати. Вся діяльність має здійснюватися прозоро, з усвідомленням наслідків. Персонал має належним чином протидіяти можливому шахрайству та зловживанням в організації. Базуючись на неупередженості члени Альянсу мають дотримуватися об’єктивності та незалежності у роботі, прагнути бути чесними та справедливими у всіх аспектах діяльності. Для покращення професіоналізму підтримувати найвищий рівень компетенції та зразково виконувати професійний обов’язок. У стосунках поважати конфіденційність приватної сфери, гендерну ідентичність та соціальну різноманітність, не переслідувати та не дискримінувати інших, вимагати того ж від інших. Керівники мають забезпечити справедливе керівництво підлеглими, сприяти їх професійному розвитку,

заохочуючи і нагороджуючи тих, хто працює добре [1; 4–6].

Спираючись на результати дослідження Я. В. Мацегори, І. І. Приходька, О. С. Колесніченко [10], які проводили аналіз особливостей військових цінностей у військ бути фізично сміливим, бути морально сміливим, бути дисциплінованим, бути чесним, бути гідним, бути членом команди, бути лояльним до своєї команди, бути вірним, бути стійким, бути вільним, бути професійним. *Найбільш важливими* військовослужбовці, які приймали участь у наведеному дослідженні вважали здатність бути морально і фізично сміливими та професійними; наступне місце посідали – самодисциплінованість та чесність. *Середні позиції*: бути вірним, бути членом команди, бути гідним, бути стійким. *Найменші ранги* отримала здатність “проявляти свободу волі” – бути вільним [10].

Важливим у дослідженні Я. В. Мацегори, І. І. Приходька, О. С. Колесніченко [10] було порівняння цінностей у чоловіків та жінок-військовослужбовців і висновки дослідників про те, що жінки та чоловіки дещо по-різному оцінюють важливість військових цінностей: надійність жінки-військовослужбовця як бойового товариша (посестри) має у своїй основі професіоналізм, вірність та витривалість, які компенсують їх більшу емоційність та меншу фізичну силу порівняно з чоловіками-військовослужбовцями [10].

Безумовно, особистість військовослужбовця ЗС України у сучасному суспільстві сприймається, як такого, який має здебільшого позитивні моральні риси, сформовані на основі “правильних” цінностей, в той час як психологія моральності військовослужбовців країни агресорки, сприймаються здебільшого як вкрай негативні, про що свідчать вчинені ними злочини на окупованих територіях, а також у Бучі та в Ірпені.

Позитивні та негативні моральні риси [1; 5–6; 12] військовослужбовців, із урахуванням героїчних вчинків українських військових та мародерство та розбій, що вчиняли росіяни, які виконували бойові завдання на території України схарактеризовано у табл. 1.

Моральні риси військовослужбовців, які виконують бойові завдання

<i>Позитивні моральні риси</i>	<i>Негативні моральні риси</i>
Доброта – позитивне ставлення до оточуючих, прагнення принести користь, благотворно вплинути на інших	Лінь – це відсутність мотивацій для вчинків, активної поведінки. Відсутність чи нестача працьовитості, надання переваги необтяжливому дозвіллю над трудовою діяльністю
Милосердя – якість, в основі якої закладено бажання надавати допомогу тим, хто її потребує	Злість – почуття недоброзичливості, злоба, роздратування, гнів, досада; розлюченість. Виражає сильну емоцію із спрямуванням на певний об'єкт, яка виникає як специфічна реакція на певну ситуацію, що перешкоджає задоволенню потреби. Злість може бути пов'язаною з отриманою психологічною травмою, може як позитивно так і негативно впливати на людей і мобілізувати її можливості
Гуманність – любов до іншої людини, визнання його найвищою цінністю	Жадібність – це надмірне прагнення до збагачення. Воно розшифровується як пристрасне бажання володіти цінностями. Жадібна людина ненаситна в плані накопичення багатства і матеріальних благ, є одним із православних гріхів
Співчуття – розуміння почуттів оточуючих, здатність до співпереживання та емпатії	Заздрість – неприємне почуття людини, яке проявляється роздратуванням, незадоволенням благополуччя та досягнень інших людей, постійним порівнянням себе із ними і бажанням мати чиїсь нематеріальні чи матеріальні цінності
Працьовитість – любов до роботи, бажання її виконувати	Грубість – негативна психологічна риса людини, яка проявляється жорсткістю у взаєминах, неввічливістю, душевною “черствістю”, неповагою, зайвою правдивістю, недотриманням соціальних норм чи етикету. Грубість – негативна моральна якість, що характеризує нехтуванням культурою поведінки
Толерантність – визнання унікальності кожної особистості, відсутність осуду	Гордовитість – непомірна гордість, зарозумілість, егоїзм, нетерпіння докорів. Може ховатися під личинами філантропії та протекціонізму, які переслідують насправді мету політичного самозвеличення та самореклами
Повага – ставлення, в основі якого лежать поняття рівності та гідності	Егоїзм – ціннісна орієнтація особистості на домінування в її індивідуальній свідомості, поведінці та діяльності. Власна цінність понад усе інше, перевага власних інтересів над інтересами інших людей та прагнення до першочергового задоволення власних інтересів
Дисциплінованість – вміння налаштувати себе на виконання роботи навіть при відсутності бажання; виконання обіцянок перед собою і оточуючими.	Брехливість – індивідуально-психологічна особливість поведінки, що виражається в свідомому спотворенні реального (дійсного) стану речей, прагненні створити неправильне враження про факти і події для досягнення особистісних цілей
Правдивість – прагнення бути чесним	

Здебільшого військовослужбовці Сил оборони України мають позитивні моральні риси, дотримуються норм моралі, високих військових цінностей, мають добре виражену мотивацію, спрямовану на перемогу за для миру в країні, безпеки власних сімей, світлого майбутнього для себе та своїх дітей. Вони намагаються дотримуватися кодексу честі і мають відповідні чесноти.

Людські чесноти – це міцні позиції, сталі схильності, постійне вдосконалення розуму й волі, які керують нашими

вчинками, впорядковують наші пристрасті й спрямовують нашу поведінку згідно з розумом і вірою. Вони дають легкість, самовладання і радість, щоб вести морально добре життя. Чеснотлива людина – це така людина, яка добровільно чинить добро.

Моральні чесноти набуваються зусиллями людей. Вони є плодами і паростками морально добрих вчинків.

Чесноти – позитивні моральні якості характеру людини. Чеснота є рисою або властивістю, яка вважається морально вірною і, таким чином, оцінюється як основа

моральних законів, принципів і цінностей. Це міцні позиції, сталі схильності, постійне вдосконалення розуму й волі, які керують вчинками військовослужбовців, впорядковують їх пристрасті й спрямовують поведінку згідно із розумом і вірою. Вони дають легкість, самоконтроль і радість для життя у відповідності до норм моралі.

Підходи до визначення чеснот в загальному сенсі даного поняття відрізнялись в різні часи в залежності від епохи та релігійної спрямованості певних народів.

Якщо розглядати поняття чеснот із теологічної точки зору, слід виокремити такі

основні із них: віра, надія, любов. За часів Платона, Святого Амвросія, Томи Аквінського виокремлювали такі чотири кардинальні чесноти: справедливість, стійкість, розсудливість, поміркованість. Для християнства найбільш актуальними є сім основних чеснот людини, антагоністичні із смертними гріхами: доброчесність, стриманість, щедрість, старанність, терплячість, лагідність, смиренність. За часів існування Римської імперії було виокремлено так звані “Римські чесноти”, схарактеризовані у табл. 2 [1; 3; 5; 6; 12; 15; 18].

Таблиця 2

Основні чесноти в часи існування Римської імперії

Назва чесноти	Характеристика
Auctoritas – “духовний авторитет”	відчуття власного соціального стану, побудоване на досвіді, благочестивості та діяльності. Вважалась необхідною для здатності магістрату забезпечувати дотримання законності та порядку у суспільстві.
Comitas – “гумор”	ввічливість, відкритість і дружелюбність, доброзичливе ставлення до людей та ситуації.
Constantia – “наполегливість”	військова стійкість, а також загальна розумова і фізична витримка у складних ситуаціях
Clementia – “поблажливість”	великодушність, м’якість і лагідність, здатність забувати колишні образи
Dignitas – “гідність”	почуття власної самоповаги і особистісної цінності
Disciplina – “дисципліна”	слідування правовій системі, виконання громадянських обов’язків, дотримання певних соціальних атитюдів
Firmitas – “завзятість”	сила духу і здатність йти до мети без коливань
Frugalitas – “заощадливість”	економність та простота у житті, без скупості
Industria – “працьовитість”	прагнення, бажання і схильність людини до продуктивної праці
Virtus – “мужність”	доблесть, перевага, сміливість, характер, гідність. “Vir” з латинської означає “людина”, “чоловік”, “муж”
Pietas – “побожність”, “ревність”	віра в Бога і життя за його законами
Gravitas – “серйозність”	вдумливість, розважливість в своїх думках і вчинках, у ставленні до життя (про людину)
Religio – “релігійність”	включає цілу низку складових, визначає ставлення віруючого до всесвіту, окреслюючи характер та ступінь засвоєння ним релігійних ідей та норм, а також їхній вплив на поведінку індивіда і спільноти у соціумі

Війна змінює свідомість людей, впливає на формування переоцінки цінностей, загострює відчуття справедливості. Матеріальне відходить на другий план, відбувається підвищення рівня національної єдності, моральності, зменшення рівня корупції та превалювання моральних принципів, які сприятимуть пришвидшенню перемоги у країні. Негативні суспільні вчинки, які в мирному житті могли залишитись без уваги під час війни набувають суспільного розголосу та осуду.

Людська чеснота у фроммівській теорії (праці “Людина для себе”, 1947)– це відповідальність щодо власного (Я) існування, а вада – безвідповідальність стосовно себе [15; 18].

Етика чеснот – морально-етична концепція відомого американського філософа А. МакІнтайра [9], яка викладає аналіз основних людських чеснот у ракурсі позитивних якостей людини. Вона розкриває сутність основної проблеми моральності, правил поведінки, актуалізує ті моральні проблеми, які є найважливішими

Питання психології

для цілісної людської сутності. Ступінь моральності того чи іншого явища відповідно до етики чеснот залежить від думки певного широкого загалу, спільноти, що доводить прихильність її автора до етики за часів Арістотеля.

На основі опрацьованого матеріалу викормимо та схарактеризуємо основні моральні риси та чесноти [1; 5; 6; 12; 14] військовослужбовців які виконують бойові завдання, табл. 3.

Таблиця 3

Моральні риси та чесноти військовослужбовця Збройних Сил України який виконує бойові завдання

Дисциплінованість та ініціативність – вміння налаштувати себе на виконання роботи навіть при відсутності бажання; виконання обіцянок перед собою і оточуючими, здатність висувати нові ідеї, пропозиції; вміння самостійно розпочинати важливу справу і виконувати її із заповзятливістю	Проявляється у здатності до самоорганізації і саморегуляції поведінки військовослужбовців у відповідності із статутними нормами, правилами, вимогами, свідомому дотриманні правил військового етикету. Залежить від особистої дисциплінованості кожного військовослужбовця та військового підрозділу у цілому, їх злагодженої роботи. Ініціативність проявляється у ентузіазмі, хоробрості та активності військовослужбовця у досягненні кінцевої мети, або виконанні повсякденних завдань. Дисципліновані та ініціативні військовослужбовці виконують завдання сумлінно точно та вчасно, попри всі перешкоди, труднощі та негаразди
Працьовитість – любов до служби, батьківщини, бажання служити, патріотизм	Війна – не лише збройний опір, а й важка, напружена праця всіх заради перемоги. Це робота в умовах обмеженого ресурсу у часі, відпочинку, матеріальних засобах. Бездоганне виконання обов'язку характеризує працює в у військовослужбовців. Накази виконуються ними сумлінно, точно та у встановлений термін
Толерантність – визнання, повага і дотримання прав і свобод всіх людей не залежно від соціальних, національних, класових, релігійних, етнічних та інших особливостей. Вона базується на співіснуванні з іншими людьми, визнанні їхніх поглядів та засудженні насильства Також цей термін слід розуміти, як вищу духовну якість, що дозволяє без агресії сприймати людей з відмінними цінностями; терпиме, лояльне ставлення до вірувань, думок, поглядів інших людей; бажання досягти порозуміння під час конфліктів без застосування насильства та приниження людської гідності	Толерантний військовослужбовець – це людина, яка добре розуміє себе і інших. Здатність проявляти співчуття – найважливіша цінність толерантного суспільства і особистісна риса толерантного військовослужбовця. На війні толерантність українських військових може проявлятися у багатьох ситуаціях, в тому числі і у відношенні до російських військовополонених
Доброзичливість – позитивне ставлення до оточуючих, служіння українському народові прагнення принести користь, наблизити перемогу	Проявляється у поважливому ставленні до співслужбовців, мирних громадян і навіть ворогів, розумінні і прийнятті понять рівності та гідності інших людей
Правдивість – прагнення бути чесним по відношенню до побратимів та Українського народу під час виконання бойових завдань	Правдивість – це головна перевага України перед країною агресором. Правдивість українських військових дає змогу розуміти реальний хід війни, втрати та переваги, правдивість кожного військовослужбовця є базисом довіри у військовому колективі. Вся кар'єра військового присвячена народові, його захисту, охороні та збереженню миру і спокою рідної землі
Стійкість – виявляється у незламності та силі духу людини, групи, народу або держави	“Слава нації!”, “Смерть ворогам!” Здатність переносити випробування війни, складнощі та обмеження із радістю і любов'ю захищаючи батьківщину, волю, незалежність країни

Питання психології

Духовність – стан душі, який проявляється характерною поведінкою у надзвичайних життєвих обставинах. Має безпосередній вплив на думки, мову, вчинки, внутрішні властивості військовослужбовців. Духовність – надзвичайно багатогранний і складний феномен: духовна, інтелектуальна природа, внутрішня моральна сутність людини, видова її якість, внутрішній світ і зв'язок із Богом	Духовною основою для українського військовослужбовця є традиції богатирів Київської Русі, козацтва, офіцерів попередніх поколінь. Військовими не народжуються – ними стають один раз і на все життя
Вірність та відданість Вітчизні – обов'язок або відданість за зобов'язанням, чи з власної волі – прояв лояльності людиною, суб'єктом або громадянином до власної держави або суверену	Військовослужбовець – взірць вірності Вітчизні, високої поваги до символів держави: Державного Прапора України, Державного Герба України, Державного Гімна України. Шлях жертвості, відданості народові, військовій справі – добровільний вибір кожного військового.
Готовність та надійність – відповідальність за свої вчинки і чесне визнання власних помилок, без перекладання провини на інших людей	Військовослужбовець готовий до виконання свого службового обов'язку за будь-яких обставин та умов. Поразка – гірка ціна професіоналізму командира, його особиста провина. Ворога перемагають розумом, умінням та волею. Надійність – провідна особистісна чеснота військовослужбовця. Він уміє не квапитися і не запізнюватися, завжди там, де потрібно. Дотримання слова, власний позитивний приклад – це важливі складові успіху військового у навчанні та вихованні підлеглих.
Мужність – не лише «внутрішня сила», а готовність протистояти будь-якій небезпеці та впоратися з будь-якими неприємностями, труднощами за ради миру на рідній землі	Проявляється у збереженні «внутрішньої сили» та здатності ефективно функціонувати не зважаючи на перебування під обстрілами, у важких побутових умовах, поряд із пораненими і вбитими побратимами. Мужність військовослужбовця – це його сміливі рішення, спроможність брати на себе відповідальність
Чесність – внутрішній, наданий самому собі дозвіл оцінювати себе та власне існування у категоріях самоповаги. Об'єктивними факторами, які надають право на честь є цнотливість та шляхетність. Цнотливість – ідеальна аксіологічна норма природного стану. Шляхетність – ідеальна аксіологічна норма особистісного стану	Взірцем чесної поведінки та діяльності має бути вище військове керівництво. Чесність проявляється у самовідданому виконанні свого службового обов'язку у відповідності з такими поняттями як: професійна честь військового і честь колективу, вірність професії, почуття професійної гідності, професійна совість, моральна відповідальність. Чесність – провідна ознака поведінки військовослужбовця. Він веде спосіб життя порядної людини: не обманює, не краде, не порушує загальнолюдських норм поведінки. Військовослужбовець ніколи не застосовує інтриги, несправедливі дії, не здатен до шахрайства. Правила Кодексу честі однакові для всіх військовослужбовців, незалежно від військового звання, посади, терміну служби та обставин
Розсудливість – полягає в умінні надати перевагу добру, а зло ідентифікувати та відсторонити	Нерозсудливому, необдуманому командирі на якого покладено відповідальність за військову кампанію не довіряють підлегли. Розсудливий ніколи не піде на необдуманий ризик, він завжди буде розуміти ціну бажаного блискучого результату переможних дій
Підкування про підлеглих – є одним з основних обов'язків у діяльності командирів, щодо забезпечення постійної бойової готовності військової частини	Командир який виконує бойові завдання з найменшими втратами, є найкращим керівником, тому що він цінує людину, як основну складову військової сили та боєздатності. На військовослужбовця покладається особиста відповідальність за підлеглих, тому що їхнє життя довірив йому Український народ. Командир гартує дух підлеглих, їх моральні сили, веде за собою до досягнення перемоги. Військовий завжди поважає людську гідність і честь підлеглих. Він вміє підкорятися та керувати без приниження підлеглих

Питання психології

Наполегливість – завзятість, непохитність у досягненні мети	Проявляється у непереборному бажанні відстояти цілісність, незалежність, суверенітет України
Стійкість – здатність долати труднощі із залученням внутрішньої сили та гнучкості із збереженням фізичного та психічного здоров'я і спрямуванням до зростання результату	Проявляється непохитністю у прагненні перемогти не зважаючи на деякі переваги у ресурсах противника
Доброчесність – це бажання робити вчинки на користь інших людей, суспільства. Доброчесною є людина, яка керується не своїми власними благами, вигодами, для неї є необхідними прояви гуманності, порядності та справедливості	Визначення того, що є добрим, правильним і справедливим при прийнятті конкретних рішень є складним процесом, який базується на філософських та політичних поглядах особи, яка приймає рішення. Проявляється відданістю українських воїнів службі за для перемоги навіть у розріз із власними планами. Суттєвою рисою військовослужбовця є чесність, безкорисливе виконання обов'язків заради забезпечення національних інтересів України у мирний та воєнний час. Він несе відповідальність перед законом і людьми за рішення, які приймає, тому військовослужбовці мають високий ліміт довіри у суспільстві
Чесність – відображає одну з найважливіших вимог моральності. Складовими даного поняття є правдивість, принциповість, вірність взятим зобов'язанням, суб'єктивна переконаність у правоті справи, ширість перед іншими і перед самим собою відносно тих мотивів, якими людина керується, визнання і дотримання прав інших людей на те, що їм законно належить	Вірність слову та справі – незаперечна чеснота військовослужбовця. Викладення ним фактів, його точка зору гуртуються на власних переконаннях
Героїзм і патріотизм – найвище виявлення самосвідомості й мужності. Він проявляється у військовослужбовців стійкістю, відвагою, особистою мужністю і готовністю віддати своє життя в разі необхідності	“Україна понад усе!”, “Героям слава!” – основні слогани українських військових. Хід війни показав, що саме завдяки героїзму українських воїнів наша держава впевненими кроками рушає до перемоги. Кожен український військовослужбовець – патріот, який ставить безпеку та добробут Українського народу вище власних інтересів і робить усе можливе для захисту Батьківщини. Патріотизм, як прояв національної гідності, є невід'ємною складовою моральних якостей військового
Лицарський дух – своєрідна шляхетність у кращих військових традиціях	Ні за яких обставин не можна примусити військовослужбовця змінити власні переконання, віру, зрадити Військовій присязі. Нехтування духовними цінностями військовослужбовець вважає не гідною якістю для себе. Він вірець лицарського ставлення до хворих, поранених, цивільного населення
Служіння українському народові – це тип ставлення до своєї діяльності, при якому він відчуває себе відповідальним і зобов'язаним сумлінно і високо продуктивно виконуватимуть будь-яку взятую на себе роботу, за ради добробуту усієї нації	Військовослужбовець служить всьому Українському народові, а не його окремій частині, об'єднанню громадян чи окремій партії. Уся його військова кар'єра побудована на служінні народові, його захисту, охороні та збереженню миру і спокою рідної землі
Аполітичність – виконання поставлених перед військовослужбовцями завдань незалежно від політичних пріоритетів в інтересах національної політики Держави	Військовослужбовець Збройних Сил України підтримує національну політику держави, та її інтереси, незалежно від того, яка політична партія перебуває при владі

Висновки. Таким чином, в ході опрацювання літературних джерел з метою вивчення психології моральності та чеснот військовослужбовців, які виконують бойові завдання, нами було теоретично обґрунтовано, проаналізовано та виокремлено дефініції “мораль”, “моральні

рис”, “чесноти”, “моральний дух”, “моральні цінності” військовослужбовців та показано взаємозв'язок зазначених понять.

В результаті вивчення військових цінностей та їх ранжування за значимістю для військовослужбовців з різним соціальним і військовим статусом було

Питання психології

окреслено їх залежність від схарактеризованих в ході роботи моральних рис військовослужбовців, які виконували бойові завдання. Під час аналізу історичної еволюції чеснот військовослужбовців в різні епохи у різних народів, та синтезу отриманої із літературних джерел інформації, наведено основні моральні риси

та чесноти військовослужбовців ЗС України, які виконують бойові завдання. Сподіваємося, що подальше дослідження зазначеної тематики, а саме практичної її складової, набуде відображення у наших наступних публікаціях.

Список використаних джерел

1. Агаєв, Н. А. (Ред.). (2021) Культура відносин у військовому колективі. Порадник командирів : метод. посіб. Київ: Видавничий дім “Освіта України”, ФОП Маслаков Р.О.
2. Андрущенко В. П. (2002). Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник. Київ: Знання України.
3. Арон, Р. (2000). Мир і війна між націями / [пер з фр. В. Шовкун, З. Борисюк, Г. Філіпчук]. Київ: Юніверс.
4. Богайчук В. Ж. (Ред.). (2018). Філософсько-методологічні проблеми військової теорії та практики : навч. посіб. Київ: НУОУ ім. Івана Черняховського.
5. Будагянц, Л. М., Рибчук, О. О. (2021). Військово-гуманітарні аспекти професійної діяльності викладача вищої військової школи. навч. посіб. / Київ: НУОУ, 148 с.
6. Гудкова С. (Ред.). (2010). Морально-етична культура військового керівника: підручник. Київ: НУОУ.
7. Кант, И. (1994). Метафизика нравов // Сочинения в 8-ми томах. (с. 224–542). (Т. 6). Москва: Чоро.
8. Клаузевиц, К. фон. (2002). О войне. (в 2 т. Т.І). Москва: ООО “Изд-ва АСТ”; СПб.: Terra Fantastica.
9. МакІнтайр, Е. (2002). Після чесноти: Дослідження з теорії моралі. [Пер. з англ. за наук. ред. В. Малахова]. Київ: Дух і літера.
10. Мацегора, Я. В., Приходько, І. І., Колесніченко, О. С. (2022). Особливості цінностей військовослужбовців Національної гвардії України. Честь і закон, 2 (81), 127–137. URL: <http://chiz.nangu.edu.ua/article/download/263826/260091/608084> (дата звернення: 10.02.2023).
11. Осьодло В.І., Будагянц Л.М. (2018). Соціально-філософські та психологічні аспекти сучасних війн. Київ: НУОУ.
12. Причепій, Є. М., Черній, А. М., Чекаль Л. А. (2015). Філософія: підручник. (4 вид., випр.). Київ: Академвидав.
13. Прищак, М. Д., Харьков, М. Г. (2016). Етика Стародавньої Греції. Методичні вказівки до вивчення дисципліни Етика та естетика. Вінниця: ВНТУ, 43 с.
14. Ролз, Дж. (2001). Теорія справедливості. [пер. з англ. О. Мокровольський]. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи».
15. Тофул, М. (2014). Сучасний словник з етики. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.
16. Тоффлер, Елвін (2000). Третя Хвиля. [пер. з англ. А. Євса]. Київ: Вид-во «Всесвіт».
17. Хміляр, О. Ф. (2022). Психологія бойової мотивації воїна. Вісник Національного університету оборони України, 2 (66), 121–131.
18. Чичков, А.Г., Башкеєва, О.М., Патеріло, О.М. (2014). Словник-довідник з курсу “Філософії” для студентів 2, 3, 4 курсів усіх спеціальностей денної та заочної форм навчання. Дніпропетровськ: ДВНЗ УДХТУ.
19. Шемчук, В. А., Шемчук, О. М. (2021). Критерії, показники та рівні сформованості готовності майбутніх офіцерів різних інституцій сектору безпеки і оборони України до службово-бойової діяльності в умовах хімічної, біологічної, радіаційної та ядерної небезпеки. Збірник наукових праць “Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах”, 75, Т 3, 21–27.
20. A Soldier's Values and Standard in the British Army. Access mode: URL: <https://www.army.mod.uk/who-we-are/our-people/a-soldiers-values-and-standards/> (дата звернення: 10.02.2023).

References

1. Ahaiev, N. A. (Red.). (2021) *Kultura vidnosyn u viiskovomu kolektyvi. Poradnyk komandyru : metod. posib.* Kyiv: Vydavnychiy dim "Osvita Ukrainy", FOP Maslakov R.O. [Culture of relations in the military team. Advisor to the commander.] Kiyiv, 2021. (in Ukrainian)
2. Andrushchenko V. P. (2002). *Filosofia polityky: Korotkyi entsyklopedychnyi slovnyk.* Kyiv: Znannia Ukrainy. [Philosophy of politics: A short encyclopedic dictionary.] Kiyiv, 2002. (in Ukrainian)
3. Aron, R. (2000). *Myr i viina mizh natsiiamy / [per z fr. V. Shovkun, Z. Borysiuk, H. Filipchuk].* Kyiv: Yunivers. [Peace and war between nations.] Kiyiv, 2000. (in Ukrainian)
4. Bohaichuk V. Zh. (Red.). (2018). *Filosofsko-metodolohichni problemy viiskovoi teorii ta praktyky : navch. posib.* Kyiv: NUOU im. Ivana Cherniakhovskoho. [Philosophical and methodological problems of military theory and practice: a study guide.] Kiyiv, 2018. (in Ukrainian)
5. Budahiants, L. M., Rybchuk, O. O. (2021). *Viiskovo-humanitarni aspekty profesiinoi diialnosti vykladacha vyshchoi viiskovoi shkoly. navch. posib. /* Kyiv: NUOU, 148 s. [Military and humanitarian aspects of the professional activity of a teacher of a higher military school: a study guide.] Kiyiv, 2021. (in Ukrainian)
6. Hudkova S. (Red.). (2010). *Moralno-etychna kultura viiskovoho kerivnyka: pidruchnyk.* Kyiv: NUOU. [Moral and ethical culture of the military leader: a textbook.] Kiyiv, 2010. (in Ukrainian)
7. Kant, Y. (1994). *Metafyzyka нравов // Sochyneniya v 8-my tomakh. (s. 224–542). (T. 6).* Moskva: Choro. [Metaphysics of Morals // Writings in 8 volumes. Volume 6.] Moscow, 1994. (in Russia)
8. Klauzevyts, K. fon. (2002). *O voine. (v 2 t. T.I).* Moskva: OOO "Yzd-va AST"; SPb.: Terra Fantastica. [About the war. (in 2 volumes T.I.).] Moscow, 2002. (in Russia)
9. MakIntair, E. (2002). *Pislia chesnoty: Doslidzhennia z teorii morali. [Per. z anh. za nauk. red. V. Malakhova.]* Kyiv: Dukh i litera. [After Virtue: Studies in Moral Theory.] Kiyiv, 2002. (in Ukrainian)
10. Matsehora, Ya. V., Prykhodko, I. I., Kolesnichenko, O. S. (2022). *Osoblyvosti tsinnosti viiskovosluzhbovtziv Natsionalnoi hvardii Ukrainy. Chest i zakon, 2 (81), 127–137.* URL: <http://chiz.nangu.edu.ua/article/download/263826/260091/608084> (data zvernennia: 10.02.2023). [Features of the values of servicemen of the National Guard of Ukraine.] Honor and law 2022. # 2(81), S. 127–137. (in Ukrainian)
11. Osodlo V.I., Budahiants L.M. (2018). *Sotsialno-filosofski ta psykholohichni aspekty suchasnykh viin.* Kyiv: NUOU. [Socio-philosophical and psychological aspects of modern wars.] Kiyiv, 2018. (in Ukrainian)
12. Prychepii, Ye. M., Chernii, A. M., Chekal L. A. (2015). *Filosofia: pidruchnyk. (4 vyd., vypr.).* Kyiv: Akademvydav. [Philosophy: a textbook. (4th edition, corrected.)] Kiyiv, 2015. (in Ukrainian)
13. Pryshchak, M. D., Kharkov, M. H. (2016). *Etyka Starodavnoi Hretsii. Metodychni vkazivky do vyvchennia dystsypliny Etyka ta estetyka.* Vinnytsia: VNTU, 43 s. [Ethics of Ancient Greece. Methodical guidelines for studying Ethics and aesthetics.] Vinnitsa, 2016. (in Ukrainian)
14. Rolz, Dzh. (2001). *Teoriia spravedlyvosti. [per. z anh. O. Mokrovolskyi].* Kyiv: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy». [Theory of justice.] Kiyiv, 2001. (in Ukrainian)
15. Toful, M. (2014). *Suchasnyi slovnyk z etyky.* Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka. [Modern dictionary of ethics.] Zhytomyr, 2014. (in Ukrainian)
16. Toffler, Elvin (2000). *Tretia Khvyliia. [per. z anh. A. Yevsa.]* Kyiv: Vyd-vo «Vsesvit». [The Third Wave.] Kiyiv, 2000. (in Ukrainian)
17. Khmiliar, O. F. (2022). *Psykholohiia boiovoi motyvatsii voina. Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy, 2 (66), 121–131.* [Psychology of combat motivation of a warrior.] Vi'sn. NAN Ukraini. 2022. # 2(66). S. 121–131. (in Ukrainian)
18. Chychkov, A.H., Bashkeieva, O.M., Paterilo, O.M. (2014). *Slovnyk-dovidnyk z kursu "Filosofii" dlia studentiv 2, 3, 4 kursiv usikh spetsialnostei dennoi ta zaochnoi form navchannia.* Dnipropetrovsk: DVNZ UDKhTU. [Dictionary-reference from the course "Philosophy" for students of the 2nd, 3rd, 4th courses of all majors of full-time and part-time forms of education.] Dnipropetrovsk, 2014. (in Ukrainian)
19. Shemchuk, V. A., Shemchuk, O. M. (2021). *Kryterii, pokaznyky ta rivni sformovanosti hotovnosti maibutnikh ofitseriv riznykh instytutiv sektoru bezpeky i oborony Ukrainy do sluzhbovo-boiovoi diialnosti v umovakh khimichnoi, biolohichnoi, radiatsiinoi ta yadernoi nebezpeky. Zbirnyk naukovykh prats "Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh", 75, T 3, 21–27.* [Criteria, indicators and levels of formation of readiness of future officers of various institutions of the security and defense sector of Ukraine for service and combat activity in conditions of chemical, biological, radiation and nuclear danger.] Collection of scientific works "Pedagogy of creative personality formation in higher and secondary schools." 2021. # 75. V 3, S. 21–27. (in Ukrainian)
20. A Soldier's Values and Standard in the British Army. Access mode: URL: <https://www.army.mod.uk/who-we-are/our-people/a-soldiers-values-and-standards/> (дата звернення: 10.02.2023).

Summary

Shemchuk O. *Candidate of Psychological Sciences, The National Defence University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskyi*

Gavryushenko V. *Candidate of Psychological Sciences, Taras Shevchenko Kyiv National University Military Institute*

Verbyn N. *Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, The National Defence University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskyi*

SCIENTIFIC AND THEORETICAL ASPECTS OF THE PSYCHOLOGY OF THE MORALITY OF MILITARY SERVANTS IN THE MODERN RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Introduction. *The article examines the moral traits and virtues inherent in military personnel who perform combat missions as assigned. Particular attention is paid to the features of army values, moral qualities and virtues of servicemen serving in the conditions of the russian-Ukrainian war.*

The article examines the moral traits and virtues inherent in military personnel who perform combat missions as assigned. Particular attention is paid to the features of army values, moral qualities and virtues of servicemen serving in the conditions of the russian-Ukrainian war. In the course of a theoretical analysis of the historical evolution of the virtues of servicemen in different eras among different peoples and taking into account the results obtained, the moral traits and virtues of servicemen of the Armed Forces of Ukraine who perform combat tasks were identified and characterized. The investigated issue is extremely important in the system of moral and psychological support, our future victory and the formation of the "new model" Ukrainian army depends on the morality, army values, moral traits and virtues of the Ukrainian military.

The purpose of the article is *on the basis of the theoretical analysis of the scientific sources of modern and other authoritative researchers on the specified issue, to single out and theoretically substantiate the definitions of "morality", "moral qualities", "moral traits", "army values", "virtues", "moral spirit" of military personnel. To define and characterize army values, moral traits and virtues of servicemen of the Armed Forces of Ukraine, who performed combat tasks during the russian-Ukrainian war.*

Methods. *The methodological basis of the research is a set of general scientific and special methods of scientific knowledge, the application of which allowed to ensure the reliability of the obtained results, the achievement of the formulated research methods and tasks. General scientific methods - analysis, synthesis, generalization, induction, deduction, comparison and formalization, which provided an opportunity to investigate the general trends in the development of the concepts "army values", "moral qualities", "moral values". Among the special methods that were used during the research, we note: observation, analysis of special literature, expert evaluations, which not only helped to define the given definitions, but also to single out the factors indicated in the purpose of our research.*

Originality. *The moral traits and virtues of the servicemen of the Ukrainian army underwent a significant transformation during the time of participation in the russian-Ukrainian war. Their transformation became an impetus for the development of morale of such incredible strength that helps the Ukrainian military to win in extremely difficult battles. Almost all Ukrainian soldiers believe that we are "strong", "united", "invincible". Even in the military salute "Glory to Ukraine" "Glory to Heroes" the moral traits and virtues of our servicemen are embedded. Studying these concepts will help define the phenomenon of the "invincible Ukrainian army" and apply it to other armies of the world.*

Conclusion. *As a result of the study of military values and their ranking by importance for servicemen with different social and military status, their dependence on the moral traits of servicemen who performed combat tasks, characterized during their work, was outlined. During the analysis of the historical evolution of the virtues of servicemen in different eras among different peoples, and the synthesis of information obtained from literary sources, the main moral traits and virtues of servicemen of the Armed Forces of Ukraine who perform combat tasks are given. We hope that further research on the mentioned topic, namely its practical component, will be reflected in our subsequent publications.*

Key words: *morality; moral qualities; moral traits; army values; virtues of servicemen; morale.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 23.02.23.

Якимчук І. П. кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології, Уманський державний
педагогічний університет ім. Павла Тичини
<https://orcid.org/0000-0002-6110-8512>

СПЕЦИФІКА УЯВЛЕНЬ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ПРО УСПІШНІСТЬ НАВЧАННЯ

У статті описано особливості уявлень здобувачів вищої освіти про успішність навчання, отримані завдяки застосуванню техніки рефлексивного тематичного аналізу глибинних інтерв'ю. Здійснено якісний аналіз оцінювання досліджуваними успішності навчання відповідно до внутрішніх та зовнішніх критеріїв.

Ключові слова: здобувач вищої освіти; успішність навчання; рефлексивний тематичний аналіз; глибинне інтерв'ю.

Вступ. Сьогодення українського населення характеризується постійним переживанням небезпеки за своє життя та життя своїх близьких, стресами, пов'язаними із погіршенням умов життя як результатом повномасштабної агресії російської федерації, а також хвилюванням щодо свого майбутнього. Молодь, що сьогодні момент отримує вищу освіту, повина усвідомлювати свою важливість як майбутніх успішних спеціалістів, завданням яких буде відбудовувати післявоєнну Україну та розвивати різноманітні сфери її економіки. Для цього їм необхідно зрозуміти сутність успішності навчання і чітко визначити для себе її критерії.

Мета статті – проаналізувати та описати уявлення здобувачів вищої освіти про успішність навчання.

Теоретичне підґрунтя. Дослідження успішності навчання або, іншими словами, академічної успішності на усіх вікових етапах та у різних умовах проводяться науковцями вже достатньо довгий час. Зазвичай, предметом досліджень стають різноманітні соціальні, особистісні та інші чинники, які здійснюють вплив на успішність навчання, основним критерієм якого, частіш за усе, є оцінювання досліджуваного сторонніми експертами, а його власні уявлення можуть і не враховуватися [1, 28-31; 2, 101-104]. Термін «академічна успішність» досі є неоднозначним для психологічної науки, а різні автори пропонують розуміти його як

перелік певних елементів. Так, на думку T.T. York, C. Gibson та S. Rankin, успішність навчання поєднує у собі здобуті високі оцінки (academic achievement), набуття необхідних навичок та компетенцій (acquisition of desired skills and competencies), досягнення цілей навчання (attainment of learning objectives), почуття задоволеності (satisfaction) та прихильності (persistence), а також ефективність після здобуття освіти (post-college performance)» [3; 5]. У зв'язку з тим, що однією з цілей досліджень успішності навчання є підвищення власних рейтингів закладами освіти, то стає зрозуміло, чому академічна успішність прирівнюється до середніх балів по дисциплінах, кількості їхніх переслуховувань тощо [4, 438]. На нашу думку, нераціонально ігнорувати потреби, інтереси та уявлення про успішність навчання самих студентів, адже це негативно впливає на їхню зацікавленість в процесі здобуття необхідних знань і навичок для ефективності майбутньої професійної діяльності. Проте, останнім часом у зарубіжних країнах почали з'являтися дослідження розуміння академічної успішності самими здобувачами вищої освіти, ініціаторами яких є сами вони, а методами - інтерв'ю та фокус-групи [5, 257-268]. Визначено, що для студентів процес навчання є так само цінним, як і результат. Також вони часто згадують про важливість переживання позитивних емоцій під час навчання, почуття

залученості до процесу та його стресогенність [6, 13; 7; 8, 481]. Незважаючи на те, що різні автори акцентують свою увагу на різних особливостях навчання у зв'язку з його успішністю та аналізують дані з різних змістовних позицій, загальним для цих досліджень є те, що аналізу підлягає реальний досвід здобувачів вищої освіти, в усій його багатоаспектності. У результаті стає зрозумілим, що студентський погляд на успішність навчання у багатьох аспектах не співвідноситься з тим, що вважається важливим для закладів вищої освіти. Можна погодитись із твердженням, що якісне дослідження досвіду студентського навчання, зокрема, питання успішності, дозволить виокремити по-справжньому релевантні для досліджень конструкти та аспекти.

Методи дослідження – рефлексивний тематичний аналіз, порівняння, узагальнення та ін.

Результати і обговорення. Матеріалом для аналізу у дослідженні були глибинні інтерв'ю, у яких брали участь 30 здобувачів вищої освіти (15 дівчат та 15 юнаків) віком від 17-ти до 31-го років, які завершили перший курс навчання з різних спеціальностей (психологія, педагогіка, маркетинг, фінанси, менеджмент) у різних закладах вищої освіти (УДПУ ім. Павла Тичини, НПУ ім. Драгоманова та ін.) за денною та дистанційною формами навчання. Інтерв'ю, тривалість якого становила від 40-ка хвилин до 1-ї години, з дозволу досліджуваних записувалися на диктофон для подальшої розшифровки за допомогою методу тематичного рефлексивного аналізу. Цей метод є більш інтерпретаційним, а не семантичним, і будується за принципом послідовного багатоступінчастого кодування, який полягає у здійсненні процедури руху від первинних кодів, які дуже близькі до невеликих фрагментів самого тексту, враховуючи коди вищого порядку і рівня узагальнення, до власне тем, які об'єднують та розкривають отримані дані [9, 89-90]. Хоча інтерв'ю частково здійснювались у вільній формі,

обов'язково задавались питання щодо розуміння сутності успішності навчання, мотивів обрання спеціальності та закладу вищої освіти, відмінності процесу навчання від уявлення про нього до початку здобуття вищої освіти, уявлення про ідеальний університет та ін.

Завдяки застосуванню тематичного аналізу маємо можливість проаналізувати розуміння успішності навчання здобувачами, намагаючись знайти тематичну організацію, яка повною мірою описувала б почуте від респондентів та розкривала уявлення досліджуваних. Було почато з первинного кодування смислових фрагментів висловлювань респондентів, і, поєднуючи їх у коди другого рівня, формувались три загальні теми: «Безпосередня академічна успішність», «Знання» і «Самовідчуття».

До теми «Безпосередня академічна успішність» належать висловлювання здобувачів, що стосуються оцінок та навчальних рейтингів, а також відсутності пересдач і переслуховувань дисциплін. Наведемо декілька прикладів таких висловлювань.

Респондент (Р) 14: «За нас уже давно все вигадали. Є навчальна програма, є критерії оцінювання того, як її хто засвоїв. Тому, чим вища оцінка, тим успішнішим у навчанні ти є».

Р 17: «Усіх оцінювали при вступі до університету, обирали кращих та надавали стипендії. Потім треба сесії сдавати. Весь час моніторять, як кожен здобувач справляється з завданнями різними. Когось це мотивує, а комусь – усе одно».

Р 28: «Тут усе зрозуміло. Здобувачі, які весь час усе пересдають, - невдахи».

Тема «Знання» містить у собі висловлювання досліджуваних щодо необхідності засвоєння заданих ззовні нормативів (навчальної програми спеціальності та окремих її курсів; знань, вмінь та навичок, володіння якими вимагає майбутня професія), а також важливості знань як передумови саморозвитку (розширення кругозору, оволодіння навичками творчого мислення тощо).

Р 3: «Я завжди так перевіряю: якщо можу без підказок та підглядань відповісти

своїми словами на питання чи там екзамен сдати, то значить – молодець, предмет засвоїв успішно».

Р 8: «Оцінки – то таке... Зазубрила, сдала, стипендію отримала, забула. А от якщо ті знання у житті якось допомагають, то можна сказати, що не дарма вчилася. Ну наприклад, стаєш більш уважною до інших людей, починаєш розуміти, чого вони так поведуться. Ну і усе таке...».

Р 23: «Зараз усе інакше. Ми ж обирали спеціальності не просто так. В інтернеті треба слідкувати за вакансіями різними, читати вимоги до них, спілкуватись з людьми успішними, а потім вже своєю головою думати і вчити добре те, що потім корисним буде».

Тема «Самовідчуття» об'єднує у собі висловлювання здобувачів про те, що успішність навчання пов'язана з відчуттями внутрішнього комфорту, задоволення від процесу набуття нових знань і навичок та різних інших психологічних станів.

Р 8 «Я от розумію, коли знання вчать взагалі мене мислити краще, по-іншому на багато речей дивитись, роблять мудрішою людиною, то і почуваюсь, наче вже якось успіху і досягла».

Р 21 «Ну не можна себе заставляти шось вчити, якщо воно тобі не лізе. Значить – не твоє. Сенсу ніякого. Саморозвиток повинен гармонійним бути. Гадаю, що успішні ті здобувачі, які легко

засвоюють якийсь предмет, наче рибою у воді почувають себе, а не зубрили усякі. Шо тут казати: треба шукати своє».

Р 27 «Для мене заклад освіти – це, у першу чергу, як школа життя. Тут треба вчитись домовлятися з одногрупниками, і з викладачами, вирішувати власні проблеми і друзям допомагати. Ви згадайте школу. І кому та фізика з хімією тепер знадобиться? А от друзів зі школи можна попросити якусь роботу допомогти зробити. А якщо ти вмієш себе нормально у компанії показати, то після отримання диплому може хтось і на роботу запросить. Я так вважаю».

Ці три теми є три узагальнених способу розуміння успішності, і їх можна побудувати вздовж континууму від зовнішніх визначень до внутрішніх. «Безпосередня академічна успішність» у цьому випадку є цілком зовні задане визначення успішності. Частина теми «Знання» безумовно також є зовнішнім визначенням, коли стосується навчальних програм чи заданих професією вимоги. Інша частина «Знань» — більшою мірою внутрішнє, тобто зумовлене самим здобувачем. «Самовідчуття», як розуміння успішності, повністю орієнтоване усередину, на власні уявлення та критерії, на співвіднесення із собою. Схему розуміння успішності навчання відповідно до вектору визначення сутності цього поняття подано у табл. 1.

Таблиця 1

Організація даних інтерв'ю відповідно до вектора уявлень про успішність навчання

Вектор уявлення			
Зовнішній		Внутрішній	
Безпосередня академічна успішність	Знання		Самовідчуття
оцінки, відсутність пересдач та переслуховувань	засвоєння зовнішніх нормативів (навчальна програма, необхідні знання та навички для майбутньої професійної діяльності)	розвиток (розширення кругозору, творчого мислення тощо)	інтерес, комфорт, захопленість

Важливо наголосити, що якщо повернутися до індивідуальних наративів здобувачів про своє навчання, на основі яких вдалося побудувати таку схему, у них немає «вибору» якогось одного зі способів розуміння успішності. Яким би чином

здобувачі не відповідали на саме питання про те, що саме оцінювали, аналізуючи власну успішність, у усій розмові зазвичай присутні як мінімум дві, а найчастіше усі три теми, хоча існують відмінності щодо форм їхнього розкриття та взаємовідносин

однієї теми з іншою. Усе це часто викликає суперечності у розумінні здобувачами сутності успішності, особливо це стосується ролі та місця оцінок. Наприклад, навіть у випадку активного заперечення розуміння успішності як безпосередньої академічної успішності в якийсь момент деякі респонденти говорять про себе чи інших здобувачів як «відмінників», маючи на увазі досягнення успіху у навчанні, а також не критикують саму ідею оцінювання та не хочуть виключити оцінки як спосіб визначення успішності. Однак при такому внутрішньому конфлікті цінності безпосередньої академічної успішності та інших висловлених способів розуміння успішності оцінки програють зазвичай навіть у тих досліджуваних, хто називає безпосередню академічну успішність змістом успішності навчання у більш широкому значенні.

Висновки. Презентовані результати дослідження дозволяють визначити певну специфіку уявлень здобувачів про успішність їхнього навчання. Якісний аналіз 30 глибинних інтерв'ю зі здобувачами-першокурсниками, які навчаються у різних ЗВО та на різних спеціальностях, здійснений відповідно до методології рефлексивного тематичного аналізу, надав можливість виокремити три основні узагальнені способи розуміння успішності навчання, властивих здобувачам на початкових етапах навчання у ЗВО. Ці теми - успішність як

безпосередня академічна успішність, успішність як набуття знань, успішність як відчуття себе - можуть бути розташовані вздовж континууму переходу від орієнтації на зовнішні критерії до орієнтації на внутрішні критерії. Більшою мірою отримані результати узгоджуються з картиною, отриманою у дослідженнях із зарубіжними здобувачами: інституційні уявлення про успішність навчання (оцінки, рейтинги тощо) важливі при оцінці здобувачами власної успішності навчання, проте уявлення про неї далеко не обмежуються лише цим. Розуміння успішності містить великий компонент, пов'язаний із внутрішніми станами, суб'єктивними відчуттями, які не охоплюються стандартними процедурами оцінювання успішності здобувачів. Сюди належать не лише показники задоволеності навчанням та закладом освіти, а й емоційне тло, вкладені у навчання зусилля, стресогенність навчання тощо. Такі внутрішні відчуття можуть впливати на думку про успішність навчання набагато сильніше і, наприклад, призводити до відчуття неуспішності навіть у випадку досягнення високих оцінок. Можна вважати, що вивчення того, чим є навчання та його успішність безпосередньо для тих, хто навчається, дозволить співвіднести перспективи усіх учасників процесу. Крім того, проведена робота дає привід для подальших роздумів щодо коректних та адекватних способів виміру успішності навчання.

Список використаних джерел

1. Дубина, С. О., Хапченкова, Д. С., Бондаренко, С. В., Федорова, І. О. (2022) Методика оцінювання успішності студентів під час дистанційного навчання. *Медична освіта*, 2022, Вип. № 2. DOI 10.11603/m.2414-5998.2022.2.13103
2. Жуковська, А. Л. (2005) Проблема оцінювання успішності студентів // Науковий пошук молодих дослідників: зб. наук. праць / за ред. В. М. Єремєєва. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2005. Вип. № 2.
3. York, T. T., Gibson, C., Rankin, S. (2015) Defining and Measuring Academic Success. *Practical Assessment, Research, and Evaluation*. 2015. Vol. 20(5). DOI:10.7275/hz5x-tx03.
4. Cachia, M., Lynam, S., Stock, R. (2018) Academic success: Is it just about the grades? *Higher Education Pedagogies*. Vol. 3(1). DOI:10.1080 /23752696.2018.1462096.
5. Hannon, O., Smith, L., Lã, G. (2017) Success at University: The Student Perspective. *Success in Higher Education: Transitions to, within and from University* / Wood L. N., Breyer Y. A. (eds.). Singapore: Springer.
6. Picton, C., Kahu, E. R., Nelson, K. (2018) «Hardworking, determined and happy»: first-year students' understanding and experience of success. *Higher Education Research & Development*. 2018. Vol. 37 (1). DOI:10.1080/07294360.2018.1478803

7. Sá, M. J. (2020) «The secret to success». Becoming a successful student in a fast-changing higher education environment. *European Journal of Higher Education*. DOI:10.1080/21568235.2020.1777445.
8. Nyström, A. S., Jackson, C., Salminen Karlsson, M. (2019) What counts as success? Constructions of achievement in prestigious higher education programmes. *Research Papers in Education*. 2019. Vol. 34 (4). DOI:10.1080/02671522.2018.1452964.
9. Braun, V., Clarke, V. (2006) Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*. 2006. Vol. 3(2). DOI:10.1191/1478088706qp063oa.

References

1. Dubina, S. O., Hapchenkova, D. S., Bondarenko, S. V., Fedorova, I. O. (2022) Metodika ocinjuvannja uspishnosti studentiv pid chas distancijnogo navchannja [Methodology for evaluating students' success during distance learning] *Medichna osvita*, 2022, Vip. №2. DOI 10.11603/m.2414-5998.2022.2.13103. (in Ukrainian)
2. Zhukovs'ka, A. L. (2005) Problema ocinjuvannja uspishnosti studentiv [The problem of evaluating students' success] *Naukovij poshuk molodih doslidnikov: zb. nauk. prac' / za red. V. M. Cremeeva*. Zhitomir: Vid-vo ZhDU im. I. Franka, 2005. Vip. № 2.
3. York, T. T., Gibson, C., Rankin, S. (2015) Defining and Measuring Academic Success. *Practical Assessment, Research, and Evaluation*. 2015. Vol. 20(5). DOI:10.7275/hz5x-tx03.
4. Cachia, M., Lynam, S., Stock, R. (2018) Academic success: Is it just about the grades? *Higher Education Pedagogies*. Vol. 3(1). DOI:10.1080 /23752696.2018.1462096.
5. Hannon, O., Smith, L., Lă, G. (2017) Success at University: The Student Perspective. *Success in Higher Education: Transitions to, within and from University* / Wood L. N., Breyer Y. A. (eds.). Singapore: Springer.
6. Picton, C., Kahu, E. R., Nelson, K. (2018) «Hardworking, determined and happy»: first-year students' understanding and experience of success. *Higher Education Research & Development*. 2018. Vol. 37 (1). DOI:10.1080/07294360.2018.1478803
7. Sá, M. J. (2020) «The secret to success». Becoming a successful student in a fast-changing higher education environment. *European Journal of Higher Education*. DOI:10.1080/21568235.2020.1777445.
8. Nyström, A. S., Jackson, C., Salminen Karlsson, M. (2019) What counts as success? Constructions of achievement in prestigious higher education programmes. *Research Papers in Education*. 2019. Vol. 34 (4). DOI:10.1080/02671522.2018.1452964.
9. Braun, V., Clarke, V. (2006) Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*. 2006. Vol. 3(2). DOI:10.1191/1478088706qp063oa.

Summary

Jakimchyk I. Candidate of Psychological Sciences, Docent,
Associate Professor of Psychology Department,
Uman State Pedagogical University named after Pavla Tychyny

SPECIFICITY OF PERCEPTIONS OF HIGHER EDUCATION ACQUISITIONERS ABOUT STUDY SUCCESS

Introduction. Today, the Ukrainian population is characterized by a constant feeling of danger for their lives and the lives of their loved ones, stresses associated with the deterioration of living conditions as a result of the terrorist actions of the Russian Federation, as well as worries about their future. Young people, who are currently receiving higher education, must realize their importance as future successful specialists, whose task will be to rebuild their country and develop various spheres of its economy. To do this, they need to understand the essence of successful learning and clearly define its criteria for themselves.

The purpose of the article is to analyze and to describe students' perceptions about study success in higher educational institutions.

Methods - reflective thematic analysis, comparison, generalization, etc.

Originality. The material for analysis in our study was in-depth interviews with 30 students aged from 17 to 31 years old, who completed the first course of study in various specialties (psychology, pedagogy, marketing, finance, management) in various Ukrainian higher education institutions by full-time and distance learning. Interviews were analysed by using the method of thematic reflexive analysis. Although the interviews were partially conducted in a free form, questions were necessarily asked regarding the understanding of the essence of successful studies, the motives for choosing a specialty and a higher educational institution, the difference between the learning process and the idea of it before the beginning of higher education, the idea of an ideal university, etc.

Three general themes were formed: "Academic performance", "Knowledge" and "Self-feeling". The topic "Academic performance" includes statements by students regarding grades and educational ratings, as well as the absence of re-examination of disciplines. The topic "Knowledge" contains the statements regarding the need to learn the curriculum of the specialty and its individual courses; knowledge, abilities and skills required by the future profession, as well as the importance of knowledge as a prerequisite for self-development. The topic "Self-feeling" combines students' statements where the success of studies is related to feelings of inner comfort, satisfaction from the process of acquiring new knowledge and skills, and various other psychological states.

No matter how students answer the question about what they evaluated when analyzing their performance, at least two, and most often all three topics are usually present in the entire conversation, although there are differences in the forms of their disclosure and the relationship of one topic to another. All this often causes contradictions in students' understanding of the essence of success, especially regarding the role and place of grades.

Conclusion. Qualitative analysis of interviews with students, carried out in accordance with the methodology of reflexive thematic analysis, made it possible to single out three main generalized ways of understanding the success of studies. These topics - success as academic performance, success as the acquisition of knowledge, success as a sense of self - can be located along a continuum of transition from orientation to external criteria to orientation to internal criteria. Understanding performance includes a large component related to internal states, subjective feelings, which are not covered by standard procedures for assessing student performance. We believe that studying what education is and what is its success directly for those who study will allow us to correlate the perspectives of all participants in the process. In addition, the conducted work gives reason for further thinking about correct and adequate methods of measuring the success of education.

Keywords: a student of higher education; academic success; reflective thematic analysis; an in-depth interview.

Received/Поступила: 23.03.23.